

Noravpner ew patmowaçkner

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Pachalian, Lévon (1868-1943). Noravpner ew patmowaçkner. 194..

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer [ici pour accéder aux tarifs et à la licence](#)

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԵԱՆ
— ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ —

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

ՆՈՐԱՎԷՊՆԵՐ
ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ
ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆԻ

ՓԱՐԻԶ

ՆՈՐԱՎԷՊՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ

41470728

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԵԱՆ
— ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ —

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

ՆՈՐԱՎԷՊՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆԵԱՆԻ

Փ Ա Ր Ի Զ

ՉԿ Պաթ

2008-266457

ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

1. **ՀԱՅՐԷՆԵՐՈՒ ԲՈՒՐԱՍՏԱՆԸ**, համախմբեց եւ ի լոյս ընծայեց Արշակ Զօւլալեան: Գին 75 ֆրանք:
2. **Arménag Sakisian, PAGES D'ART ARMÉNIEN**, պատկերազարդ: Գին 200 ֆրանք:

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

ԼԼԵՈՆ Բաշալեան, Հայ նոր գրականութեան ամենէն նուրբ վարպետներէն մին, ծնած է Կ. Պոլսոյ Սկիւտար արուարձանին մէջ 1868ին: Հայրը Բալուէն Պոլիս եկած Հայ մըն էր: Իր ուսումն ստացած է Պէրպէրեան Վարժարանին մէջ: Այդ դպրոցէն շրջանաւարտ ելլելէ անմիջապէս յետոյ, ան իբր դրող իր երեւումն ըրաւ Արեւելք օրաթերթին եւ քիչ ետքը անոր իբր դրական յաւելումած հրատարակուող Մասիս ամսաթերթին մէջ, որոնց երկուքին ալ զլխաւոր մտաւորական ուժը Արփիար Արփիարեանն էր:

Ան աշակերտ մըն էր Ռեթէոս Պէրպէրեանի, եւ իր առաջին յօդուածներուն մէջ կը տեսնուէր, հազիւ քիչ մը մեղմացած, այն դրարարախառն աշխարհարարը որուն յարած կը մնար Առաջին տերեւքի հեղինակը՝ Մատթիա Գարապաշեանի, Յակոբ Գուրգէնի, Թովմաս Թէրզեանի եւ ուրիշ քանի մը ծանօթ գրողներու, ինչպէս եւ Վենետիկեան Մխիթարեաններուն հետ: Ազդեցութեանը տակ Արփիարեանի, որ, թէեւ Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէյեան Վարժարանին մէջ Մխիթարեանց աշակերտած, ջերմ ջատագով մըն էր դուռ աշխարհարարի, ինչպէս եւ ժողովրդական պարզ ուճի, Բաշալեան ինքն իսկ յարեցաւ աշխարհարարեան դըպրոցին: Նոյն ատեն, Արփիարեան, ազդեցութեան տակ Գրի-

գոր Արծրունիի՝ որուն հիացողն էր, կը շարունակէր ու կը զարգացնէր այն գործը զոր Արեւմտահայոց մէջ արդէն սկսած էին Յարութիւն Սվաճեան, Սաչատուր Միսաքեան, Օքսէն Սօճասարեան, Մատթէոս Մամուրեան, Յակոբ Պարոնեան, այսինքն ազատամիտ ու յառաջդիմական ոգիով՝ մեր բարձրուն ու մեր հաստատութեանց թերութիւններն անխնայ ձաղկող սուր քննադատութեան մը վրայ հիմնուած հրապարակագրութիւն մը եւ անոր ընկերացող, զայն շեշտող հեղնաբանական քրոնիկագրութիւն մը: Դարձեալ, նոյն շրջանին, Արփիարեան իր Կատակ մը նորավէպով, Գրիգոր Զօհրապ իր Անհետացած սերունդ մը վիպակով եւ Տիգրան Կամսարական իր Վարժապետին աղջիկը վէպով, երեքն ալ իրարմէ անկախօրէն, երեքն ալ հետեւելով Փրանսական իրապաշտ դրականութեան վարպետներուն, արեւմտահայութեան մէջ դեռ միահեծան տիրող ոռմանթիկ ուղղութեան դէմ հակադդող շարժում մը կը ստեղծէին, հայ իրապաշտ դպրոցին հիմերը կը դնէին: Միեւնոյն ատեն Շիրվանզադէ Արեւելահայոց մէջ նոյն բանը կ'ընէր իր առաջին վիպակներով:

Արեւելի միջավայրին մէջ, Բաշալեան ինքն ալ, Արփիարեանի բացած ճամբէն քալելով, կը թօթափէր ոռմանթիկ ճաշուիը զոր առած էր Պէրպէրեան Վարժարանին մէջ ու կ'ընդգրկէր իրապաշտ ուղղութիւնը, որուն Փրանսացի մեծ վարպետները, Ֆլօպէռ, Մոփասան, Տոտէ, Զոլա, իր ալ նախընտրած հեղինակներն ու դեղեցկագիտական առաջնորդները կը դառնային: Բայց Բաշալեան կը սլահէր այն հմուտ դրագէտէն ու խղճամիտ ուսուցիչէն որ էր Պէրպէրեան՝ ինչ որ կար անոր մէջ ամուր եւ ազնիւ, դեղեցիկ հայ լեզուին սլաշտամունքը, ճարտար շարադրութեան հողածութիւնը, ճշգրիտ ու յստակ ոճի բծախնդիր հետամտութիւնը, եւ, օժտուած ի բնէ արուեստագէտի խառնուածքով մը, կը դառնար քիչ յետոյ արեւմտահայ աշխարհաբարի ամենէն վարպետ արուեստագէտը, այդ շրջանի ամենէն խնամոտ ու վայելուչ արձակագիրը:

Արիւիարեան, այդ օրերուն, շատ կարեւորութիւն չէր տար լեզուի մաքրութեան ու ոճի կատարելութեան: Լեցուն էր գաղափարներով, եւ իր նպատակակէտն էր զանոնք արտայայտել. տոգորուած, տիրապետուած՝ պայքարի ոգիով ու հեզնական մղումներով, իր գրիչը է՛ն առաջ ատոնց գործիք դարձընել կ'ուզէր, կարելի եղածին չափ պարզ, մատչելի ոճով գրելը անհրաժեշտ նկատելով ու յղկեալ ոճը գրեթէ արհամարհելով: 1896ին Պոլսէն փախչելով Եւրոպա գալէն ետքն է որ, երբ սկսաւ ինքն ալ Մերֆիւր տը Ֆրանսի ընթերցող մը դառնալ, փոխեց իր գրելու ձեւը եւ արտադրեց արուեստի տեսակէտով լաւագոյն իր գործերը, աւելի ճոխ լեզուով, աւելի նուրբ ոճով: Բաշալեան իւրացուցած էր Ֆրանսական արձակին մեծ արուեստագէտներուն յատկութիւնները, շարադրութեան մէջ խտացում՝ աւելորդին յապաւմամբ, ներդաշնակ ու յստակ կառուցուածք՝ նիւթին արտայայտման մէջ, ճշգրիտ ու հարադատ լեզու («դտնել ամէն մէկ գաղափարի կամ զգայութեան համար միակ ճիշդ բառը որ կայ եւ դայն Ֆրաղին մէջ իր բուն տեղը դնել», ինչպէս կ'ըսէր սքանչելի Ֆլօպէոն իր աշակերտ Մովսասանին), հակիրճ, ժուժկալ ու նոյն ատեն վայելուչ, նոր, լաւ հաւասարակշռուած Ֆրաղներով ամուր եւ առոյգ ոճ մը: Ֆրանսական հոյակապ արձակը ունի ուրիշ երեւոյթ մըն ալ, որ դեղեցիկ է այլապէս, այն է Ռապլէի, Մոնթէնի, Պոսիւէի, Տիտոյի, Ռուսոյի, Պալգաքի, Պարպէ տ'Օրվիյի, Վիլիէ տը լ'Իլ Ատանի, Կոնքուրներու լայնածաւալ, բազմատարր, մանուածապատ եւ սակայն դարձեալ հզօր ու բարձրօրէն ներդաշնակ պարբերութիւնը. Բաշալեան կը նախընտրէր Լապրիւյէրի, Վոլթէռի, Ֆլօպէռի, Մովսասանի հակիրճ ու վճիտ արձակը, եւ այդ վարպետներուն լաւագոյն հայ աշակերտը եղաւ:

Այդ միջոցին, ես, Կեդրոնականի ուսանող, արդէն սկսած էի արտադրել ոտանաւոր ու արձակ գրուածքներ, ռոմանթիկ ուղղութեամբ համակուած և գրաբարախառն աշխարհաբարով շարադրուած, աղդեցութեան տակ Հիւկոյի, Լամարթինի, Միւսէի, Վինետի, Ալիշանի, Պէշիկթաշեանի, Թէրզ-

եանի և Տէմիրճիպաշեանի (այս վերջին երկուքը, որ ուսուցիչներս էին Կեդրոնականի մէջ, մասնաւորապէս կը մղէին զիս յամենալու դրարարախառն աշխարհաբարին մէջ որուն իրենք մինչեւ վերջը յարած մնացին)։ Արփիարեանի, Զօհրապի, Բաշալեանի եւ Կամսարականի գրականութիւնն է որ, զիս հրապուրելով իր նորութեամբ ու կենդանութեամբ, վերջնապէս քաշեց զիս դէպ ի անխառն աշխարհաբարի դըպրոցը, որուն ջատագովներէն մէկն էր նաեւ Կեդրոնականի մէկ ուրիշ ուսուցիչս, Մինաս Զերադ. այս վերջինը շատոնց սկսած էր աշխարհաբարի դատը պաշտպանել, բայց անընդունելի քերականական ձեւեր մտցնելով լեզուին մէջ՝ չէր յաջողած տալ վեղեցիկ ու կատարեալ աշխարհաբարի օրինակը։ Արեւելք-Մասիսի այդ խումբին շնորհիւ է դարձեալ որ ես մղուեցայ հեռանալ ոռմանթիզմէն, (զոր սակայն երբեք ամբողջապէս չեմ լքած, որովհետեւ անոր մէջ մշտական դան ու բարձր գեղեցկութեան աղբիւրներ կան, — ու ձգտեցայ դէպ ի արդիական ոգին, զոր դուտ գրական մարդին մէջ ինծի ճանչցուց նաեւ ու նոյն իսկ աւելի լայն կերպով (մասնաւորապէս բանաստեղծութեան համար) Եղիա Տէմիրճիպաշեան, որ մեր մէջ Հայնէի, Էտկար Փօի, Պոտլէռի, Վերլէնի, Պարպէ տ'Օրվիյի, Վիլիէի, Մալարմէի, Ռուլլենայի անուններն առաջին անգամ արտասանողն եղած էր։ Իմ առաջին գրական էջերս, ինչպէս եւ ժամանակակից Փրանսացի մեծ գրողներէ թարգմանութիւններս, ես տարած եմ Արեւելքի խմբագրատունը՝ Բաշալեանին, իբր մեր նորայայտ ու նորամիտ վարպետներուն մէջ ինծի ամենէն աւելի մօտիկ ու սիրելի գրագէտին, եւ ան զիս առաջին խրախուսողներէն մին եղած է, Սրապիոն Թղլեանէն յետոյ, որ Պէշիկթաշի թաղային վարժարանին մէջ իմ գրականութեան ուսուցիչս եղած եւ առաջին ոտանաւոր թոթովումներս 1885ի Բուրաստան Մանկանցին մէջ հրատարակած էր, Թէրզեանին, Տէմիրճիպաշեանին, Զերադին ու Պետրոս Ադամեանին հետ, որոնք, Կեդրոնականի ուսանողութեանս շրջանին իմ գրական արտադրութեանցս հանդէպ իրենց յայտնած համակրու-

թեամբ ուժ տուին ինծի: Բաշալեանն է որ, գրական եղբոր մը ջերմութեամբ գնահատելով իմ սկսնակի էջերս, եւ հիւրընկալելով զանոնք Արեւելի եւ յետոյ Մասիսի մէջ, մեր գրական հրապարակին վրայ երեւումս դիւրացուց: Ատոր համար իրեն հանդէպ ունիմ երախտագիտութիւն մը որ անջնջելի է:

Բաշալեան, հետեւելով դարձեալ Արփիարեանի, որ Հնչակեան կուսակցութեան յարող թրքահայ առաջին մտաւորականներէն եղած էր, այդ կուսակցութեան մէջ էր մըտած: Երկուքին ալ, — ու իրենց գրական խումբէն՝ այդ երկուքին միայն, — ոչ միայն հրապարակագրական էջերուն, այլ նոյն իսկ նորավէպներուն մէջ այդ ըմբոստ, «յեղափոխական» լարը, մերթ, խուլ ու թաքուն կերպով, բայց իրագեղներուն համար որոշապէս հասկանալի, կը զգացուէր: Արեւելի-Մասիսի այդ շրջանին, եւ մանաւանդ երբ Մասիս բոլորովին յանձնուեցաւ Արփիարեանի եւ Բաշալեանի ու իբր գրական երկշաքաթաթերթ հրատարակուեցաւ, Բաշալեան տուաւ իր — ու մեր նոր գրականութեան — լաւադոյն նորավէպներէն մէկ քանին, որոնք, Տէմիրճիպաշեանի այդ շրջանին հրատարակած մէկ քանի արձակ ու ոտանաւոր տարօրինակ ու հանճարեղ քերթուածներուն, Թէրգեանի եւ Սեթեանի ռոմանթիկ վեհաշունչ քնարերգութեանց, Զօհրապի կենսալից ուժեղ նորավէպերուն, Արփիարեանի սիրուն քրոնիկներուն, երգիծականներուն ու սլաւոմուածքներուն, Կամսարականի զեղարուեստական ու քննադատական հիւթեղ էջերուն հետ ու նաեւ այն մեծարժէք գրուածքներուն զոր կը չարունակէին տալ Պարոնեան եւ Մամուրեան, այդ օրերու արեւմտահայ գրականութեան կարեւորագոյն արտադրութիւններն էին:

Եւ ահա, 1889ի վերջերբ, Արփիարեան, ուրիշ Հնչակեան գործիչներու հետ, կը ձերբակալուէր ու բանտ կը դրուէր, եւ Բաշալեան կը փախչէր Փարիզ: Ատեն մը Մասիսը կը դադրէր:

1891ին, Արփիարեան, բանտէն ելլելէ քիչ յետոյ, Յով-

հաննէս Շահնազարի հետ, կը հիմնէր Հայրենիք օրաթերթը, ուր Արեւելք-Մասիսով սկսուած հայ դրական ու հանրային կեանքի վերանորոգման շարժումը իր դադաթնակէտին կը հասնէր: Շահնազար հոն կը բերէր ոչ միայն իր փաստաբանական ասպարէզէն վաստկած դրամը որ կարելի կը դարձնէր թերթին հրատարակութիւնը, այլ եւ ջղուտ, պայքարող հրապարակագրի մը դրիչը, որ յայտնութիւն մը եղաւ:

Արփիարեան կը շարունակէր իր համեղ քրօնիկները, երգիծական էջերը եւ ազատաշունչ հրապարակագրական յօդուածները (ազատաշունչ՝ ինչքան որ հետզհետէ խստացող համիտեան գրաքննութիւնը թոյլ կուտար): Զօհրապ, Կամսարական, Ալփասլան իրենց տաղանդաւոր աշխատակցութիւնը կը բերէին: Ես իբր օգնական խմբագիր՝ Արփիարեանին կ'աջակցէի Հայրենիքի այդ առաջին տարուան ընթացքին, սպասելով Բաշալեանի Փարիզէն դարձին, ու կուտայի բանաստեղծութիւններ, Փրանսական նոր դրականութեան ուշագրաւ էջերու թարգմանութիւններ եւ դրական քննադատութեան առաջին փորձերս: Բաշալեան Փարիզէն կը ղըրկէր հոյակապ էջեր, Սիրոյ, գիշեր, Կրիան, որոնք օր մը մեր ծաղկաքաղներուն մէջ պիտի անցնին ու հոն ընդմիջտ պիտի մնան իբր կատարեալ արձակի եւ մաքուր ու այլեւս իր ոգւոյն համեմատ յղկուած, նրբացած, գեղեցիկ աշխարհաբարի նմուշներ: Քանի մը ամիս յետոյ, Բաշալեան դարձաւ Պոլիս եւ եղաւ մշտական աշխատակիցը խմբագրապետ Արփիարեանին ու տնօրէն Շահնազարին: Իրապէս, եթէ թերթին վարիչները Շահնազարն ու Արփիարեանն էին, Բաշալեան դրական խմբագրապետն էր: Փարիզ անցուցած ամիսները, Փրանսական մշակոյթին հետ անմիջական շփման մէջ դնելով դինքը, աւելի եւս ճոխացուցած ու զարգացուցած էին իր դրական կողմութիւնը, աւելի եւս նրբացուցած էին իր ճաշակը, եւ Հայրենիքը, այդպիսի դիտակից ու խղճամիտ դրադէտի մը ղեկավարութեան տակ, դարձաւ մեծարժէք օրկան մը, ամենէն նորադիչ, ամենէն բեղմնաւոր թերթը դոր Արեւմտահայերն ունեցած ըլլային մինչեւ այն ատեն:

Տարի մը յետոյ, Զօհրապ, Կամսարական եւ Հրանտ Ասատուր զատուեցան Հայրենիքէն ու Մասիսը սկսան հրատարակել իբր գրական երկշաքաթաթերթ. նոյն իսկ սուր բանավէճ մը ունեցան Հայրենիքի խմբագրութեան հետ. բայց այդ Մասիսն ալ նոյն գործը կը շարունակէր՝ Զօհրապի ու Կամսարականի հետզհետէ աւելի զարգացած ու զօրացած տաղանդին իբրեւ արտայայտութեան դաշտ, եւ՝ աշխատակցութեամբ ուրիշ հին ու նոր ծանօթ գրողներու՝ կը գործակցէր նոյն վաստակին որ կը կատարուէր Հայրենիքի մէջ, ինչպէս եւ ես ինքս, 1894ին Ծաղիկ կիսամսեայ գրական հանդէսը հիմնելով, ջանացի լրացնել՝ նոր ու ինքնայատուկ ձեւի մը մէջ՝ այն գործը որ Արեւելք-Մասիս-Հայրենիքի մէջ սկսուած էր, — հայ նոր գրականութեան մը կերտման, արեւմտեան աշխարհաբարին զտման ու սեւեռման գործը:

Հայրենիքի մէջ յայտնուեցան մեր նոր գրականութեան մեծագոյն վարպետներէն մէկ քանին, Երուանդ Օտեան, Թլկատինցին, Մալկարացի Կարօն (Արտաշէս Յարութիւնեան): Հոն՝ Պոլսոյ «ղարիպ» Հայաստանցիներու կեանքէն ներշնչուած իր սրտառուչ էջերուն (որոնց շարքն Արեւելքի եւ Մասիսի մէջ սկսած էր) լաւագոյնները հրատարակեց Հրանդ (Մելքոն Կիւրճեան): Հոն՝ իրենց հրապարակագրական առաջին էջերը տուին Օննիկ Դերձակեան (յետոյ՝ Արշակ Վռամեան) եւ Յ. Շահրիկեան: Հոն իր առաջին վէպը եւ իր լաւագոյն քերթուածը (Լեռան աղջիկը) հրատարակեց Լեւոն Շանթ: Հոն Վահրամ Սվաճեան յայտնուեցաւ իր նրբաբարուեստ արձակի էջերով ու գեղեցիկ բանաստեղծութիւններով, եւ Տիկին Մարի Սվաճեան իր կենդանի, թրթռուն պատմուածքներով: Զօհրապ ու Կամսարական՝ Մասիսի մէջ քաշուելէ առաջ՝ անոր տուած էին իրենց գեղեցկագոյն գլորուածքներէն մէկ քանին: Մերթ հոն երեւցան Եղիա Տէմիրճիպաշեան եւ Ռեթէոս Պէրպէրեան: Գառնիկ Ֆնտզլեան ու Հրանտ Ասատուր հոն հրատարակեցին շահեկան ու կարեւոր ուսումնասիրութիւններ: Հոն յայտնուեցան Տօթ. Պօ-

դոս Բօլօլեան, Տօքթ. Յ. Արթինեան, Վաղարշակ Մեսրոպեան, իրենց դիտական յօդուածներով: Այնտեղ երեւցան առաջին պատմութեան աշխատանքներն այն համեղ գրողին որ էր Կարապետ Տօղրամաճեան (յետոյ՝ Վահան Մանուէլեան): Արփիարեան այնտեղ հրատարակեց իր ամենէն աղուոր վիպակներէն մին, Հոգեգաւաղը: Այնտեղ երեւցան Սիպիլի մէկէ աւելի ընտիր բանաստեղծութիւնները եւ մէկ քանի սիրուն նորավէպները: Ես ինքս հոն հրատարակեցի ամբողջ շարք մը բանաստեղծութեանց, արձակ քերթուածներու, պատկերներու, գրական քննադատութեան յօդուածներու, եւ երբ եկայ տարի մը Փարիզ մնալ (1893-1894), Փարիզի կեանքէն՝ գրական ու գեղարուեստական նորութեանց վրայ քրոնիկներ ղրկեցի այդ թերթին:

Հայրենիքին կ'աշխատակցէին խումբ մը դաւառական գրողներ՝ Թրքահայաստանի դանաղան շրջաններէն. անոնց կարեւորագոյններէն մէկն էր Գալուստ Անդրէասեանը:

Առաջնորդող յօդուածները կը գրէին Արփիարեան, Շահնապար եւ Բաշալեան, ու մերթ իրենց աշխատակիցներէն ումանք: Բաշալեան, իր խմբագրականներէն դատ, որոնք լուրջ հրատարակագրութեան յօդուածներ ու միանգամայն գրական էջեր էին, հոն կը հրատարակէր նորավէպներ, ու Օրը Օրին ընդհանուր վերնադրով հակիրճ էջեր որոնք առօրեայ հարցերու վրայ փարիզացունչ նրբաձեւ քրոնիկներ էին կամ նորայայտ ուշադրու գէմքերու ճարտար կենդանագիրներ: Ինք է որ կը կատարէր, ինչպէս ըսի արդէն, թերթին գրական խմբագրատեղիի գերը, ջանալով միշտ անոր տայ կենդանի ու ներդաշնակ գիմաղծութիւն մը, աշխատակիցներու հետ յարաբերութիւնը պահելով, եկած թղթակցութեանց կամ նորեկ գրողներու (ու մերթ նոյն իսկ հին գրողներու) հայերէնը կոկիւղով, ամբողջ թերթին մէջ լեզուի մաքրութեան պահպանմանը հսկելով, փորձերու խնամոտ սրբագրութիւնն ապահովելով:

Այդ թերթին մէջ է, անոր խմբագրութեան եւ աշխատակիցներուն հաւաքական վաստակին շնորհիւ, որ արեւ-

մտահայ աշխարհաբարը իր վերջնական յաղթանակը տարաւ եւ իր հարադատ ճամբուն մէջ իր դտման, յղկման, սեւեռման դործը կատարեց։ Այդ շրջանէն առաջ, արեւմտահայ աշխարհաբարը արդէն իսկ ունեցած էր իր պաշտպանները, ռահվիրաները, եւ նոյն իսկ քանի մը վարպետներ։ ԺԹ. դարու առաջին կէսին մէջ, արեւմտահայ գրող մը, Անդրէաս Վարժապետ, կուտար Աստուածաշունչի ամբողջական թարգմանութիւնը (Պայպըլի Հատուկի Հրատարակութիւն) որ անխառն աշխարհաբարով կատարուած էր։ Տօքթօր Ռուսինեան, Գրիգոր Օտեան, Մինաս Չերադ եւ Բիւզանդ Քէչեան աշխարհաբարի դատար պաշտպանած եւ անոր համար պայքարած էին։ Խաչատուր Մխաբեանի, Մատթէոս Մամուրեանի, Գրիգոր Օտեանի, Յակոբ Պարոնեանի արձակը եւ Պետրոս Դուրեանի ոտանաւորները, նամակներն ու թատերերգութիւնները արեւմտեան նոր հայերէնի առաջին աղուոր կիրարկումներն էին, անոր էական տարրերն ունէին արդէն, անոր յատուկ դեղեցկութիւններէն չատերը կը պարունակէին։ Հ. Արսէն Ալանեանը իր Քննական Քերականութիւն մաղխարական գործով աշխարհաբարի դատին տեսական պաշտպանութիւնը կատարած էր դիտութեան, տրամաբանութեան ու ճշմարիտ ճաշակի կուռ փաստերով, եւ հետեւելով իրեն՝ Վիկենայի Մխիթարեանք իրենց յեղուն այնուհետեւ զգալի չափով մօտեցուցած էին հարադատ աշխարհաբարին։ Բայց ատենցմէ յետոյ՝ Մատթէոս Գարադաշեանի, Յակոբ Գուրգէնի, Ռեթէոս Պէրպէրեանի, Թովմաս Թէրզեանի, Յովհաննէս Սեթեանի, Եղիա Տէմիրճիպաշեանի եւ այլոց, ինչպէս եւ Վենետիկի Մխիթարեանց, յամառումը «աշխարհաբարը գրարարով ճոխացնելու եւ աղնուացնելու», պատճառ եղած էր որ «մաքարոնիկ հայերէն»-ի նոր ալիք մը հրապարակը դարձեալ սղողէր եւ գրեթէ տիրական հանդիսանար։ Հայրեմիքի դրական խումբը, այդ նիւթին նուիրուած բանավիճական յօդուածներով՝ ու մանաւանդ թերթին խմբագրութեան եւ աշխատակիցներուն տաղանդով՝ աշխարհաբարին ոչ միայն կեանքի ու զերակշռութեան իրա-

ւունքը, այլ եւ ինքնուրոյն գեղեցկութիւնն ապացուցանելով, զայն սիրելի եւ յարգելի դարձնելով ամենուն, անոր դատը վերջնապէս շահեցաւ: Նոյնիսկ բուն գրաբարեան Յակոբ Գուրգէնը սկսաւ մաքուր աշխարհաբարով գրել: Ուրիշ գրաբարեաններ, Եղիշէ Դուրեան Սրբազանը, Տիկին Զապէլ Տօնէլեան (Սիպիլ), Աղեքսանդր Փանոսեան (Ալփասլան), որ մինչեւ այն ատեն գրաբարախառն աշխարհաբարով կը գրէին, յարեցան անխառն աշխարհաբարին. Ռեթէոս Պէրպէրեան իր վերջին գրուածքներուն մէջ մեծապէս մօտեցաւ այդ հարադատ աշխարհաբարին. Հ. Արսէն Ղազիկեան իր գեղեցիկ թարգմանութիւնները կատարեց Հայրենիքի դպրոցի աշխարհաբարով. Վենետիկի Մխիթարեաններէն ինքն էր միայն, — Հ. Յովհաննէս Թորոսեանին եւ ողբացեալ Հ. Կարապետ Տէր Սահակեանին հետ, — որ այդ մաքուր ձեւին մէջ կը կիրարկէր զայն:

«Հայրենիքի աշխարհաբարը» կ'ըսեմ, եւ ճիշդ է այդ բանաձեւը, որովհետեւ նախորդ շրջանի աշխարհաբարեան վարպետ գրողներու լեզուն՝ իր մեծ յատկութեանց քով՝ ունէր դեռ թերիներ, բիծեր. գրաբարի աւելորդ, անընդունելի, աշխարհաբարի ոգւոյն չպատշաճող տարրեր դեռ որոշ չափով կը խաթարէին այդ նոր հայերէնը: Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեան լեզուն ընդհանրապէս տափակ էր, վայելչութենէ զուրկ, քնարերգական ու դիւցապնաշունչ էջերուն մէջ՝ հետեւակ. ու Զերադ իր կոկիկ աշխարհաբարը աղաւաղած էր այն քանի մը արուեստական նորութիւններով զոր մերօրեայ հայերէնին մէջ մտցուցած էր (մէկ կողմէ զայն պարզելու եւ միւս կողմէ արեւելեան հայերէնին մօտեցնելու փափաքով) եւ որոնցմէ վերջ ի վերջոյ ինքն իսկ հրաժարեցաւ: Միսաքեանի, Մամուրեանի, Գրիգոր Օտեանի, Պարոնեանի, Պետրոս Դուրեանի, Բիւզանդ Քէչեանի աշխարհաբարին մէջ դեռ շատ կը մնային ճշմարիտ աշխարհաբարին հետ չներդաշնակուող գրաբարի տարրեր: Նոյն իսկ Արփիարեանի, Զօհրապի, Կամսարականի, Հրանդի եւ Բաշալեանի գրուածքներուն աշխարհաբարը՝ Արեւելք-Մասիսի շրջանին՝

դեռ բոլորովին զտուած չէր, ունէր գրաբարածեւ բաւական դարձուածքներ: Մէկը որ օր մը արեւմտահայ աշխարհաբարին բնաշրջութիւնը պիտի մանրամասնօրէն ու մասնագիտօրէն ուսումնասիրէ, պիտի նկատէ որ մինչեւ իսկ Հայրենիքի չորս տարիներուն ընթացքին աշխարհաբարը իր զտումի գործը շարունակած է՝ քերականութեան, ուղղագրութեան որոշ կէտերու վրայ հետզհետէ ներմուծուած բարեփոխումներով, մինչեւ որ հասած է՝ գէթ անոնց մօտ որ ուշագիւր եղած են եւ բծախնդիր՝ միաձեւ կանոնաւորութեան մը:

Ոտանաւորի մէջ զուտ աշխարհաբարի յաղթանակը նոյնպէս այդ շրջանին է՝ եւ Հայրենիք թերթին մէջ՝ որ տեղի ունեցաւ: Մինչեւ այդ րոպէն գրեթէ ամենքը դեռ կը նախընտրէին տաղաչափեալ բանաստեղծութեան համար օգտուիլ գրաբարի քերականական ձեւերէն՝ որոնք յանգի ու չափի դժուարութիւնները կը մեղմացնեն, գրաբարի ասութիւններէն ու դարձուածքներէն՝ որոնք երբեմն իրենց պերճ հանդերձանքին տակ կը ծածկեն ներշնչման ու գաղափարի աղքատութիւնը: Սիպիլ, Վահրամ Սվաճեան, Արտաշէս Յարութիւնեան, Շանթ, Ալիաւլան եւ այս տողերը գրողը Հայրենիքի մէջ հրատարակեցին անխառն աշխարհաբարով շարադրուած առաջին բանաստեղծութիւնները, որոնք ապացուցին թէ մեր նոր հայերէնը իր միջոցներով կարող է բանաստեղծութեան բոլոր սեռերուն համար ճկուն ու կենդանի գործիք մը դառնալ:

Հայ մտածման ու զգայնութեան այլազան երեւոյթներուն արտայայտիչ այդ գործիքը, զտուած ու յղկուած արեւմտեան աշխարհաբարը, լիովին կազմուած ու պատրաստ էր՝ երբ երեւցաւ Մասիս-Հայրենիք սերունդին յաջորդող հոյլը մեծատաղանդ գրողներու, որոնց իւրաքանչիւրը այլեւս ուրիշ բան չունեցաւ ընելու բայց եթէ այդ գործիքին կիրարկման մէջ իր անհատական խառնուածքին ու ճաշակին կնիքը դնել:

Պէտք է նաեւ նկատել որ եթէ մեր արեւելահայ եղբայրները գրական մէկ քանի ճիւղերու մէջ — մասնաւորապէս

վէպին ու թատերադրութեան — աւելի առատ ու հզօր դործեր տուած էին քան Արեւմտահայերը, խնամեալ ու նրբախոյզ լեզուի եւ գեղարուեստական ոճի վարպետներ դեռ չէին տուած մինչեւ այդ րոպէն. ինչ որ Կոնքուռները էֆռիթիւռ առթիսք (գեղարուեստական գրուածք) կ'անուանէին՝ անոնց մօտ չկար. սքիլիսքներ չունէին: Մասիս-Հայրենիք խումբին կատարած դործէն ետքն է, եւ անոր ազդեցութեան տակ, որ Շիրվանզադէ, արդէն իսկ յայտնուած իրր մեծ դիտող ու պատմող, աւելի հոգածու եղաւ իր ձեւին ու լեզուին, թումանեան՝ որուն առաջին արտադրութիւնները անխնամութիւններէ եւ անհաւասարութիւններէ դերժ չէին, իր հասուն շրջանի կատարելածեւ քերթուածները յօրինեց, Ահարոնեան կերտեց իր ճոխ ու աշխատուած գեղարուեստական արձակը, Իսահակեան տուաւ իր հոյակապ Աքուլալային գեղաքանդակ տողերը եւ իր տաղերուն դաշնօրօր մեղեդին, ու Տէրեան մեղի շնորհեց իր գերանուրբ քնարերգութեան հմայքը:

Պոլսեցի գրողէտներուն կատարած այդ դործին՝ Թրքահայաստանի ծոցին մէջ կազմուած գրողները աւելցուցին ընդհանուր հայկական դոյնին շեշտման թանկազին տարր մը: Ատիկա Պոլիս ապրող Բալուցի Հրանդը արդէն իսկ իր գրութեւններուն մէջ ի յայտ կը բերէր: Պոլիս ծնած ու հոն կազմուած գրողներէն ոմանք ալ, Պոլսոյ Հայոց ժողովրդական բարրառէն օգտուիլ ուղեւոր մասնաւորապէս հետամուտ, դայն որոշ չափով դրած էին իրենց լեզուին ու ոճին մէջ: Թիկատինցիին՝ իր գերադոյն դարգացման հասցուց այդ տարրը, որով արդէն իսկ՝ իրմէ առաջ՝ Խրիմեան ու մանաւանդ Սրուանձտեանց իրենց գրութեւնները համեմատ էին: Բայց Թիկատինցիի լեզուին մէջ տեղական հանդամանքը քիչ մը չափազանց տիրական է, այնպէս որ այդ շատ մեծ գրողէտին լեզուն, Թրքահայ Միսթրալի իր դործին համար՝ պատուական, չի կրնար արեւմտահայ գրական հարադատ աշխարհարարի իրր օրինակ եւ ուղեցոյց ծառայել: Այն Հայաստանցի գրողը որ հայկական դոյնը դիտեալ հարկ եղած չափով պահել Պոլսոյ գրողէտներուն դրած ու յղկած աշխարհարարին

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

Կ. Պոլիս, 1896

մէջ գոր ինքն ալ իւրացուցած էր եւ վարպետի պէս կը կիրարկէր, Ռուբէն Զարդարեանը եղաւ:

Թէ ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայրենիքը Թրքահայ հանրային կեանքին վրայ, ի՞նչ եղաւ անոր (ու մասնաւորապէս անոր խմբագիրներէն ոմանց) դերը մեր Ազգային Հարցի 1894-95ի շրջանին առած բուռն ձեւին մէջ, ի՞նչ եղան այդ բոլորին մէջ անոր յատկութիւններն ու թերութիւնները, ասիկա մեծ նիւթ մըն է որուն վրայ կարելի է եւ պէտք է օր մը ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը գրել, — ինչպէս եւ օր մը պէտք է որ գրուի, աւելի մանրամասն կերպով քան ինչ որ վերեւ ուրուագծեցի, այն դերին վրայ գոր Հայրենիքի խումբը կատարեց արեւմտահայ ժամանակակից գրականութեան մէջ եւ պէտք է ցոյց տրուի այն որոշ բաժինը գոր այդ խումբին գլխաւոր դէմքերէն իւրաքանչիւրն ունեցաւ այդ դերին կատարման մէջ: Սաչափը միայն սխալ ըսեմ հոս թէ Հայրենիքը դարձաւ ամենէն ժողովրդական թերթը գոր մինչեւ այն ատեն ունեցած ըլլար Արեւմտահայութիւնը, աղաներու տիրապետութեան տեղ դրաւ մտաւորականներու տիրապետութիւնը, զարգացուց քննադատական ոգին, գեղեցիկ գրականութեան սէրը տարածեց ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մէջ, նպաստեց կազմելու մտաւոր արտադրութիւնները ջերմօրէն սիրող, անոնցմով ոգեւորուող հասարակութիւն մը, որ հետզհետէ ընդարձակուող ու կատարելագործուող մեծ ուժ մը պիտի դառնար՝ եթէ աղէտներու շարք մը չգար ամէն ինչ տակնուվրայ ընել:

1896ին, Բաշալեան, յետոյ Արփիարեան, Օտեան եւ այլք կը հեռանային Պոլսէն ու կուգային Փարիզ: Իրենցմէ վեցեօթ ամիս առաջ ես ինքս արդէն Պոլսէն փախած ու Փարիզ եկած էի Ազգային Դատի փրօփականտի դործին նուիրուելու համար: Այդ տարուան ընթացքին, Արփիարեան, Բաշալեանի, Արզուեանի եւ ուրիշ քանի մը Հնչակեան դործիչներու հետ, կը դատուէր Նազարբէկի ղեկավարած Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կեդրոնէն եւ կը հիմնէր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ զուտ ազգայնական ծրագրով:

Այդ նորահաստատ կուսակցութիւնը Լոնտոնի մէջ սկսաւ հրատարակել իր պաշտօնաթերթը, Մարտ, եւ գրական կիսամսեայ հանդէս մը, Նոր Կեանք: Արփիարեան կը խմբագրէր Մարտը. Բաշալեան խմբագիրն էր Նոր Կեանքին, ուր հրատարակեց հրապարակագրական ընտիր էջերու շարք մը եւ Կադանդ հոյակապ պատմութեամբ, որ քիչ յետոյ իմ հիմնած Անահիտիս առաջին թիւին իր տուած Յեղին ձայնը սքանչելի նորավէպին հետ, հայկական ողբերգութեան նուիրուած գրական լաւագոյն էջերէն է եւ Բաշալեանի, ու մեր նոր գրականութեան, հրաշակերտներուն շարքին կը պատկանի: Այնտեղ Արփիարեան ի լոյս ընծայեց իր միշտ համեղ, — ու հետզհետէ աւելի յղկեալ ոճով մը գրուած — քրոնիկներու մէկ շարքը, Երուանդ Օտեան իր երգիծական ամենէն ուժեղ էջերէն մէկ քանին, Վահրամ Սվաճեան ազգային շունչով լեցուն բանաստեղծութիւններ, Գառնիկ Ֆնտղլեան բանասիրական ներհուն յօդուածներ եւ Սուրէն Պարթեւեան իր առաջին գեղեցիկ նորավէպները:

Նիւթական դժնդակ պայմաններու մէջ է որ Նոր Կեանքը կը հրատարակուէր: Եւ օր մը Բաշալեան ձանձրացաւ այդ անապահով ու տաժանելի կեանքէն ու ելաւ դնաց Պաքու, ուր նաւթահորեր փորող Փրանսական ընկերութեան մը մէջ գործ գտաւ, քիչ յետոյ անոր տնօրէնը դարձաւ եւ այդ ասպարէզին մէջ բաւական փայլուն նիւթական յաջողութեան հասաւ: Այդ շրջանին, որ երկար տեւեց, — մինչեւ ուս յեղափոխութեան պայթումը եւ համայնավարութեան յաղթանակը, — Բաշալեան, թէեւ Պաքուի հայ մշակութային կադմակերպութիւններէն ոմանց որոշ չափով կը դորձակցէր, ոչինչ արտադրեց: Զարմանալի ու անբացատրելի հոգեբանական երեւոյթով մը, հայ խօսքի այդ մեծ արուեստագէտը տարիներով անջատուած մնաց իր բուն կոչումէն, գրականութենէն: Գիտեմ որ իր պարապոյ ժամերուն կը դուարձանար Փրանսական մերօրեայ բանաստեղծութեան հատրնտիր էջեր տաղաչափեալ հայերէնի վերածելով, եւ այդ թարգմանութիւնները, որոնց մէկ քանին տեսած եմ, արժէք ունին,

արդիւնքն են դարձեալ միեւնոյն խնամոտ գրչին որ Յեղին ձայնին պէս էջեր տուած է մեզի, բայց ատոնցմէ դեռ ոչ մէկը հրատարակած է: Նոյն տարիներուն ընթացքին, միակ ճիգը զոր կատարած է իր դրական գործին հանդէպ, լեզուի ու ոճի որոշ կոկուսներով Թիֆլիսի Մուրմ ամսագրին մէջ հրատարակելն եղած է Մասիսի եւ Հայրենիքի մէջ ատենով լոյս տեսած իր նորավէպներէն մէկ քանին: Այդ երկար շըրջանին, ուր երէկուան այդ անապահով մտաւորականը գրեթէ հարուստ մը դարձած էր, ան չմտածեց իր հոս ու հոն ցըրուած դրական արտադրութիւնները քանի մը հատորի մէջ ամփոփել, ինչ որ ընելու բոլոր դիւրութիւններն ունէր: Այդ օրերուն՝ քանի մը անգամ իրեն մեղադրած եմ այդ անհասկանալի անտարրերութիւնը իր բուն գործին նկատմամբ, բայց առանց արդիւնքի: Գիտեմ սակայն — իմ մէկ նամակիս ի պատասխան ինքն իսկ ատիկա կը գրէր Պաքուէն — թէ իր երազն էր, նիւթական աւելի ամուր կացութեան մը հասնելէ յետոյ՝ քաշուիլ գործի կեանքէն, դալ Փարիզի շըրջակայքը տեղ մը հաստատուիլ՝ իր ամուսնացած քրոջը հետ, եւ ինքզինքը նորէն նուիրել դրականութեան, յօրինելով մանաւանդ քանի մը վէպեր, որոնց վրայ կը մտածէր յաճախ: Այդ երազը չիրականացաւ. իր քոյրը վախճանեցաւ, պատերազմը եկաւ, յետոյ՝ ռուս յեղափոխութիւնը, որ յանդեցաւ պոլշեվիզմի յաղթանակին, եւ «կապիտալիստ»ի փոխուած Բաշալեանը եկաւ Փարիզ ինկաւ՝ նորէն անտույահով «սրբութեամբ» մը դարձած:

1922ին, Աղղային Պատուիրակութեան նախագահ Պ. Գարրիէլ Նորատունկեան ղինքը հրաւիրեց Դաշնակից Պետութեանց եւ Աղղերու Ընկերութեան մօտ մեր Աղղային Դատի հետապնդման հուսկ ճիգերուն աշխատակցելու. Բաշալեան դարձաւ անդամ մը Պատուիրակութեան խորհրդականներու խումբին, որուն մէջ կը գտնուէին Տիգրան Կամսարական, Լեւոն Կ. Կերտան, Միհրան Երամ, Պօղոս Էսմէրեան, Արմենակ Համբարձումեան, այս տողերը դրողը եւ ուրիշ քանի մը հայրենակիցներ: Պատուիրակութիւնը, իր աշխատանքներ

րուն Լօղանի մէջ բացարձակ ձախողուածի մատնուելէն յետոյ, լուծուելէ առաջ, կազմեց Հայ Գաղթականաց Կեդրոնական Յանձնաժողովը, անոր անդամ անուանելով իր խորհրդականները եւ անոր ընդհանուր քարտուղարութիւնը յանձնելով Բաշալեանին, որ քիչ յետոյ դարձաւ նաեւ մշտական աշխատակից մը Հայ Բարեգործական Ընդհ. Միութեան Կեդր. Վարչութեան, ու. սլարքերարար կ'երթար Ազդերու Ընկերութեան Գաղթականական Ժողովին նիստերուն մէջ ներկայացնել թէ՛ Հայ Գաղթականաց Կեդրոնական Յանձնաժողովը եւ թէ՛ Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը, սլաշտարանելու համար հայ գաղթականներու շահերն ու իրաւունքները:

1924ին, Հ. Բ. Ը. Միութեան Կ. Վարչութիւնը ղինք ուղարկեց Երեւան, Բարեգործականի, Պօղոս Նուպար Փաշայի, Մարկոսեան Կտակի Յանձնաժողովի Հայաստանի մէջ հիմնել ծրագրած դործերուն համար հայ կառավարութեան հետ բանակցելու սլաշտօնով: Բաշալեան բերաւ այդ բոլոր ձեռնարկներու մասին նպաստաւոր տեղեկագիր մը, որմէ յետոյ որոշուեցաւ ատոնց դործադրութեան համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելու սկսիլ. եւ ատոր արդիւնք եղաւ Նոր Եւդոկիայի, Նուպարաշէնի (եւ ատոնց հետեւող Նոր Արարկիրի, Նոր Խարրերդի, Նոր Սեբաստիայի, Նոր Մայաթիայի) հիմնարկութիւնը, ինչպէս եւ Մարկոսեան Վարժարանի, Դպրոցասէր Տիկնանց Վարժարանի, Մառի Նուպար Ակնարուժարանի, Դարուհի Յակոբեան Մայրանոցի եւ նմանօրինակ քանի մը այլ հաստատութեանց իրականացումը եւ Մեյդոնեան Փօնտի հրատարակչական ծրագրին դործադրութեան սկզբնաւորութիւնը:

1928ին, Մասիս տպարանի հիմնադիր-տնօրէնը, Պ. Հրաչեայ Տէր Ներսէսեան, որոշեց հրատարակել Լը Ֆուայեէ անունով ամսեայ Ֆրանսերէն թերթ մը՝ հայերէն բաժինով, եւ անոր խմբագրութիւնը յանձնեց Բաշալեանին: Ֆրանսերէն բաժինը որ ստուարադոյնն էր, մեր գաղութը հիւրընկալող Ժողովուրդին, ինչպէս եւ Ֆրանսայի մէջ ծնած հայ նոր սե-

բունդին այն տարրերուն որ հայերէն չեն զիտեր կամ քիչ զիտեն, տեղեկութիւններ ու մեկնաբանութիւններ տալով Փրանսահայ գաղութի եւ ընդհանուր հայ ժողովուրդի այժմեան կեանքին կարեւոր հարցերուն ու դէպքերուն մասին, օգտակար էր. հայերէն բաժինը կը պարունակէր շահեկան էջեր, հոն միշտ կը գտնէինք Բաշալեանի գեղեցիկ աշխարհաբարը, սեղմ ու վայելուչ ոճը. ուն հոն մերթ կուտար առօրեայ հարցերու վրայ ամուր յօդուածներ: Յաւայի է որ Փրանսահայութիւնը, որ այդպիսի օրկանի մը պէտք ունի, չքաջալերեց զայն, ու չորս տարի երեւալէ յետոյ՝ դադրեցաւ անիկա:

1934 Փետրուար 24ի օրը, Հայ Գրողներու Ընկերակցութեան նախաձեռնութեամբ՝ տեղի ունեցաւ, Միւթիւալիթէի սրահներէն մէկուն մէջ, ի պատիւ Լեւոն Բաշալեանի, յորեւեանական ցերեկոյթ մը, ուր տօնախմբուեցաւ անոր բազմամեայ գրական եւ հանրային գործունէութիւնը: Կը նախագահէր Պ. Գաբրիէլ Նորատունիեան, սրուն բազման ճառը կարդաց Պ. Սեդրակ Քարեան: Իբր բանախօս հրաւիրուած էին Տիկին Անայիս եւ այս տողերը գրողը: Տիկին Անայիս ոգեց՝ բանաստեղծական քանի մը էջերու մէջ դոր յուղմունքով կարդաց՝ Պոլսոյ Մասիս հանդէսին եւ Հայրենիք օրաթերթին շրջանը, ու ի վեր հանեց այն կարեւոր դերը դոր Բաշալեան կատարած էր անոր մէջ: Ճառը դոր եւ ինքս արտասանեցի եւ որուն ընդլայնումը հրատարակեցի Անահիտի մէջ, ներկայ յատաջարանին բովանդակութիւնն ունէր: Տիգրան Կամսարական, որ անհանդիստ ըլլալով չէր կրցած ներկայ գտնուիլ այդ հանդէսին, Բաշալեանի հանդէպ իր եղբայրական սիրոյ ու սրտապին հիացման արտայայտութիւնը բանաձեւած էր մեհոյի նամակի մը մէջ, դոր հաճած էր ինծի ուղղել որպէսզի կարդայի իմ բանախօսութենէս առաջ, ինչպէս եւ ըրի: Ինձմէ յետոյ, Պ. Ռաֆայէլ Զարդարեան կարդաց Յեղին ձայնը, որմէ վերջը խօսք առաւ Հայ Գրողներու Ընկերակցութեան ատենապետը՝ Պ. Մկրտիչ Պարսամեան: Վերջին ճառն արտասանեց Բաշալեան:

Երբ քանի մը տարի առաջ խորհրդային կառավարութիւնը ցաւալի որոշումը տուաւ արտասահմանի հայ դադութներուն հետ ամէն յարաբերութիւն խզելու եւ Բարեգործականի եւ այլ կազմակերպութեանց Հայաստանի մտաւոր ու նիւթական վերաշինութեան գործակցիլն այլեւս չթոյլատրելու, Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը կազմեց «Մելգոնեան Հրատարակչական Ֆոնտի Յանձնախումբ» մը, որպէսզի արտասահմանի մէջ շարունակուի հայ մշակոյթի հետ կապ ունեցող գործերու հրատարակումը որ Երեւանի մէջ սկսած էր. Յանձնախումբն արդէն ի լոյս ընծայեց Հայրէններու Բուրաստանը տիտղոսով Քուչակեան տաղերու հաւաքածուն, ինչպէս եւ Արմենակ Սազըզեանի Pages d'Art arménien (հայ արուեստին նուիրուած Փրանսերէն ուսումնասիրութիւններ) հատորը, ու պիտի հրատարակէ ի մօտոյ Փրոֆ. Ն. Ադոնցի Հայոց Պատմութեան հնագոյն շրջանին նուիրուած Փրանսերէն հմտալից ուսումնասիրութիւնը: Յանձնախումբը որոշեց նաեւ երկու հատորի մէջ ամփոփել Լեւոն Բաշալեանի գրական լաւագոյն էջերը: Ներկայ հատորին մէջ դրուած են նորավէպները, պատմութեան էջերը, «Արմաշի ուխտագնացութիւն» յօդուածաշարքը, եւ իր վերջին երկու գրութեան (Լտուտը եւ Թուրքահայատակի մը արկածները). երկրորդ հատորը պիտի պարունակէ հրապարակագրական յօդուածներ, գրական քննադատութեան էջեր, «պատկեր»ներ, յիշողութիւններ, «օրը օրին» շարքէն յօդուածներ, եւն.:

Այս առաջին հատորին մէջ համախմբուած գրութեանքներու հնագոյններուն լեզուն, որ դեռ գրաբարի տարրեր կը պարունակէ, պահպանեցինք նոյնութեամբ, բաց ի այն նորավէպներէն որոնց լեզուն ու մերթ ոճն ալ կոկելով Բաշալեան վերհրատարակած էր Թիֆլիսի Մուրնի 1901 եւ 1902ի թիւերուն մէջ եւ զոր արտատպեցինք այդ վերամշակուած ձեւով:

Փարիզ

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

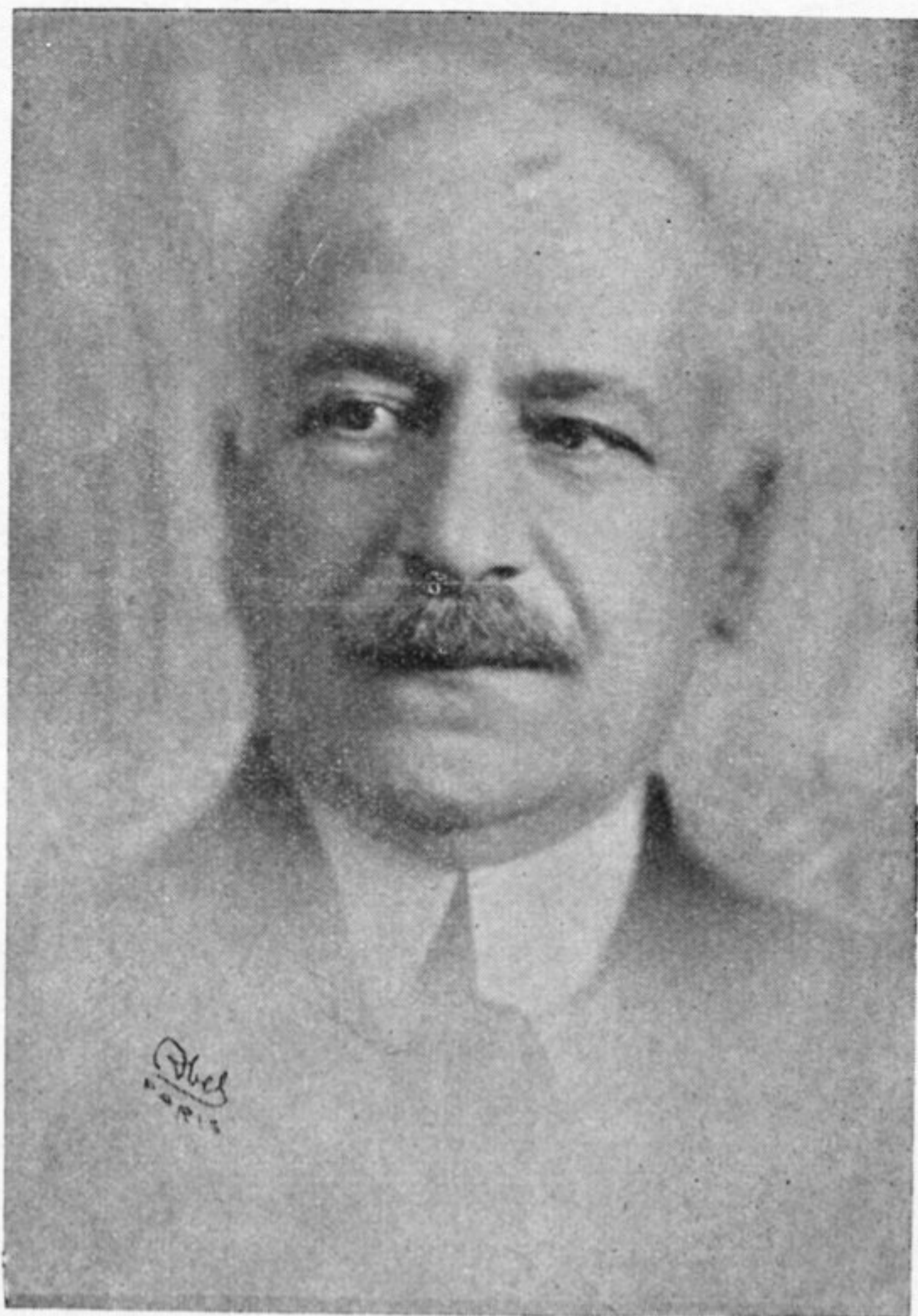
ՆՈՐԱՎԵՊԵՆԵՐ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ	Էջ
Հմայաթափ	1
Ղալաթիոյ «րեսդ»ը	23
Դրացուհին	36
Խաչախնին	44
Ա՛յս է եղեր	49
Սիւզէնի վարպետ	69
Վերջին համբոյրը	78
Անժել	87
Նոր գգեստը	96
Պալըխնի Գէորգ	102
Տէրտէրին ուխտը	113
Սիրոյ գիշեր	121

ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Ա. — Կրիան	126
Բ. — Մարաբանի հագնաւորը	132
Գ. — Վրանին տակ	137
Դ. — Քարիսթոյի ծոցին մէջ	143
Շերամի որդերը	151
Զրի	157
Զարթօնք	162
Աղանիները	172
Կաղանդչէքը	178
Մանրանկար	181
Կաղանդ	186
Յեղին ձայնը	194

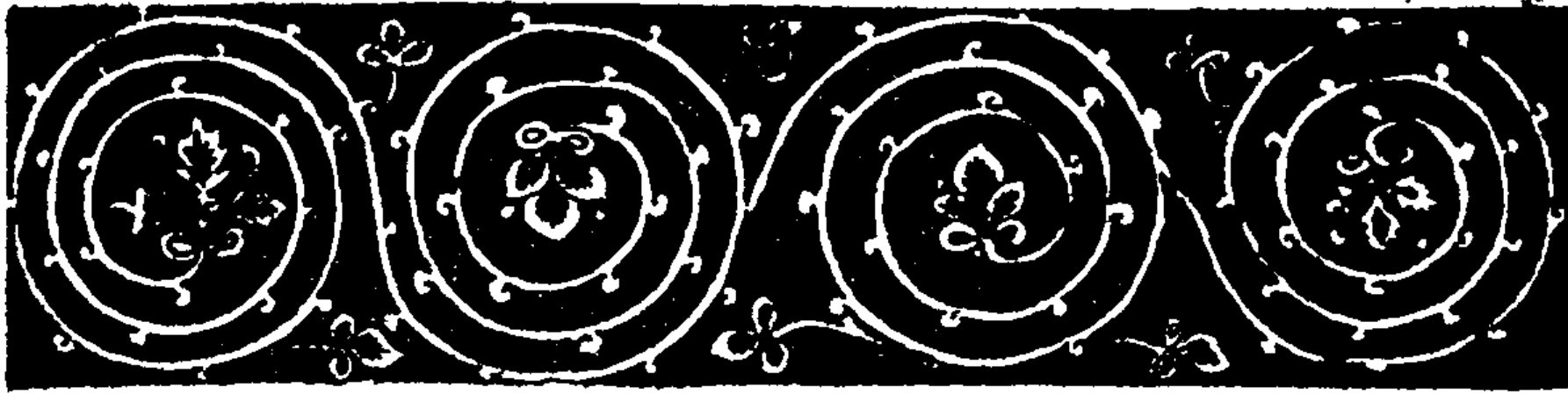
ԱՐՄԱՇԻ ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. — Նիկոմիդիոյ մէջ	203
Բ. — Դէպի Արմաշ	208
Գ. — Ուխտը	214
Դ. — Սրբազանին սենեակը	217
Ե. — Աստուածածնի գաւիթը	221
Զ. — Մանկանուէր	224
Է. — «Եկեացէ»	226
Ը. — Ուխտաւորները	228
Թ. — Գեղի տարփանքներ	233
Ժ. — Մեկնումը	237
Լտուտ	242
Թուրքահպատակի մը արկածները մեծ պատե- րազմի ատեն	246

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

Փարիզ, 1928

Հ Մ Ա Յ Ա Թ Ա Փ

(ՆՈՐԱՎԷՊ ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԱՆՔԷ)

Ա.

Դպրոցին մէջ, «Միլվուային թոռնիկը» կ'անուանէին զինքը: Դէմքը, արդարեւ, Միլվուայի քերթուածոց տրամական դառնութիւնն ունէր: Աչերը կը փայլէին այն ապակիի գոյնով որ մասնաւոր երանդ մը չը ներկայացներ, այլ շրջակայ առարկայից գոյնին ցոլացումն է գոգցես: Դեռաբուսիկ խարտեաչ մօրուք մը կը շրջանակէր իր վտիտ դէմքը, ոյր ցցուեալ այտերը — սրածայր ոսկորներու վրայ անցուած տմոյն կաշի, — ամենէն դիւրահաճ կնոջ իսկ համբոյրը ի բաց վանելու յատկութիւնն ունէին: Շրթունքը, գրեթէ միշտ կիսարաց, տարտամ ժպիտ մը ուրուադրելու համար եւեթ կը միանային, եւ յայնժամ դէմքին կուտային այնպիսի արտայայտութիւն մը որ անմիջապէս աչերուն կը նայէիր, տեսնելու թէ արցունքի կաթիլներ չե՞ն բաժնուիր կոպերէն: Նայուածքն, յարաշարժ ու անստոյգ, երկնակապոյտի պայծառութիւններ ու անդնդային խորութիւններ ունէր փոփոխակի: Սակայն դէմքին ամենէն ուշադրաւ մասն էր ճակատը, բարձր, ուռուցիկ, որուն երկու կողմերը քներց երակները կը գծէին իրենց օձապտոյտ կապտորակ ուղիներն, այդ ճա-

կատն, իր ողորկ մերկութեանը մէջ, նոյնհետայն սա զգացումը կուտար թէ սովորականէն տարբեր դադափարաց պահարան մ'է:

Եւ, Գէորգ, սովորականէն տարբեր տղայ մ'էր իրօք: Վարժարանին բոլոր աշակերտաց մէջ իր առանձին տեղն ու դրոշմն ունէր: Զբօսանաց ժամերու մեծաշունդ ուրախութեանց, կամ դասարանաց չարաճճի խաղերուն չէր մասնակցեր բնաւ: Գերառութեան կամ դնդամուղի ամենէն կրակոտ բառքիներուն ատեն, պարտէզին մէկ կողմը կը տեսնէիր զինքը ծառի մը կոճղին վրայ նստած, Վէպի մը ընթերցման մէջ խորասոյզ կամ մատիտ ի ձեռին թղթի մը վրայ խազխըղելով: Դասարանին մէջ, սերտողութեան ժամերուն, երբ աշակերտք հսկողին դուրս ելած Վայրկեանէն առիթ կը քաղէին յարուցանելու համար այն դժոխային աղմուկներէն մին որք հէզ դաստիարակն ի դասարան կը շտապեցնեն այլայլակ ու բարկաճայթ, ինքն էր միայն որ զլուխը վեր չէր առնուր դրասեղանէն:

Սակայն, ինչ որ վարժարանին բոլոր աշակերտաց մէջ գեր ի վեր կը հանդիսացնէր զինքն, այն էր թէ զրոյ մ'էր: Շարադրութեան դասերուն, առաջին մրցանակը միշտ իրն էր: Հայերէնի դասատուն ամէն անգամ ներբողական խօսք մը ունէր նմա ուղղելիք: Իրաւ է թէ իր վրութեանց միշտ տխուր ու մեղամաղձիկ ոճը քանիցս իր վրայ հրաւիրած էր դասատուին ծանր դիտողութիւններն, բայց երբ տեսնուած էր թէ այդ դիտողութիւնք ապարդիւն կը մնային, Գէորգ մեղամաղձիկ զրոյ հոշակուեր էր եւ այս պարագայն աշակերտաց մէջ մասնաւոր տեղ մ'էր տուած իրեն: Միւս դասերուն մէջ ալ, ընդհանրապէս առաջինն էր: Մաթեմատիքի մէջ միայն, երբեք չէր կրցած ուսողութեան դասատուին աչքը մտնել: Իր տկարութեանն իրր բարութեանք, ըստ հաճոյս յառաջ կը քչէր սա խօսքը. «Եթէ կ'ուզես մաթեմատիք սովորիլ, սրտիդ մէջ խեղդէ՛ դորովոյ ու խանդաղատանաց ամէն զգացում»: Վոլդէռէն զրած եմ դայս, կ'ըսէր: Ճշմարիտ էր արդեօք: Ամէն պարադայի մէջ, իր ընկերակիցներէն ո՛վ

կրնար հերքել անոր ճշգրտութիւնը: Երբ խնդիրը գրական նիւթի մը կամ մատենագրաց վրայ էր, ամէն ոք առանց վիճաբանութեան կ'ընդունէր Գէորգի բարձր հեղինակութիւնը:

Այս նախանձելի դիրքը սակայն մէկէն ի մէկ եկած չէր իրեն: Տարիներ, արհամարհանաց ու դառն զրկանաց երկար տարիներ հարկ եղած էին մինչեւ որ աշակերտներն հանդիստ թողած էին զինքն իր գրական գահոյից վրայ բազմելու եւ անկից իր վճիռներն արձակելու:

Երբ առաջին անգամ *** վարժարանը մտաւ, տասնեւհինգ տարեկան էր: Տխեղծ մանկութիւն մ'ունեցած էր, այնպէս որ իր հիւանդադին տարիներուն մէկ դոյզն մասը միայն անցուցած էր դպրոցական գրասեղաններու վրայ: Իր կարգին մէջ, աշակերտաց ամենէն տարէցը ինքն էր: Ընդհանուր կանոն, նոր եկող ամէն աշակերտ աղէկ աչքով չ'ընդունիր հիներուն կողմէ, որք իրենց իրաւունքը կը համարին քիչ մը չարչրկել զնա. եթէ նորեկը քիչ շատ զօրաւոր եւ ճարպիկ է, շուտով կուտայ իր կարողութեան չափն եւ ոչ ոք կը համարձակի ձեռք դպցնել նմա. իսկ եթէ տկար ու վեհերոտ է, վա՛յ իրեն. ա՛լ հանդիստ չ'կայ իրեն համար. այդ մատաղ դանկերուն յղացած բոլոր չարաճճիութեանց զոհ կը լինի:

Գէորգ շուտ ճանչցաւ դպրոցական այդ ամէն դառնութիւնները: Լաֆոնթէն մանկութեան համար կ'ըսէ թէ «Այդ տարիքն անդուծ է»: Վարժարանին աշակերտները լիովին կ'ապացուցանէին նրբամիտ առակախօսին յայտնած այս տեսութիւնը: Օր մը անոր դիրքը կը դողնային, միւս օր կադամարին մէջ ջուր կը լեցնէին, ուրիշ ատեն զնդասեղներ կը զետեղէին անոր նստարանին վրայ: Գէորգ չէր տրտնջար, բոլոր չէր բառնար տնօրէնին. ցաւադին ու արհամարհոտ ակնարկով մը կը նայէր իր ընկերակիցներուն, եւ դիրքը կամ գրիչը նորէն ձեռքը կ'առնուր լռիկ:

Օր մը Փրանսերէնի դասին ատեն, ուսուցիչը տախտակին առջեւ հանած էր աշակերտ մը եւ տուն կուտար նմա ուղղադրութեան հատուած մը, որուն մէջ կար souffre-douleur բառը: Ուսուցիչը հարցուց նշանակութիւնը. ոչ ոք գիտէր:

Գէորգ միայն մատը վեր վերցուց եւ տուաւ ճիշդ պատաս-
խանք:

— Օ՛հ, չե՛մ զարմանար, դուն արդէն անճնական փորձով
գիտես այդ բառին նշանակութիւնը, ըսաւ դասատուն երգի-
ծական ժպիտով մը (*):

Դասատուն ալ կը ծաղրէր զինքը, եւ աշակերտք քանի
մը օր խնդալու նիւթ գտան, իրենց մատը փաթթելով ուսուց-
չին ծաղրաբանութիւնը:

Այսպէս տեւեց այս երկու տարի: Իր ընկերակիցներէն
չատերն իրեն հետ փոխեր էին իրենց դասարանն, այլք մնա-
ցեր էին հոն ուր էին, եւ շատեր հեռացեր էին վարժարա-
նէն: Անոնց տեղ եկողներն, իրենց անդրանիկներուն օրինա-
կին հետեւելով, նոյն ընթացքը բռներ էին Գէորգի նկատ-
մամբ:

Այդ ատեններն էր որ պատահեցաւ իր հօր մահը: Բաս-
տրոմաճեան Կարապետ աղան ոսկերչի միջնորդ էր Շուկային
մէջ, ուր ժամանակաւ խանութ եւ բաւական լաւ դիրք մ'ու-
նեցած էր: Փայլուն գործեր չէր տեսներ Կարապետ աղան՝
ոսկերչաց շուկային հետզհետէ վատթար կացութեան մէջ,
սակայն գէշ աղէկ կ'ապրեցնէր ընտանիքը: Կինը մեռած էր
բաւական ժամանակէ ի վեր, եւ իր այրի քրոջ, Աղաւնի հա-
նըմին, եւ իր Գէորգ զաւկին հետ կ'ապրէր վարձու տան մը
մէջ: Աղաւնի հանըմը քսաներեք տարեկան տղայ մ'ունէր,
Ալիքսան Թումայեան, որ Պոլսոյ վաճառատան մը կողմէ
Տրապիզոն ղրկուած էր եւ անկից մերթ փոքրիկ դումարներ
կը ղրկէր իր մօրն ու մօրեղբօրը, որ իր բարեկեցիկ օրերուն
մէջ զինքը մեծցուցած եւ կրթել տուած էր: Այսպէս, ընտա-
նիքը կ'ապրէր, դիւրութեամբ հոգալով Գէորգի կրթութեան
ծախքերը:

Հօրը մահը ծանր հարուած մ'եղաւ Գէորգի համար:
Տասնեւեօթն տարեկան էր այն ատեն, եւ կ'զգար թէ ի'նչքան

(*) Այդ ֆրանսերէն բառը կը նշանակէ անձ մը որ ենթակայ
կը լինի այլոց կատակներուն:

ծանր պիտի լինէր իրեն բաժնուիլ իր սիրական ուսումներէն : Աղաւնի հանձնը սակայն «բուխ-սիրտ կնիկ» էր, գործէ հասկըցող, ու խանդաղատանօք կը սիրէր եղբորորդին, իր բացակայ գաւկին բոլոր կարօտն անկից առնելով : Թող չ'տուաւ որ Գէորգ դպրոցէն ելնէ. աւելի աժան տուն մը վարձեց, տան դուռը պզտիկցուց, ակռան սղմեց, եւ գաւկէն ստացած ամսական երկու ոսկիովն եւ իր ասեղին համեստ հասոյթով, սիւզէնի բանելով, շարունակեց վճարել Գէորգի դպրոցական կէս թոշակն եւ գնել անոր անհրաժեշտ գրքերը : Երբ պէտք կ'ըլլար թանկագին մատեան մը, բառագիրք կամ բնագիտութիւն, Աղաւնի հանձն ցերեկը գիշերին կը խառնէր, եւ ամիս մը ետք Գէորգ կ'ունենար իր ըղձացած գիրքը :

Դպրոցին մէջ, աշակերտները կարեկցական աչքով կը նայէին Գէորգին՝ իր հօր մահուընէն ի վեր, եւ ա'լ չէին նեղեր զինքը : Օր մը միայն, ընկերակիցներէն ոմանք դողցան իր դարակէն տետրակ մը, զոր միշտ գաղտնի պահած էր իրենցմէ : Գէորգ անոր մէջ կը գրէր իր քերթուածները : Սակայն երբ տեսան անոր լռիկ արտասուելը, գլուխը դարակին մէջ, արդահատանօք ետ դարձուցին տետրակը :

Իր ընկերակիցներուն վերջին չարածճիտութիւնն եղաւ այս իրեն նկատմամբ, ի բաց առեալ այն խիստ դիտողութիւնը, զոր տնօրէնն ըրաւ նմա օր մը՝ դասարանին մէջ յաճախ վէպ կարդալուն համար, դիտաւորաբար մաթեմատիքի դասերուն : Մանաւա՛նդ զի Գէորգ հին աշակերտ եղած էր ա'լ և իր ունեցած գիրքն իբր դասարանին ամենէն յառաջագէժ աշակերտը, և իր հեղ ու խոնարհ բնաւորութիւնն յարգելի կ'ընծայէին զինքըն ամէնուն : Գրելու մէջ ունեցած յաջողակութիւնն հետզհետէ սիրելի կ'ընէր զնա տնօրէնին եւ իր ընկերակիցներուն, որոց շարադրութեանց կամ պարզեւարաշխութեան ճառերուն մեծապէս կ'օգնէր : Իրաւ, ընկերակիցները կը ծաղրէին մերթ իր անյագ սէրը բանաստեղծութեանց, մասնաւորապէս տըխուր բանաստեղծութեանց համար, և չարամիտին մէկը, Միլվուայի քերթուածոց գիրքը տեսնելով յաճախ իրեն ձեռքը, «Միլվուայի թոռնիկը» մականուանած էր զայն. — այս մակ-

դիրը տարածուած ու մնացած էր վարժարանին մէջ եւ երբ Գէորգ դիրք մը ի ձեռին պտըտէր պարտէզին մէջ, դրապիտութեան դասին յառաջադէմները կ'ըսէին որ Գէորգ իր Վէնսէնի անտառին մէջ կը ճեմէր: Սակայն ա'լ ոչ մէկուն մտքէն կ'անցնէր արգելք լինել նորա դործոց:

Բ.

Երբ վարժարանէն ելաւ, տասնեւինը տարեկան էր: Իր վեհերոտ բնաւորութեամբ, չհամարձակեցաւ ասդին անդին իյնալ՝ հրապարակին վրայ գործ մը դտնելու համար. իր դադափարներն եւ ունեցած գրական կրթութիւնն արդէն խորշեցնել կուտային զինքն առեւտրական ասպարէզէն, ուր կ'ըզար թէ յաջողելու համար հարկ եղած կարողութիւններն եւ կորովը կը պակսէին իրեն: Ուստի սիրայօժար մտաւ այն կենաց մէջ որ մեր վարժարանաց ուսումնաւարտներուն մեծ մասին կը ներկայանայ իբր ասլրուստի դիւրին եւ պատրաստ միջոց մը, որ բնաւ դժուարութիւն մը չներկայացնէր իրենց: Հայերէնի, Փրանսերէնի եւ պատմութեան երկրորդական ուսուցիչ եղաւ թաղային վարժարանի մը մէջ, չնորհիւ իր նախկին ուսուցիչներէն միոյն որ իր պաշտպանութեան ներքեւ առած էր զինքն: Ամսական 250 դրուշ տուին իրեն առաջին անգամ, շաբաթը տասներկու ժամուան դասախօսութեան փոխարէն: Ասլրելու համար շատ քիչ էր այս: Գէորգ դժգոհ չէր սակայն: Իր բանաստեղծի եւ խորհողի դադափարներով, արհամարհանօք կը նայէր կենաց վրայ: Նիւթական վայելքները չէին հրապուրէր զինքն, եւ զիտէր սակաւապէտ լինել: Կը բաղձար միայն աւելի մեծադումար դրամ ունենալ իր տրամադրութեան տակ, կարենալու համար զնել այն բոլոր գրական դործերն, որոց ղեղին կափարիչները ժամերով անձկանօք կը դիտէր Վայսի կամ Բարատիսի ցուցափեղկերուն ետին: Իր գրեթէ միակ վիշտն էր այս:

Տարի մը ասլրեցաւ այս կեանքով: Գոհ էր: Իր այս կե-

նաց մէջ նիւթական զրկանաց բոլոր փոխարինութիւնը
կը գտնէր մտաւորական անսահման դոհունակութեամբք։
Հետզհետէ առիթ կ'ունենար ճանչնալու բոլոր այն մարդիկն
որք հռչակ մը հանած են զրական հրապարակին վրայ, եւ
որոց մտերմութիւնը կամ մէկ սիրալիր խօսքը մոռցնել կու
տար իրեն թէ՛ ուրտէնկօթին թեւերը հնութեան ասլիկով կը
փայլէին, կամ ոտքին մատները, մանաւանդ այն փոքրիկ չա-
րաճճի ճկոյթն յաճախ նեղ կը գտնէր իրեն տրուած անճուկ
սահմանն եւ ազատ օդ շնչելու անեցուն փափաքներ կ'ունե-
նար։ Իրաւ, կրկնօրը բարակ էր քիչ մը, ամառուան եւ ճրմ-
րան օրերուն համար նոյնն հաւասարասլէս, ու ցուրտ օդե-
րուն որչափ ալ Բրուսիացի ղինուորականի ճշդութեամբ դը-
նէր ամէն կոճակները՝ դարձեալ ահռանքն իրարու կը կափ-
կափէին մշտատեւ յամառութեամբ. սակայն ո՛վ կ'ըսէր թէ
այս վիճակն այդպէս պիտի տեւէր շարունակ։ Դպրոցական
յառաջիկայ տարեմուտին տարակոյս չկար թէ ուրիշ տեղեր
ալ պիտի գտնէր դասախօսելու. արդէն քանի մը տեղէ խոս-
տումներ ստացած էր։

Սպասելով այդ բարօրութեան թուականին, կը շարու-
նակէր իր ուսումնասիրութիւնները եւ զրական աշխատու-
թիւնները։ Երբոր վիշերները տուն դառնար, տղոց շարա-
դրութիւնները սրբադրելէն եւ կարգի դնելէն յետոյ ձեռք
կ'առնուր իր գրիչն, եւ թղթին վրայ կը թափէր իր երա-
դատենչ մտքին ցնորքներն ողջոյն, ու տառապանքներն ան-
հուն իր սրտին զգայաթրթիւ։ Գրասեղանին առջեւ, սենեկին
մէջ մենաւորիկ, կրնար ազատ ասպարէզ տալ զինքն յուզող
զգացմանց, զորս օրն ի բուն զսպած էր աշակերտաց ծաղրա-
ծու դէմքերուն հանդէպ։ Դառնութեամբ լցուած քողոքներ
էին ասոնք ընդդէմ ճակատագրին քմահաճ խաղերուն, խոր-
հըրդածութիւններ մարդկային սրտի թշուառութեանց վը-
րայ, հողին ի վեր համբարձիկ առ վարդազոյն երազներն
խոհականին, սիրատենչիկ տաքտամ մրմունջներով։ Զի սէրը
չէր ճանչեր նա։ Փողոցին մէջ, կիներն արհամարհոտ նայ-
ուածք մը միայն կը նետէին իրեն, եւ ինքն համարձակութիւն

չէր ունեցած երկու անգամ աչերը վերցնելու միւսնոյն կնոջ վրայ: Իր ընդածին համեստութեամբ, չէ՛ր համարձակեր իր գրուածներն ուրիշին կարդալու, եւ իր գրադարանին ամենէն մութ խորշերուն մէջ իրարու վրայ կը դիդէր զայնս: Անգամ մը միայն, հազար վարանումներէ յետոյ, ծածկանուան մը ներքեւ իր գրուածներէ մին դրկած էր առ Արեւելք որ նոր սկսած էր հրատարակուիլ այն ատեն: Երկու շաբաթ, ամէն երեկոյ, օրերէ ի վեր նօթի մնացած սովալլուկ մարդու անյագութեամբ, տենդոտ շարժումներով բացած էր թերթը, տեսնելու թէ իր գրուածն հիւրընկալուած էր: Օր մ'ալ ազգային լուրերուն ներքեւ, Արեւելքի պատասխաններուն մէջ, երկու պարտազանց բաժանորդներու ուղղեալ ազդարարութեանց մէջտեղ, կարդացած էր թէ՛ իր յօդուածը չը պիտի հրատարակուէր, որովհետեւ «չատ վերացական էր»: Չը զարմացաւ, բաղդն ե՞րբ ժպտած էր իրեն. սիրտը վարժուած էր դառնութեանց՝ պատանեկութեան մատաղ տարիներէն իսկ: Սակայն չը կրկնեց փորձն, եւ շարունակեց ըստ առաջնոյն գրել լոկ իր սրտին պահանջմանց դոհացում տալու համար:

Իր այդ բաղդատաբար երջանիկ վիճակին մէջ, եթէ իրեն մտահոգութիւն պատճառող բան մը կար, այն ալ իր աշակերտաց հետզհետէ յանդուգն եւ ապերասան վարմունքն էր իրեն նկատմամբ: Առջի ամիսներն աշակերտները շատ չը հեռացան այն յարգական դիրքէն զոր ընդհանրապէս կը պահեն ամէն նոր դասատուի նկատմամբ: Սակայն, երթալով համարձակ ձեւեր առին: Իրաւ է թէ Գէորգ ալ իր կողմէ զօրաւոր ջանքեր ի գործ չէր դնել զսպելու համար աշակերտաց ըմբոստական ձգտումները: Ի՞նչ ընէր. իր կարողութենէն վեր էր այս. ծանր էր իրեն բարկութեան կայծակներ թափել աշակերտաց գլխուն, կամ իր մատներուն զօրութեան ճաշակը տալ այդ մատաղ դէմքերուն: Աշակերտները, քաջալերեալ այս ներող ու թոյլատու ընթացքէն, անհաւատալի յառաջդիմութիւններ ընել սկսան իրենց սանձարձակ ազատութեան այս հաճոյական ճամբուն մէջ: Ա՛լ այնուհետեւ Գէորգի դա-

սախտութեանց ժամերը մէկ մէկ տօն էին աշակերտաց համար որք անհամբերութեամբ կ'սպասէին այդ ըղձալի վայրկեաններուն: Գէորգ ոտքը դասարանէն ներս դրածին պէս, ժխորը կ'սկսէր ձայնարկութիւններով, ծիծաղներով, կատուի կամ աքաղաղի ձայներով: Ի զուր կ'աղաչէր նա հանդարտ կենալ. ո՞վ մտիկ կ'ընէր իրեն: Աշակերտք, ասով ալ չգոհանալով, սկսան իրենց խաղերը փորձել ուսուցչին վրայ: Օր մը գլանաձեւ բոլորուած թուղթ կը նետէին նմա լաստիկով. ուրիշ օր մը, Գէորգ, դասարանէն ներս մտած ժամանակ, գրատախտակին վրայ կաւիճով նկարուած տեսաւ մարդու մը պատկերը, որուն երկար, անհատնում քթին վրայ մարդ մը կանգնած էր՝ լարախաղացի պէս ձեռքերը տարածած, եւ ծայրէն ալ ուրիշ մարդ մը կախուած էր բոլոր ուժովը, ոտքերը գետնէն կտրած: Պատկերին վրայ գրուած էր «Միւսիւին քիթը»:

Վարժարանին Հոգաբարձութիւնը, որուն Գէորգ քանիցս գանգատած էր, կ'սկսէր դժգոհութեան ցոյցեր ընել նմա, ըսելով թէ՝ յանցանքն իրն էր եթէ չէր յաջողեր իր արժանապատուութիւնն յարգել տալ աշակերտաց:

Օր մըն ալ, Գէորգ Հոգաբարձութենէն նամակ մը ստացաւ, որով զինքը պաշտօնանկ կ'ընէին, քաղաքավարական մեղմ բանաձեւերով:

Իր դասախօսութեանց հաշուէն երկու ամսական ունէր առնելիք: Մտքէն իսկ չանցուց երթալ պահանջել դայն, ոչ իսկ դիմումներ ըրաւ վերահաստատուելու համար իր պաշտօնին մէջ:

Ամիս մը պարապ պտըտեցաւ: Այդ ամսուան մէջ ի'նչպէս ապրեցաւ, չէր գիտեր: Ուր որ կը դիմէր, միեւնոյն պատասխանը կուտային իրեն. սպասելու էր, առ այժմ պարապ տեղ չկար:

Այդ միջոցին էր որ բարեկամ մը յանձնարարեց գինքն յՕրթագեղ Զիւմպիւլեան ընտանեաց, որք իրենց երկու մատաղատի տղոց համար տան դասատուի մը պէտք ունէին: Գէորգի համար փրկութեան խարիսխն եղաւ այս: Ծիշդ իր

ուղած գործն էր, դպրոցի դասախօսութեան տաղտուկներէն ազատ, խաղաղ, հանդարտ գործ մը, իրեն համար ալ բոլորովին հանգիստ, մասնաւորապէս տեղւոյն մերձաւորութեան պատճառաւ. — երեք ամսէ ի վեր Պէշիկթաշ փոխադրուած էին, շուկային մէջ Յունաց եկեղեցւոյն ետին երեք սենեակով փոքրիկ տուն մը: Անմիջապէս ներկայացաւ Զիւմպիւլեանց տունն, ուր տան տիրուհւոյն հետ կարգադրեց իր դասախօսութեան ժամերը: Շաբաթը երկու անգամ, չորեքշաբթի եւ չաբաթ, կէս օրէն մինչեւ իրիկուն, ընդհանուր դասեր պիտի տար երկու տղայոց, որոց մեծը, Տիրան, տասնեւչորս տարեկան էր, իսկ պղտիկը, Գոհարիկ, տասնեւմէկ տարեկան: Ամսականն որոշուեցաւ 300 դրուշ:

Երեկոյին, երբ Գէորգ տուն դարձաւ, ի՞նչ ցնծութիւն հօրաքրոջն եւ Լորօրօրուոյն միջեւ: Բաղդը վերջապէս եկած դարկած էր իրենց դրան: Գէորգ մեծ ծախք մը չպիտի ունենար, Պէշիկթաշէն Օրթադեղ քալելով պիտի երթար դարասկից դատ, տարակոյս չկար որ, Զիւմպիւլեաններուն շրնորհիւ, պիտի կրնար ուրիշ ընտանիքի մը մէջ ալ պաշտօն գտնել, եւ եթէ երեք հարիւր դրուշ ալ անկից առնո՞ւր:

Աղաւնի հանրմը սիւզէնի չը բանեցաւ այն դիշեր:

Գ.

Գէորգ Եռանդեամբ սկսաւ իր նոր դասերուն: Իր աշակերտները երկու սիրուն տղայներ էին, աշխոյժ ու մտացի, մին սեւ ու դուռդ մաղերով գիրուկ պատանի մը, փոքրիկը չադանակադոյն վարսերով քնքոյշ ու փափկիկ աղջիկ մը, նուրբ եւ գունատ: Իրաւ է թէ իրենց տարիքին բաղդատմամբ չա՛տ քիչ բան գիտէին, ու յայտնի կ'երեւէր թէ՛ չատ շփացուցած էին գիրենք. սակայն իր յարատեւ աշխատութեամբ եւ հեղահամբոյր ընտելութեամբ պիտի կրնար լեցնել անշուշտ անոնց դաստիարակութեան այս կրկնակ պահասները:

Երիտասարդին համար բարօրութեան եւ երջանկութեան

թուական մ'եղաւ այս: Տանը մէջ յարգանք կ'ընդունէին զինքն, եւ երբ դասախօսութեան սենեկին մէջ կ'առանձնանար իր աշակերտաց հետ, իրեն այնպէս կուգար թէ՛ երկնային դրախտը գտած էր ա'լ:

Քանի մը անգամ, տիկին Զիւմպիւլեան ներկայ գտնուեցաւ դասերուն: Երեսունհինգ տարեկան կին մ'էր նա, թուխ, բարեդէմ, վայելչաձեւ, հանդարտ երեւոյթով: Աչերը միայն, սեւաթոյր հրավառ աչերը, կը փայլէին այնպիսի թափանցանց նշոյլով մը, որ Գէորգ, նորա դիմաց նստած ատեն, միշտ խոնարհ կը պահէր գլուխը՝ նորա նայուածքին հանդիպելու երկիւղէն. մնաց որ, առաջին անգամն էր որ այդչափ բարձր եւ զարգացեալ կնոջ մը դէմ առ դէմ նստելու առիթը կ'ունենար, եւ այս այնչափ կը խռովէր զինքն որ ամէն անգամ սիրտը կը տրոփէր երբ իր աշակերտաց՝ մայրը սենեկէն ներս կը մտնէր իր դասերուն միջոցին: Բայց իրեն համար ճշմարիտ տանջանքն այն ատեն էր երբ տիկին Զիւմպիւլեան հարցումներ կ'ուղղէր իրեն իր տուած դասերուն, իր կենաց, իր գրական ճաշակաց վրայ: Տիկինը բաւական զարգացեալ միտք մ'ունէր, կը հետեւէր Փրանսական գրական շարժման եւ իր գրադարանը լեցուն էր Փրանսացի նըշանաւոր վիպասանաց նորագոյն գործերով: Գէորգ յայնժամ կը պատասխանէր դողդոջ ձայնով մը, աչերն առանց վեր առնելու, դատաւորին առջև կանգնած ամբաստանեալի մը խոնարհ դիրքով: Այսպէս, հետզհետէ, ցորչափ մտերմութիւնը կը հաստատուէր, նորա առջեւ կը պարզէր իր ցաւագին կեանքն, իր մանկութեան թշուառութիւնները, դպրոցին մէջ թէ՛ իրր աշակերտ եւ թէ՛ իրր ուսուցիչ ունեցած դառնութիւնները, իր անսկնկալ վտարումը թաղային վարժարանէն:

Տիկին Զիւմպիւլեան մտիկ կ'ընէր, տարտամ ժպիտով մը որ ի յայտ կը քերէր զուգեակ շարք մը սպիտակափայլ աղօաներու. յետոյ դուրս կ'ելնէր ձանձրոյթի շարժումով մը:

Որովհետեւ կը ձանձրանար, այո՛: Տանը մէջ գործ չունէր տեսնելիք, օրն ի րօնն ալ զիրք չկարդացուիր. այցելութիւնք ալ չուտով կը լմնան: Տղայոց դասերուն եւս ներ-

կայ չէր ուզեր գտնուիլ. ամէն անգամ որ Գէորգի ողբերգական դէմքը տեսնէր, դժուարաւ կրնար գսպել ծիծաղը:

Օր մը, դասի ատեն, յանակնկալս ներս մտաւ սենեկէն: Գոհարիկ ոտանաւոր մը ուղած էր երիտասարդէն, եւ նա ալ բերած էր փոքրիկ քերթուած մը դեռատի օրիորդին համար: Տիկին Զիւմպիւլեան առաւ զայն աղջկանը ձեռքէն եւ կարդաց.

Երբ տեսնես
Գոհարիկ,
Համբուրիկ
Դու կ'ուզես
Առնել իւր
Այտէն բիւր:

— Օ՛, դուն նշանաւոր բանաստեղծ ես եղեր, եւ մենք չէի՞նք գիտեր մինչեւ հիմա: Առաջին ոտանաւորդ է այս, թէ ուրիշներ ունիս գրած:

— Ձէ, տիկին, ուրիշներ ալ գրած ունիմ, սակայն երեւան չեմ հանած, ինձ համար պահած եմ:

— Ի՞նչ դժբաղդութիւն: Ազգը գրկե՛լ այսպիսի տաղանդաւոր արտադրութիւններէ, ըսաւ տիկին Զիւմպիւլեան ժպտելով: Ինծի կը բերէ՞ք որ կարդամ. ես շատ կը սիրեմ հայերէն բանաստեղծութիւնները, դպրոց եղած ատենս շատ մը կտորներ գոց դիտէի: Սակայն շատ հասարակ նիւթերու վրայ գրածներնիդ չը բերէք, զգացումով գրուած ինչ որ ունիք, բերէք, շնորհակալ կ'ըլլամ:

Այդ օրուան յաջորդ երկու գիշերները Գէորգ մաքուր տետրակի մը մէջ խնամով արտագրեց իր քերթուածներէն տասնեւհինգ կտորի չափ, որոց մէջ գրած էր իր սիրտն ողջոյն, եւ յաջորդ չորեքշաբթի տարաւ յանձնեց զայնս տիկին Զիւմպիւլեանի: Տիկինը նոյն պահուն քանի մը բարեկամուհիներ պիտի ընդունէր, ուստի շնորհակալութիւն յայտնելով, ըսաւ որ գիշերը կը կարդայ զայնս, եւ տետրակն առնելով ընդունելութեան սրահը գնաց: Այցելուներն էին ե-

րեք մանկամարդ տիկին եւ մէկ օրիորդ, եւ խօսակցութիւնն սկսաւ աշխոյժ, սիրուն, զուարճալի: Նոյն միջոցին, այցելու օրիորդն, որ ստուլին վրայ դրուած թերթերը կը թղթատէր, դիպուածով ձեռքն անցուց Գէորգի տետրակը զոր տան տիրուհին ներս մտած ատեն անդ դրած էր աճապարանօք, եւ գոչեց.

— Ա՛հ, բանաստեղծութեանց տետրա՛կ մը: Կը ներե՞ս որ աչքէ անցունեմ:

— Ինչո՞ւ չէ, ըսաւ տիկին Զիւմպիւլեան: Աղէ՛կ գտար, այդ բանաստեղծութիւնները դրողը ներսն է, մեր Տիրանին եւ Գոհարիկին դասատուն, հոս բերել տամ զինքն եւ իրեն կարդացնել տանք, կը զուարճանանք:

Երբ Գէորգ սրահէն ներս մտաւ, դրանը առջեւ մնաց շուարած, չլմորած: Տիկին Զիւմպիւլեան շարժմամբ մը յառաջ հրաւիրեց զնա, եւ համամտութեան շարժաց ակնարկ մը փոխանակելով իր հիւրերուն հետ, ըսաւ.

— Կը ներկայացնեմ ձեզ Միւսիւ Գէորգ...ը...ը... Միւսիւ Գէորգ Բաստրմաճեանը, մեր արժանաւոր դասատուն, որ միանգամայն նշանաւոր բանաստեղծ մ'է: Միւսիւ Գէորգը հիմա պիտի հաճի մեզ կարդալ իր քերթուածներէն մի քանի կտոր որք հոս կը գտնուին, կանխաւ ընդունելով մեր ջերմ շնորհակալիքը:

Երիտասարդը հազար գոյն կը փոխէր այս փոքրիկ ճառին միջոցին. կմկմալով պատասխանեց թէ՛ իր զրուածները չէին արժեր այսպէս հրապարակաւ կարդացուելու, եւ թէ անշուշտ ձանձրոյթ պիտի պատճառէր ներկայից: Սակայն այցելուաց եւ մասնաւորապէս տանտիրուհւոյն թախանձանաց վրայ, ձեռք առաւ տետրակն եւ սկսաւ կարդալ: Ձայնը կը դողդղար եւ այդ դողը կոկորդէն փոխանցուելով մարմնոյն բոլոր անդամներուն, ծունդերը կ'երերային եւ տետրակը կը տատանէր իր ձեռներուն մէջ: Սակայն հետզհետէ տէր լինելով իր անձին, յառաջ տարաւ ընթերցումը վստահ ձայնով մը, իր բոլոր ցնորական անուրջներն, իր գիշերային մենիկ տքնութեանց այդ կսկծեղի եղերերգութիւնները թափե-

լով այդ ծիծաղկոտ սրահին մէջ: Մերթ ընդ մերթ, սրտա-
յոյզ տողերուն, որք իր սրտին արիւնովն էին գոգցես գըր-
ուած, ձայնը կը նուաղէր եւ աչերը կը թրջէին: Տիկին Զիւմ-
պիւլեան եւ իր հիւրերը միմեանց կը նայէին ժպտելով,
թաշկինակով մը ծածկած իրենց չրթունքն, յայտնի չընե-
լու համար իրենց խնդուքը:

Երբ աւարտեց, ամէնքն ալ իրենց շնորհաւորութիւններն
յայտնեցին նմա. բայց հազիւ Գէորգ դուրս ելաւ վրդոված
ու ալլալած, ծիծաղն սկսաւ:

— Խե՛նդ է, ի՛նչ է, ըսաւ նրբահասակ տիկին մը որուն
խաժուկ աչերը նուաղկոտ փայլ մը կ'արձկէին. ո՞ւրկից
դտար այս տղան, կարդացած ատենը աչերն այնպէս մը կը
դարձնէր կոր որ վախ զգացի:

— Աղէկ ժամանակին դուրս ելաւ, յարեց ուրիշ մը. ե-
թէ քիչ մըն ալ կենար, ա՛լ չպիտի կրնայի զսպել ինքզինքս,
եւ քա՛հ քա՛հ պիտի խնդայի:

— Այսու հանդերձ աղէ՛կ դուարձացուց մեղի: Միմիայն
դէմքն ամբողջ կատակերգութիւն մը կ'արժէ:

— Քանի որ ձեռքիդ տակը այսպէս գանձ մը ունէիր, ին-
չո՞ւ համար մինչեւ հիմա երեւան չէիր հաներ զայն:

Այդ օրէն, Գէորգի համար նոր կեանք մը սկսաւ: Իր
դասի օրերուն, Տիկին Զիւմպիւլեան կը հրաւիրէր իր բարե-
կամուհիներէն մի քանին, Գէորգը ներս կը կանչէին, եւ խօ-
սեցնել կամ իր գրուածները կարդացնել կուտային իրեն:
Հետզհետէ, ցորչափ մտերմութիւնը կ'աւելնար, ա՛լ չէին
զսպեր իրենց ծիծաղն, այնպէս մը ընելով սակայն որ երի-
տասարդը չկասկածի: Աւելորդ ղդուշութիւն մ'էր այդ.
Գէորգ, իրեն համար նորանշան եւ անժանօթ այս պատիւնե-
րէն չլացեալ, իր բանաստեղծական անընդ անճատուր բո-
լորանուէր, մտքէն իսկ չէր անցուներ թէ խնդալու ի՛նչ
դուարձալի առարկայ մ'էր դարձած: Տակաւ առ տակաւ, ա-
միսը մէկ երկու անգամ, Տիկին Զիւմպիւլեան գիշերներն ալ
թող չէր տար նմա տուն դառնալ. — ձմեռ էր, այն երկար
գիշերներն ի՛նչպէս անցունելու էր: Գէորգ ինքիրմէ ելած,

անասելի ուրախութեամբ համակուած, չէր դիտեր թէ ի՞նչ ընէ, այս սլառուոց արժանի լինելու համար: Ամէն բանէ առաջ սակայն, զգացած էր թէ այսպիսի ընկերութեան մը մէջ ըստ սլառչաճի երեւալու համար, պէտք էր լաւ հաշուել: Հիմակ իր զրեթէ բոլոր ամսականն հազուստի կապուստի կը ծախսէր նա, ամենէն էական բաներէն իսկ զրկելով ինքզինքն: Երբ դասախօսութեան օրերը կը հասնէին, խենդի պէս կը վազէր յՕրթագեղ, սրտին մէջ կրելով անբացատրելի զգացում մը, որ կը դողացնէր իր ձեռքն ամէն անգամ որ կը դարնէր Զիւմպիւլեանց տան դուռը:

Գիշեր մը, երբ նորէն ամէնքն ալ հաւաքուած էին՝ լսելու համար Գէորգի մէկ նոր գրութիւնը, տիկին Զիւմպիւլեան յարմար առիթ մը գտնելով Գէորգը կանչեց իր մօտ եւ իր քանի մը բարեկամուհեաց քով, ըսաւ նմա ժպտադին.

— Այս բոլոր գրութեաներդ շատ աղէկ. սակայն ինչո՞ւ սիրոյ տաք շունչով գրուած բան մը չես յօրիներ: Ամէն բանաստեղծ իր սրտին մէկ առարկայն կ'ունենայ որուն կ'ուղղէ իր աղերսները: Այսչափ հողիին մէջ, մէկը չե՞ս տեսներ քու էլլիոդ ըլլալու արժանի:

Գէորգ, մինչեւ ականջները կարմրելով, սլառասխան չտուաւ: Սիրտն այնքան ուժգին կը բարախէր որ կարծես իր ցնցումներովը դետին պիտի նետէր զինքը: Քիչ մը անդին դնաց եւ աթոռի մը վրայ նստաւ մտախոհ:

Այն գիշերը չքնացաւ, եւ մինչեւ առաւօտ մտածեց տիկին Զիւմպիւլեանի խօսքին վրայ: Է՛հ, այո՛, ի՞նչպէս չէր հասկցեր մինչեւ այն ատեն իր սիրտն յուզող զգացումները. կը սիրէր այդ կինը, մոլեղին կերպով կը սիրէր, եւ նա ալ, այո՛, չէր արհամարհեր զինքն: Ա՛հ, իր երազներն իրականութի՞ւն պիտի դառնէին ուրեմն:

Յաջորդ օրը երբ տուն դարձաւ, սենեկին մէջ փակուեցաւ եւ նամակ մը գրեց առ Տիկին Զիւմպիւլեան, յիմարական նամակ մը, սիրոյ զգիխիչ խօսքերով, իր անարատ հողւոյն բոլոր զգայնութեամբ, աղեկիղիկ նամակ մը, յորում կը պարզէր իր սրտին խորը թաղուած բոլոր կրքերը զորս

արթնցուցած էր նա, այդ սէրն հայցելով անկից իբր մխիթարութիւն իր վշտաշարժար կենաց, յայտնելով միանգամայն թէ մերժում մը կարող էր մինչեւ իսկ անձնասպանութեան մղել զինքն, եթէ՝ անկից առաջ՝ խելքը չցնորէր արդէն։ Այդ նամակն հետեւեալ դասին վերջը, մեկնած ատեն, տուաւ Տիրանի որպէսզի իր մօրն յանձնէ, ըսելով թէ իր մէկ նոր քերթուածն է։

Միւս դասին, Գէորգ շատ յամր քայլերով ուղղուեցաւ Օրթագեղ։ Սիրտը կը կայտուէր ցնծութենէ, եւ կ'ուզէր կարելի եղածին չափ երկարել այն երջանկութիւնը զոր մարդ կ'զգայ ըղձացուած նպատակի մը հասնելէ առաջ։ Անցորդները զարմանօք կը նայէին այդ երիտասարդին որ ինքնիրենը կը խնդար։ Չորս կողմը, թէեւ ձմրան աղտոտութեան տակ ծածկուած, հիանալի կերպով գեղեցիկ կ'երեւէր իրեն։ Տարակոյս չունէր թէ իր աղերսն ընդունուած էր, եւ թէ նոյն պահուն սիրտ մը արդէն կը տրոփէր նոյն զգացմամբք։ Այս մտածումներով հասաւ Զիւմպիւլեանց տան առջեւ եւ դանդակն հնչեցուց վստահալից. դանդակին ձայնը մեղեդիի մը պէս անուշ եկաւ իր ականջին, իբր նախերդանքն իր երանութեան։ Սպասաւորը դուռը բացաւ, եւ Գէորգ կը պատրաստուէր ներս մտնել, երբ միւսն ըսաւ սրտնեղութեամբ.

— Վիեր մ'ելլար, հանրմը ու տղաքները հոս չիեն, դիւս էլան. հանրմը ասաց որ մէկ մ'ալ չի գաս, տղաքները ա'լ պէտք չունին դասի։ Երեք հարիւր զրուշ ալ պարտք կայ եղեր, ա'ռ։

Եւ տեսնելով որ Գէորգ արձանացեալ կեցեր էր, ստակը նորա վերարկուին գրպանը լեցուց եւ դուռը դոցեց երեսին։

Օրթագեղէն մինչեւ Պէշիկթաշ ի՞նչպէս վնաց հետիտն, առանց վար իյնալու, միտքն անգամ չը գալով թրամուէյ նըստիլ։ Երբ իր տան դուռը զարկաւ, յայնժամ սթափեցաւ, ներս մտաւ առանց բարձրիկուն գուրցելու հօրաքրոջը, դանդաչելով իր սենեակն ելաւ, եւ, լալով, հեծկլտալով, բաղմոցին վրայ փռուեցաւ։

Դ.

Անկողնին մէջ պառկած է նա, դէմքն աւելի գունատ քան այն դեղին բարձը որուն վրայ հանգչեցուցած է իր լղար գլուխը։ Աչերն աւելի խռոչացած են, այնչափ ներս քաշուած, որ գերեզմանի փոսի մը տարօրինակ զգայնութիւնը կուտան տեսնողին. եւ այդ փոսին խորը, մարմրուկ ցոլք մը կը պըլպըլայ, շիջանելու մօտ պատրոյգի մը լոյսին պէս տատանոտ։ Իսկ երբ կոպերը վար կ'առնու դալկութեամբ, մութ կապոյտ դիծ մը կը տեսնուի, չորս բոլորքը քաշուած ճմրթկած կակուղ գծերով։ Այտերն այնքան ներս խրած են որ կարծես թէ բերնին մէջէն իրարու են միացած։ Ու բոլոր դիմագծերուն վրայ յոգնութիւն կը կարդացուի, անբացատրելի խոնջութիւն մը, տրտում, թաղծալից, սրտամորմո՛ք։ Վերմակը քաշած է մինչեւ կզակը. սակայն երբ տաղտկութեամբ մէկդի կը նետէ դայն մերթ, պարանոցը, իր մանկական վտիտ պարանոցը կ'երեւի մոմի ճերմակութեամբ, նեղկիկ սրածայր ուսերուն մէջտեղ։

Սնարին քով, ցած աթոռակ մը. երկու երեք սրուակներու եւ տուփերու մէջտեղ, քանի մը Ֆրանսերէն գրքեր, լիմոն մը եւ Դոլոնեի ջրի սրուակ մը. աւելի մօտ, դիւրք մը բացուած մնացած է։ Դուրեանի Տաղերն են։

Դիմացը, բազմոցին վրայ, Աղաւնի հանըմը, ակնոցը դրած, գուլպայ կը հիւսէ, առանց աչերը հեռացնելու Գէորգի վրայէն. մատները մեքենաբար կը կատարեն իրենց դործըն, եւ ասեղներն անխտտոր կը խաղան իրենց խօլական հապճեպ շարժումները։ Մերթ ընդ մերթ, տեղէն կ'ենէ, եղբորորդւոյն քով կուղայ, վերմակը լաւ մը կը ծածկէ ուսին կողմէն, եւ անուշ ձայնով մը, մանկան մը հետ խօսելու պէս, կը հարցնէ խանդաղատանօք.

— Բան մը կ'ուզե՞ս, ես վրում, մէկ տեղդ կը ցաւի՞ կոր. տաքութիւնդ նասը՞լ է։

Ու ձեռքը նորա ճակտին դնելով.

— Օ՛, բան մը չունիս, մէկ բանիկդ չէ մնացեր։ Մէկ էր—

կու օրէն ա'լ բիւս բիւթիւն կ'ըռնտնաս տէ քեզի հետ աղուոր
աղուոր ժամ մը կ'երթանք: Աստուածամօր առջին մոմ մը
կը վառենք, անանկ չէ՞, անուշի'կս:

Գէորգ պատասխան չ'տար, այլ մեղմիւ կը բռնէ իր հօ-
րաքրոջ ձեռքն ու շրթանցը կը տանի:

Հօրաքրոյրը նորէն անցած է իր տեղը, ու Գէորգ վերստին
կ'իյնայ իր խոհանաց մէջ: Քսան օրէ ի վեր այսպէս սլառ-
կած է: Լաւ չ'իշեր իր հիւանդութեան առաջին օրերը: Կը
մտաբերէ միայն, որպէս երազի մը մէջէ, թէ հիւանդ եղած
է, չա'տ հիւանդ, ու վայրկեաններ ունեցած է յորս զգացած
է թէ նոյնհետայն, անմիջապէս, կեանքը պիտի խուսափէր
արդէն ու աչերը պիտի գոցուէին առ յաւէտ: Այդ օրերէն
իրեն մնացած միակ յիշատակն է իր հօրաքրոջ դէմքն, զոր
միշտ իր սնարին քով տեսած է փոյթեռանդն, պատրաստ կա-
տարելու իր ամենադոյզն փափաքներն: Անկից առաջ ամէն
բան թաղուած է համայնապարփակ մշուշի մը մէջ:

Երկու երեք օր է աղէկ կ'զգայ ինքզինքը: Բժիշկն յայտնած
է թէ ա'լ իրեն դալուռն պէտք չկայ, սակայն դեռ բաւական օրեր
կատարեալ հանգիստ պատուիրած է: Գէորգի խնդրանաց վը-
րայ, թոյլ տուած է միայն կարդալ, սակայն ընդհատաբար,
առանց գլուխը ժամերով կախ սլահելու:

Կը մտածէ: Գաղափարները խառն ի խուռն կը լեցուին
մտքին մէջ, առանց որոշ ուղղութեան մը հետեւելու, ա-
ռանց ինք ճշգրիտ գիտակցութիւնն ունենալու իր խոհերուն:
Ամէնուն տիրապետող զգայնութիւնն է սակայն, չգիտեր ինչ
խառնուրդ մը յոգնութեան եւ հանգստեան պէտքի:

Ձեղունը կը դիտէ դարձեալ: Իր հիւանդութեան օրերուն
զլխաւոր դրաղումն եղած է այս: Գիտէ թէ ձեղունը քանի'
տախտակէ բաղկացած է, ո'ր տեղ ծակ կայ, ո'ր տեղ վարակ:
Եւ, մեքենաբար, նորէն կը համրէ. մէկ, երկու, երեք...
տասնեւեօթն, տասնեւութ:

Ձեռքը դուրս կը հանէ վերմակէն եւ Դուրեանի Տաղերը
կ'առնու, ու հարիւրերորդ անգամը լինելով կ'սկսի կարդալ
զայնս անձանձրոյթ: Էջերը միմեանց կը յաջորդեն իր դող-

դոջուն ձեռքին տակ, աչերը կը պղտորին, գլուխը կը դառնայ, սակայն ձեռքէն չի թողուր գիրքն. ի՞նչքան համ կ'առնու այդ սրտի դաշող ողբերէն: Բարերազգարար հօրաքոյրը հոն կեցած է, Գէորգի մէն մի շարժմանն ուշադիր: Կամաց մը տեղէն կ'ելնէ, անկողնին քով կուգայ, եւ յուշիկ իմն գիրքն առնելով Գէորգի ձեռքէն.

— Ա՛լ հերիք կարդաս, տղաս, նայէ՛, նորէն տաքութիւն եկեր է վրադ. տոքթոսը ինծի ըսաւ որ թող մի տար որ շատ կարդայ. աղէկ չէ, ինչո՞ւդ պէտք ատ մարդոց գրածները: Դուն հանգիստդ նայէ: Սըտեղը քանի՞ օր մնաց. էկող շաբթու ա՛լ ոտք կ'ելլաս, ան ատեն ուղածիդ խըտար կարդա, ուղածդ ըրէ: Ամա ա՛լ դաս չսիտի տաս, անանկ չէ՞: Աս գործը հի՛շ չ'եկաւ քեզի: Ան ի՞նչ էր, ամէն իրիկուն տուն կուգայիր նէ քիւթիւր քիւթիւր կը հաղայիր: Էս գաթը առջի օրէն չէի ուղեր որ դասատու ըլլաս. ան հէռկէլէն կառավարելը խօլա՞յ բան է, իլլէ քեզի պէս մագիֆ հիւանդկախ տղայ մը: Ամա դուն կտոր մը խելքիդ հաւնած էս, չը նեղանաս զուրցածիս, հէմ կիտէի որ խօսքիս մտիկ չալիտի ընես:

Ու Աղաւնի հանրմը գիրքը գրասեղանին վրայ կը դնէ, սակայն սիրտը լեցուած է, ա՛յնչափ բաներ ունի գրուցելիք, դորս վախցած է յայտնել Գէորգի հիւանդութեան միջոցին: Եւ ձայնն աւելի անուշցնելով.

— Հէմ մէյ մըն ալ ան տունը չսիտի էրթաս, անանկ չէ՞: Էս քեզի բան մը չէի զուրցեր կոր ամա, քանի կ'երթայիր կ'աւրուէիր կոր: Ան տունը քեզի աղէկ չեկաւ, էս կիտեմ: Հիւանդ էկած իրիկունդ դուն ինծի բան մը չըսիր ամա, էս ետքէն հասկցայ. գիշերները քունիդ մէջ վիրայ անոնց անունը պէրնէդ վար չէիր ձգեր կոր: Կիտե՞ս ի՞նչ խըտար վախցուցիր ինծի: Փա՛ռք Տիրոջը, խագասըզ անցուցիր, անկից աղէկը չիկայ: Աղէկնալուդ պէս, կ'ելլանք Տրապիզոն կ'երթանք. Ալիքսանս հիմակ հոն քոհաֆնիի խանութ պացեր է, վիրայ կը գրէ որ էլլամ հոն էրթամ, աղէկ մը կ'ապրինք: Քեզի հետ կ'ելլանք կ'երթանք, դուն ալ կը թողուս

ատ ուղուրսուզ գէնահաթը: Ալիքսանիս հետ կ'աշխատիս, հէմ կը բացուիս քիչ մը, հալա կ'առնես: Տրապիզոն կ'երթանք, անանկ չէ՞, Գէորգ:

Բայց հօրաքոյրը կանգ կ'առնու յանկարծ. Գէորգի աչերն արցունքով լեցուած են, եւ կաթիլ մը կը սահի իր այտէն ի վար, երիթացեալ դիմագծերուն ոլոր մոլոր ուղղութեանն հետեւելով:

— Ան ի՞նչ է ան, կուլա՞ս կոր: Ձեռ ուղեր նէ չենք երթար, մի՛ դող էլլար: Ալիքսանը հիմա ամէն ամիս շիտկէ շիտակ իրեք ոսկի կը դրկէ կոր, էրկուքնուս ալ կ'օգտէ, դուն նորէն ուղածդ ըրէ:

— Ձէ՛, չէ՛, հալա, կ'երթանք, կ'երթանք, քեզի հետ կ'երթա՞նք աս տեղէն:

Ու սիրտը կը պոսթկայ. արցունքները ուղխօրէն կը հոսին այտերէն վար ու կ'երթան կորսուիլ իր բարակ մօրուքին մէջ, ու կուրծքը կը հեւայ խուլ թառանջներով որք կը ցնցեն իր վտիտ մարմինն ողջօյն՝ երկարատեւ սալսուռներով: Այդ հառաչանքները կարծես իրենց հետ սրտէն դուրս կը քաշեն կը տանին ինչ դառնութիւն ու մօրմօք որ դիզուած կայ անդ, իր կենաց սկիզբէն ի վեր:

Աղաւնի հանրմը չդիտէ ի՞նչ ընել: Գոլոննի ջրով Գէորգի ճակատը կը շփէ, դէմքը կը շոյէ կը փայփայէ, ու կը պաղատի նմա հանդարտիլ:

Քիչ քիչ արցունքները կը դադրին. մերթ ընդ մերթ հառաչանք մը եւեթ, կուրծքը պատուելու աստիճան լայն, կոկորդէն կը խուսափի ցաւադին երկար «ախ»ով մը: Յետոյ կ'ելնէ անկողնին մէջ կը նստի, եւ տկար ձայնով մը.

— Ինծի քիչ մը բան տայիր, հալա, անօթի եմ:

— Օ՛խ, ա՛տ աղէկ. իշտահիդ բացուիլը աղէկ նշան է: Քեզի էրթամ տաքուկ տաքուկ հաւի ճուրի չոռպա մը պերեմ:

Եւ դուրս կ'ելնէ Աղաւնի հանրմը. ժամանա՛կ է. եղբորորդւոյն աղիողորմ լացը տակն ու վրայ ըրած է իր սիրտը, եւ թեզանիքովը կը սրբէ աչերն որք լեցուած են: Քսան

օրէ ի վեր հանգիստ քուն քնացած չէ խեղճ կինը, եւ իր բոլոր խնայողութիւնները բժշկին, դեղագործին եւ մասաւաճառին դրականը լեցուցած է. բայց հոգն է իրեն. միայն թէ իր Գէորգը աղէկնայ, Աստուած ողորմած է այնուհետեւ:

Գէորգ, մինակ մնալուն պէս, վար կ'իջնէ անկողնէն, կ'թոտ քայլերով կը յառաջանայ մինչեւ պատուհանն եւ մէկդի կ'առնու վարագոյրը: Սենեակը պարտէզին վրայ կը նայի, քառակուսի փոքրիկ պարտէզ մը, ուր քանի մը ծառեր կը տարածեն իրենց նորընձիւղ ոստերը: Մարտի օր մ'է, բարակ անձրեւ մը կը տեղայ, դարնանամուտի այն մեղմ անձրեւներէն մին որք մեղմադձութեամբ կը լնուն մարդու սիրտը: Քիչ մը ատեն կը դիտէ անձրեւի կաթիլներն որք ծլարձակ ոստերուն վրայ իյնալով յուշիկ շրշիւն մը յառաջ կը բերեն եւ մարդարտի պէս կը փողփողին անդ: Հակառակ դուրսի տխրութեան, այդ կանաչադարդ ճիւղերը դորս քսան օր առաջ տեսած էր իրենց կմախային մերկութեան մէջ, տեսակ մը դոհունակութիւն կը պատճառեն իրեն: Կ'զգայ թէ ինքն ալ, այդ մեռած բնութեան նման, առողջացած է ա'լ: Բայց սի՞րտը, բայց իր երազները, իր բոլոր հաւատքներն ու բոլոր հմայքները:

Ու գրելու պէտք մը կ'զգայ, իր զգացումները թղթին վրայ թափելու անդուսպ անդիմադրելի տենչ մը: Կամաց քայլերով դրասեղանին քով կ'երթայ, որպէսզի հօրաքոյրը չիմանայ վարէն, թուղթ ու գրիչ կ'առնու, եւ տենդայոյղ շարժումներով, արագ արագ, կը զրէ.

« Է՛հ, ի՛նչ երագ, ա՛յս է եղեր կեանքը: Բանաստեղծներուն երգած օդային կապոյտ պարիկներն ասո՛նք են եղեր, եւ իտէականի ամենէն հողեպարար անուրջներն այս խեղկատակ կերպարանաց տակ մարմին կ'առնուն եղեր: Սի՛րտս, ի՛նչքան դատարկ է. անկէ վտարեալ պատրանքները կարծես իրենց խուսափուկ ընթացքին մէջ հետերնին տարեր են այն քիչ մը արիւնը դոր ունէի երակացս մէջ: Այս դատարկութիւնը քանի մը չեմ կրնար նմանցնել: Անյատակ անդունդի մը զարհուրելի խորութիւնը կ'զգամ հոն, ուր ար-

ձակած ձայնիդ կամ նետած քարիդ արձագանգը չես լսեր :

« Դուրեանը միտքս կ'իյնայ անդադար , ու անոր տողերուն ամենէն վսեմը թերեւս միտքէս չ'ելլար ամէն վայրկեան .

Ի՛նչ , երագէ մը ետք գրկել ցո՛ւրտ շիրիւմ :

« Ե՛ս ալ , Է՞ս ալ արդեօք պիտի գրկեմ ցուրտ շիրիւմը : Որդերն , այն մանրիկ մարմնատանջիկ որդերն , պիտի սլլըւին ի՛մ ալ դիակիս , եւ այն բիւրաժանի բիւրաքերան հոյլն , ահագին կլափ մը կաղմած , պատա՛ռ պատա՛ռ կուլ պիտի տայ զիս : Սոսկա՞լ , քստմնի՞լ : Ինչո՞ւ : Ո՞րն է լաւը . — Արեւ արեգական տակ , մարդկային ընդհանուր ցնծութեան ու հրճուանաց մէջ , թաքուն անտեսանելի որդ մը այլապէս դիւագորգիւ , ո՛ղջ ո՛ղջ , հաճոյքով , փափկութեամբ հատցընէ՞ սիրտդ , թէ իրենց անկուշտ ախորժակէն վարեալ անասնիկներու երամ մը կրծէ լմնցնէ դքեղ մէկ անդամէն , հողի՛ն ներքեւ , դերեզմանին պա՛ղ եւ յաւերժական միայնութեանը մէջ » :

(«Մասիս», 3 Դեկտեմբեր 1888).

ՂԱԼԱԹԻՈՅ «ՐԷՍԴ»Ը

«Ամեն ինչ որ կ'ընեմ՝ Տիրոջը
փառքին համար է»:

Գացե՞ր էք Ղալաթիոյ Րէսդը:

Ղալաթիոյ ամէնէն աննշան ու միանգամայն ամէնէն հե-
տաքրքրաշարժ վայրերէն մէկն է ասիկա: Գաֆէ մըն է կեր-
սիով մը, ու միւս դափէներուն հետ ունեցած նմանութիւնը
ան է մինակ, որ հո'ն ալ անդործ ու պարապ մարդիկ կը յա-
ճախեն: Բայց մինչդեռ Կ. Պոլսի ծովեզերեայ այդ տարօրինա-
պէս ինքնատիպ թաղին մէջ այլուր պիտի դանէք միայն դէմ-
քեր, որոնց վրայ մոլութիւնը դրած է իր ականերեւ դրոշմը
և օղին ու ալքօլը փորած են բարակ աղօսներ, ու աչքերու
մէջ անյադ տենչանքներու և ահուելի յուսահատութեան խօշ
փողփողումները, վայելչադուստ մարմիններու քով ծակծը-
կած արմուկներ և տարատնիքու ծըլիկ-ծըլիկ քղանցքներ,
ու անփութութիւնն ու անպատկառութիւնը քով քովի, —
ասդին, Րէսդի մէջ, ամէնքը մէկ կաղատարէ թափուած մար-
դիկ են, հանդարտ դէմքեր, խնամքով խողանալուած հա-
յուսատներ, խորհրդակիր զգուշաւորութիւն մը, և աչքերու
մէջ միշտ յոյսի ցոլքը:

Անպիտան միսիօնարուհի մը հաստատած է այս շէնքը
Բէրչէմպէ-Բաղար, իբր բողոքականութեան ծաւալման մի-

Ջոց մը: Շէնքը երկու սենեակի կը բաժնուի, սրճարան եւ ընթերցարան: Մուտքը եւ ընթերցանութիւնը ձրի են, ու պարտաւոր չես բան մը առնելու: Խահուէ, թէյ, կաթ եւ նմանօրինակ անմիառ ըմպելի մը կը բերէ քեզի սպասաւորը՝ եթէ ուզես. թէ ոչ՝ կարող ես առաւօտէն մինչեւ իրիկուն նստիլ հոն առանց փարա մը վճարելու: Պատերուն վրայ գրուած են Ս. Գրքէն այլեւայլ հատուածներ, հայերէն, յունարէն, անգլիերէն, թուրքերէն: Ամբողջ մատենադարան մը կայ հոն կրօնական հանդէսներու, որոնք առանձին հատորներով կազմուած են, եւ բաւական ստուար կոյտ մը կրօնական տետրակներու, որոնք տեղին սպասաւորը անուշ ժպիտով մը կը նուիրէ ձեզի. յաւիտենական վերնագիրներն են ատոնք իրենց բողոքական ծագումին յատկանշական դրոշմովը. — Զոջալ եւ Յիսուսի երթալ. — Յիսուսի նայիմֆ. — Ամէն քրիստոնեայ Քրիստոսի գործաւոր. — Յանցանքն իմս չէ. — Ո՞յք եմ որ կ'ընդունին գէոգին Սուրբ, եւայլն: Ժուժկալութեան ընկերութեան մը մասնաճիւղն է նաեւ Րէսդը. ընթերցատան մէջ, եռօտանի մը վրայ, որ ծանրաբեռնուած է լրագիրներով ու տետրակներով, կայ այն քարտերէն մին, զոր ստորագրողը ինքզինքը պարտաւոր կը համարի հրաժարելու ոգելից ըմպելիէ եւ ծխախոտէ, ու լամբակէն անցընելու կապոյտ ժապաւէնի կտոր մը: Այդ քարտին ճակատը գրուած է՝ Ամէն քան կրնամ ընել Քրիստոսով, որ զիս կը զօրացնէ (Փիլիպ. Դ. 13), եւ «Ժուժկալութիւն կամ Քրիստոնէական չարժուժ մոլութեանց դէմ» վերնագրին տակ սա բառերը. « Յիսուսի օղնութեամբ ոգելից ըմպելիքներէ եւ ծխելէ հրաժարելով՝ կ'ուխտեմ այլեւս չդորժածել եւ օրինակ ըլլալ այլոց», որոնց ներքեւ պէտք է դնել ստորագրութիւնը: Մինչեւ հիմա Րէսդի հայ սպասաւորը միայն կարծեմ քաջութիւն ունեցած է իր անունը փայլեցնելու այդ քարտին ներքեւ եւ իր լամբակը դարդարելու այն յուսածիծաղ ժապաւէնով:

Բողոքական տաճարի մը պարզութիւնը եւ մաքրութիւնը կը տիրեն հոն: Սպասարկութիւնը կը լինի երկիւղած հան-

դարձութեամբ ու վայելուչ բարեկրթութեամբ. սրճարանին երկու ծառաները կարծես սրբավայրի մը մէջ կը քալեն: Ու սովորութիւններ կան հոն, որոնք անվարժներու վարմանքն ու մերթ զայրոյթը կը շարժեն: Ընթերցանութեան յատկացած սրահին մէջ արգիլուած է սիկառէթ մը ծխել, կամ սուրճդ հոն բերել տալ, — մինչ Րէսդի երկու կողմը, քիչ մը վեր կամ վար, կասկածելի դարեջրատներու խառնակեցիկ աղջիկներ — մրուրը մեծ քաղաքին ասլականութեան — անցորդին առջեւ կը պարզեն իրենց յօնական նայուածքները, խենէշ եւ լպիրշ նայուածքը:

Հայեր ու Յոյներ միայն կը յաճախեն Րէսդը, աւելի շատ լուսաւորչական եւ օրթոտոքս, քան բողոքական: Վարժարանէ նոր ելած երիտասարդներ են ասոնք մեծ մասամբ, անգործ դասատուներ, գործ փնտռող դրաղիրներ, սլաշտօնի հետամուտ բողոքական քարոզիչներ: Հոն կը նստին ժամերով, պատուհանին մօտ, միշտ յուսալից եւ ակնկալու, ուշադիր՝ դռան իւրաքանչիւր բացուածքին եւ ներս մտնող մարդուն, որ գողցես իրեն հետ պիտի բերէ այնքան ատենէ ի վեր ըղձացուած դասերը կամ պաշտօնը: Ու մերթ, քիչ մը շարժում դնելու համար կարծես այդ խաղաղիկ միօրինակութեան մէջ, կրօնական վիճաբանութիւններ կը լինին, որոնց մէջ Յոյները աչքի կը դարնեն միշտ իրենց շարժուածքին ուժգնութեամբ ու ձայներուն բարձրութեամբ: Եղած չէ սակայն վիճաբանութիւն մը, որ կռիւով վերջանայ. այդ մըթնոլորտին մէջ չես գիտեր ինչ կայ իւզոտ ու թմրեցուցիչ, որ կ'ազդէ ամէնէն աշխոյժ մարմիններուն ու ամէնէն կրակոտ ուղեղներուն վրայ:

Ընթերցարանին մէջ, տախտակորմով բաժնուած մաս մը կայ որ Րէսդի տեսչուհիին եւ անոր օգնականին յատկացուած է: «Աւետարանական» միսիօնարուհիներ են ատոնք: Իրենց մանկական ու միանգամայն վաղնջուց մաղաղաթի պէս ճմրթկած դէմքը պատկառանք ու կարեկցութիւն կ'ազդէ քեզի: Այդ կապոյտ աչուրներուն խորը կեանքի ի՞նչ աղեխարշ տռամ մը կը յայտնուի դիտողին: Կը զգաս թէ հոգին

ո՛ր աստիճան տիրապետած ըլլալու է մարմնին, — արդի ժամանակին մէջ ուր երազէն աւելի դործը, անդորրաւէտ խաղաղութենէն աւելի մարմնատանջիկ կրքերն ու խանդանքը, վայելքէն աւելի հեշտախտութիւնը, սէրէն աւելի միսը կը տիրապետեն յաղթապանծ, — որպէսզի այդ հէզ անդլիացի աղջիկները, կեանքին ամէն հաճոյքները արհամարհելով, օտար երկիրներու մէջ գան օտար ու անտարբեր մարդերու նուիրել իրենց ամուլ ծոցին բոլոր խանդաղատանքը:

Երբեմն կ'երթայի ժամերով նստիլ այդ հանդստավայրը. Ղալաթիոյ անտանելի ժխորին ու եռացող ողբերգութեան մէջ, անշարժ արձանի մը տպաւորութիւնը կ'ընէ քեզի այդ տունը, ուր դուխները՝ մարմարեայ սեղաններուն վերայ հակած լռելեայն՝ կը կարդան Արեւելք, Աւետարներ, Բիւրակն եւ անգլիերէն թերթեր: Ընթերցարանին մէջ ալ մէկ-երկու հոգի կը գրեն մատենադարանին առջեւ: Յողնած ուղեղներու համար յարմարագոյն տեղն է ատիկա Ղալաթիա: Հիմակ ա՛լ առջի ախորժը չունիմ այդ վայրին համար: Օր մը սարսուռով դուրս ելած եմ անկից:

Անցեալ նորեմբերին տեղի ունեցաւ ասիկա: Հինդչարթի օր մըն էր, լաւ կը յիշեմ: Տրտում օդ մը կար: առջի իրիկունքն է ի վեր անձրեւ տեղացած էր, եւ Ղալաթիոյ սալայատակներուն աղտոտ կապարագոյն ցեխը աչքի դարձող հակապատկեր մը կը կադմէր երկնքին պայծառ կապոյտին հետ որ, թօնընկեց ամպերէն աղատած՝ անհունութեան մէջ կը պարզէր իր անծայրածիր մերկութիւնը: Կծու ցուրտ մը կը տիրէր, ու քամին բիւր սլաքներով կ'առնուէր մարմնին հոլանի մասերը: Բէսդը մտայ յանկարծ, չեմ դիտեր ինչո՛ւ: Մարմարեայ սեղանի մը առջեւ անցայ, ուր նստած էր բարեկամներէս մին, մշտնջենաւոր յաճախորդ այդ ներողամիտ հաստատութեան, ու պատկերադարդ հաւաքածոյ մը առնելով սկսայ մեքենարար թղթատել: Նոյն բաղմութիւնը հոն էր միշտ, անդոյր ու անշշուկ, մեղմաճայն իօսակցութեամբ դրաղած կամ ընթերցանութեան մէջ խորասոյդ:

Այդ միջոցին ճիշդ քովս եկաւ նստաւ տասներինը-քսան տարեկան երիտասարդ մը, Փրանսերէն բարեւեց դիմացի

բարեկամս, անգլիերէն թերթ մը քաշեց առջին, փորձեց հարդալ եւ, երկու վայրկեան ետքը, արհամարհանքով մէկդի նետեց դայն եւ սկսաւ ձեղունը դիտել:

Ուշագրաւ դէմք մըն էր, բոլորովին տարբեր այն խաղաղ ու տարտամ դէմքերէն, որոնց վարժուած էր հոն նայուածքս: Մոլորուն ու խոր աչքեր ունէր, բայց խո՛ր, այնչափ որ բերուն ցուքը այնպէս կը վառէր հոն ինչպէս սիկառէթի մը ծայրը գիշերուան խաւարին մէջ: Այտերը այնչափ ներս քաշուած էին, ու վտիտ ա՛յնքան, որ բերնին մէջէն դիւար կը համբուրէին կարծես: Պեխ ու մօրուք չունէր դեռ. ցից կզակին վրայ հազիւ կ'երկարէին քանի մը սեւ թելեր, որոնց հետ կը խաղար իր սուր ու ոսկրոտ մատներով: Նիհար պարանոցը կը խրէր ուսերուն մէջտեղ, որոնք երկու կողմէն վեր կը բարձրանային պատուարներու նման: Գլուխը դրած էր եւրոպական կլոր գլխարկ մը, տեղ-տեղ ճմրթկած ու ա՛յնչափ աղտոտ որ տարակոյս կ'ունենայիր սկզբնական դոյնին վրայ: Բարակ վերարկու մը հագած էր, որ հազիւ մինչեւ մէջքը կ'իջնէր, եւ արմուկին ծակերէն միւր կ'երեւնար տոգոյն ու ողորմ, ուռուցիկ կապտորակ երակներու դալարումով մը: Օձիք ու փողպատ չունէր, եւ աղտոտ շապկի մը բացուածքէն կ'երեւնային լանջոսկրներուն երկու խոռոչները:

Ընթերցումս թողուցի ու այդ դէմքը դիտեցի: Այն հեղիկ մարդերուն մէջ հայհոյանք մըն էր այդ երիտասարդը: Իր վիճակը սքօղելու երեւոյթ չունէր բնաւ, միւսներուն պէս, որոնք իրենց վերարկուն մինչեւ օձիքը կոճկած են միշտ՝ ծածկելու համար փողպատին պակասը կամ շապկին փեթըտուէրը: Աչուրներուն մէջ ո՛չ յոյս կը կարդացուէր, ո՛չ յուսահատութիւն. անտարբերութիւն միայն: Թշուառութեան վարժուած ըլլալու էր եւ ատոր մէջ կ'ապրէր սիրայօժար: Քոթանակ մը չէր թուեր այդ վիճակը իրեն համար, այլ պատմութեան մը:

Կ'երեւնար որ անգլիերէն ու ֆրանսերէն գիտէր, եւ սակայն անգործ ըլլալու էր՝ այդ խղճալի կացութեան մէջ դրոնըւելու համար: Ու, մէկէն, ուղեցի գիտնալ իր պատմու-

թիւնը: Բնութենէն ու ընկերութենէն անժառանգ այդ պատ-
եանին ներքեւ ի՞նչ գաղտնիք կար ծածկուած:

Բարեկամիս հետ խօսակցութեան սկսած էի իր կարդա-
ցած մէկ յօդուածին վրայ, որուն նիւթը կը պատմէր ինծի,
երբ երիտասարդն ալ խօսքի խառնուեցաւ, մեր բարձրուն
յատուկ վստահալից ընտանութեամբ: Մաքուր հայերէն կը
խօսէր, ու կ'երեւնար որ քիչ-չատ խնամեալ կրթութիւն
մը առած էր:

Բարեկամս վերստին իր ընթերցանութեան մէջ խորա-
սուզուած էր, եւ խօսակցութիւնը վերջ գտած՝ հակառակ
կամքիս, երբ երիտասարդը, որ երկու-երեք վայրկեանէ ի
վեր աչքերը սեղանին մարմարին յառած էր անքթիթ սեւե-
ռումով,

— Կը ներէ՞ք, ըսաւ յանկարծ. եւ առնելով ծխախոտի
տուփս, որ սեղանին վրայ կը գտնուէր, սիկառէթ մը բոլո-
րեց ընդփոյթ, վառեց, եւ դէմքը պահ մը կորսուեցաւ ծու-
խի յորդառատ յորձանքներու մէջ: Սմէնէն մոլեռանդ ծխող-
ներու քով իսկ չէի տեսած այն անյագ ցանկութիւնը, որով
ներս կը քաշէր մուխը եւ յետոյ դուրս կու տար քթէն, բեր-
նէն, աչքերովը հետեւելով կասկածորակ պարոյրներուն, անճառ
երանութեամբ: Մոխիրը հետզհետէ կ'իյնար կուրծքին վրայ,
չապկին բացուածքէն ներս, ու կը սահէր նորածիլ թեւերուն
վրայէն: Ու սիկառէթը ծխեց մինչեւ ծայրը, մատներն ու
չրթունքը այրելու աստիճան, եւ երբ վերջապէս հարկա-
դրուեցաւ նետել, ըղձական նայուածք մը ունեցաւ աչուը-
ներուն խորը:

— Ֆրանսերէնէն ու անգլիերէնէն դատ ուրիշ լիզու ալ
դիտէ՞ք, հարցուցի խօսք մը ըրած ըլլալու համար:

— Այո', ըսաւ կերկերեալ ձայնով մը որ կարծես կը
քեղրթէր կոկորդին ձայնական լարերը, գերմաներէն ալ դի-
տեմ, քիչ մըն ալ տաճկերէն:

Նորէն նայեցայ իրեն. անհանդիստ կ'երեւնար, դլուխը
այս ու այն կողմ կը շարժէր, ու մերթ նայուածքը կը յա-
ռէր ծխախոտի տուփին:

— Սիկառէթ մըն ալ կը շինէ՞ք, ըսի:

Պատասխան չը տուաւ, արդէն իր երկար մատները կը խաղային ծխախոտի թելերուն մէջ, ու յաջորդ վայրկեանին իր սիկառէթին ծուխը պահ մը դարձեալ իր դէմքը կը ծածկէր տեսութենէս:

— Կ'երեւնայ որ շատ կ'ախորժիք ծխելէ, ըսի, առիթ մը ունենալու համար իրեն հետ խօսակցելու:

— Այո, ըսաւ, կեանքիս էն մեծ հաճոյքներէն մէկն է. թո՛ղ որ քիւթիւնը ուրիշ աղէկութիւն ալ ունի, անօթութիւնը կ'անցընէ:

— Դեռ ճաշած չէ՞ք, ըսի անդիտակցաբար:

— Չէ', երէկ իրիկուընէ ի վեր բերանս բան մը դրած չեմ, սրտասխանեց անփութօրէն:

Այս անգամ շեշտակի նայեցայ իր աչուըներուն մէջ: Չէ', կատակ չէր ըներ. իր թալկահար եւ գալարատանջ դիմադրածերը ապացոյց էին ըսածին:

— Անուննիդ շնորհ կ'ընէ՞ք, ըսի:

— Արմենակ Սիմանեան:

Սիմանեան անունը իմացեր էի, հայ-բողոքական հասարակութեան մեծահարուստ ու ազդեցիկ անդամներէն մէկուն անունն էր:

— Ազգականութիւն ունի՞ք Սիմանեան Յակոբ էֆէնտիին հետ:

— Հօրեղբայրս է:

Ջարմանքէ զարմանք կը դլորէի: Չորս լեզու գիտէր, երիտասարդ էր, այնչափ հարուստ ազգական մը ունէր, եւ քսան ժամէ ի վեր բան մը կերած չէր: Ա'լ անխորհուրդ եղայ:

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ ուրեմն... որ այս վիճակին մէջ կը գտնուիք:

— Է՛հ, ձգեցէք, չարժեր պատմել, կարեւորութիւն չունի:

Նորէն սիկառէթ մը շինեց, եւ սկսաւ մեծ ճարտարութեամբ բերնովը օդին մէջ դրկել ծուխի բոլորակներ, որոնք

նախ թանձր ու խիտ, երթալով կ'անօսրանային, մինչեւ որ ծիրը կը քայքայուէր եւ աներեւոյթ կ'ըլլար:

Երբ սիկառէթը սպառեց, ինձի դարձաւ եւ, ժպիտով մը, որ գերեզմանի մը եզրը բուսած ծաղկի մը տպաւորութիւնը ազդեց ինձի՝

— Հը', ըսաւ, կը տեսնեմ որ հետաքրքիր էք կեանքս գիտնալու: Կեցիք պատմեմ քանի մը խօսքով: Նախ եւ առաջ սա ըսեմ ձեզի որ ես բողոքական չեմ, չէ', բողոքական չեմ: Թէ որ բողոքական ըլլայի, ինձի այս վիճակին մէջ չէիք տեսնար, բայց չուզեցի, կամ չկրցայ, ձեռքս չէր: Ամէն ատեն ալ այս վիճակին մէջ գտնուած չեմ. ես ալ աղէկ օրեր ունեցած եմ, մաքուր հաւուած եմ, եւ խմած քիւքիւնս ուրիշէն մոռալու պէտք ունեցած չեմ...: Ձէ' մի ըսէք, տեսակ մը մոռալ ալ աս է: Հիմակ ալ եթէ ուզեմ կրնամ աւելի մը կոթ ըլլալ. բայց անա'նկ զգուած եմ կեանքէն, անա'նկ զըզւած, որ բոլորովին թող տուած եմ ինքզինքս: Քիչ մը առաջ հօրեղբօրս անունը տուի, դարմացաք հարկաւ որ անանկ հարուստ ազգական մը ունենալովս մէկտեղ աս վիճակին հասեր եմ. սա դիտեցէք որ իմ դժբաղդութեանս միակ պատճառը ինքն է: Հիմակ կը հասկնաք:

« Լուսահոգի հայրս ալ բողոքական չէր: Երբոր հօրեղբայրս բողոքականութիւնը ընդունած էր, հայրս, որ իր կըրօնքին վրայ շատ հաստատ էր, եղբօրմէն բաժնուած էր, ու անկից ի վեր քէնով էին իրարու հետ, բնաւ չէին տեսնուեր: Հօրեղբայրս բախտին բերմունքով առաջ դացած էր, խոշոր վաճառատուններ հաստատած. հայրս առջի խանութպանը մընացած էր, հինգ վաստկելով, հարիւր փառք՝ տալով Աստուծոյ: Գործը այնչափ աղէկ չէր, նեղ օրեր կ'ունենար, բայց սկսած կը սղմէր ու եղբօրը չէր դիմեր: Ինձի ալ այդպէս մեծցուց: «Պապերուդ լուս հաւատքին վրայ խալի կեցիր, օղլուս», կ'ըսէր երկու խօսքին մէկը: Մեռած ատենը, միտքէս չելլար բնաւ, տասուերկու տարու էի ան ատեն, անկողնին քովը կանչեց ինձի եւ շատ մը խրատներ տալէն ետքը վերջին խօսքը սա եղաւ. «Նստէ', Արմենակ, դաւակս, ես

կը մեռնիմ կ'երթամ կոր, աշխարհքիս վրայ մինակ ես, ամուսնացեալ եկեղեցի քովը պիտի առնէ քեզի, պիտի լոլոզէ, պիտի անուշաբերնէ, ֆախատ չուրանա՛ս հաւատքդ, հարըդ քեզի օրինակ, չէ նէ երկու ձեռքս եախադ ըլլայ»:

« Հօրմէս բան մը չմնաց ինծի: Ա՛ս մեռելի ծախք է, ա՛ս պարտք է, ա՛ս չեմ գիտեր ինչ է, լմնցաւ գնաց: Տասուերկու տարու էի, աշխարհքս ինչ էր չէի գիտեր. մայրս արդէն մեռած էր, չըսի կարծեմ: Նոյն իրիկունը հօրեղբօրս կողմէն մարդ մը եկաւ առաւ զիս եւ իրենց տունը տարաւ: Ձը մոռնամ ըսել որ հօրեղբայրս հօրս մեռելին եկած չէր: Դրացիներէն պատուական մարդ մը կարգադրած էր ամէն բան:

« Մինչեւ ան ատեն չէի տեսած հօրեղբայրս: Գլխարկաւոր, երկու քովէն մօրուօք, անգլիացիի դէմքով ցուրտ մարդ մըն էր: Դիմացը նստեցուց ինծի, քիչ մը ատեն պտըտեցաւ սենեակին մէջ եւ ըսաւ որ պէտք էր հետեւեալ օրուան համար պատրաստուէի Բոպէրդ Գօլէճը մտնելու, գիշերօթիկ:

« Չորս տարի կեցայ հոն. կեանքիս էն անուշ, էն խաղաղ ժամանակը ան ատեն եղած է: Դասերուս մէջ առաջիններէն չէի ալ նէ, վերջիններէն չէի: Կ'աշխատէի, դասատուներս եւ ընկերներս կը սիրէին զիս. հոն սորված եմ, ինչ որ գիտեմ: Ամսագլխուն հօրեղբօրս տունը կ'երթայի: Շատ չէի համակրեր իրեն, բայց չէի ալ ատեր: Միշտ առջի ցուրտ վարմունքը կը բռնէր ինծի նկատմամբ, յառաջդիմութեանս համար դոհունակութիւն կը յայտնէր ու կը յորդորէր ա՛լ աւելի աշխատիլ: Այո՛, շատ հանդիստ էի այդ տանը մէջ, և սակայն երբ պէտք կ'ըլլար հոն երթալ՝ սիրտս կը սեղմուէր: Գլխաւոր պատճառը ան կիրակի օրերու աղօթքներն էին, որ կ'երգուէին հոն: Հօրեղբօրս մեծ աղջիկը բիանօին առջեւ կ'անցնէր, ամէնուն ձեռքը մէյ մէկ երգարան, ու մեծ ու պղտիկ, դուրսէն ալ հրաւիրուած մէկ քանի բողոքական ընտանիք միասին կը սկսէին երգել ժամերով: Գիրք մըն ալ իմ ձեռքս կու տային, երգուած կտորին տեղը կը ցուցնէին եւ կը ստիպէին որ ձայնակցիմ: Եւ սակայն, ի՞նչ ընեմ, ներսէս չէր ի դար, օր մը ընկերացած չեմ իրենց երգերուն,

հակառակ հօրեղբորս ինծի ազդած պատկառանքին: Լեզուս բերնիս փակած էր կարծես. քիչ-քիչ գիրքը վար կ'առնէի, մէկդի կը դնէի, ու երեսս անդին կը դարձնէի:

« Տասնըվեց տարու եղայ այսպէս. թէեւ բաղդատարար պղտիկ, սակայն վիճակիս կատարեալ գիտակցութիւնը ունէի. դժբաղդութիւնը կը հասունցնէ մարդս: Ամսագլխու մըն էր, դարձեալ տուն եկած էի: Կիրակի առտուն, հօրեղբայրս իր սենեակը կանչեց ինծի. իր դէմքին վրայ այնչափ ծանրութիւն ու խստութիւն տեսած չէի երբեք, մինչեւ իսկ ամէնէն ջերմեռանդ աղօթքներուն ատեն: — «Արմենա՛կ, ըսաւ յանկարծ խիստ ու շուտ ձայնով, տարիքդ ա՛լ եկաւ լեցաւ, հիմակ չարը բարիէն կրնաս որոշել: Մինչեւ հիմա ձայն հանած չէի, որովհետեւ կ'ուզէի որ նախ լաւ մը վարժուիս՝ ապա ընդունիս մեր կրօնքը: Կը հասկնաս անշուշտ ըսածներս. վայելուչ է որ դուն ալ քրիստոնեայ ըլլաս: Վաղը անունդ արձանագրել կու տամ մեր Ազգապետարանը եւ մընացեալ գործողութիւններն ալ մէկ քանի օրէն կը կատարենք»:

« — Ես ատանկ բան չեմ կրնար ընել, պատասխանեցի հանդարտ բայց հաստատ ձայնով:

« Կարծեցի որ վրաս պիտի վազէր: Դէմքին ո՛չ մէկ գիծը փոխուեցաւ, տասը վայրկեանի մը չափ կեցաւ մտածեց, յետոյ,

« — Դուն վաղը նորէն Գօլէճ գնա, եկող ամսագլխուն կը կարգադրենք. բայց գիտցած եղիւր որ այս բանը պիտի ըլլայ:

« Ան ամիսը, հաւատա՛, սուտ չղրուցեմ, ամէն դիշեր երազի մէջ տեսայ հայրս որ ինծի կը նայէր մերթ աղաչական, մերթ զայրացկոտ աչքերով: Ես բողոքակա՛ն ըլլայի. չէ՛, կարելի բան չէր ատիկա: Յաջորդ ամսագլխուն երբ տուն դարձայ, հօրեղբայրս նորէն իր սենեակը տարաւ ինծի եւ այս անգամ անուշ ձայնով մը,

« — Է՛հ, Արմենակ, հարկաւ մտածեցիր, ըսաւ: Կը նախիմ որ դեռ տղայ ես. աշխարհքիս վրայ յամառութենէն օ-

գուտ մը չի կայ: Ես քու ապագայիդ համար աղէկ խորհուրդներ ունիմ: Տիրոջը շնորհիւ շնորհքով մարդ մը կ'ըլլաս: Քեզի Եւրոպա կը դրկեմ իմ առեւտրական գործերուս համար:

« Ու կռնակս ծեծելով,

« — Ե՞րբ երթանք Ազգապետարան:

« — Ներեցէք, հօրեղբայր, պատասխանեցի, արդէն ըսի ձեզի: Ես հաւատքս չեմ կրնար փոխել:

« Այս անգամ դեմի դեղին կտրեցաւ, կ'երեւնայ որ նայուածքէս ու շարժուածքէս հասկցաւ թէ չպիտի կրնայ յաղթել ինծի, թեւէս քաշեց ու դռնէն դուրս հրելով՝

« — Անանկ է նէ ա՛լ աս տունը գործ չունիս, պոռաց: Կորսուէ՛, մէյ մըն ալ երեսդ չտեսնամ: Նայինք ան քու սիրած մարդիկդ ի՞նչպէս պիտի պահեն քեզի: Հայրդ ալ քեզի պէս էր, բայց վերջը անօթութենէն սատկեցաւ:

« Ինքզինքս գսպեցի՝ հօրս յիշատակին դէմ եղած այս նախատինքին վրէժը չը լուծելու համար, սանդուղներէն վար վազեցի խենդի պէս, հագիւ խելք ըրի գլխարկս առնելու փողոցին դրանը քովէն եւ դուրս նետուեցայ»:

Երիտասարդը ընդհատեց պատմութիւնը, գլուխը աջ ձեռքին մէջ առաւ, բութամատովն ու ցուցամատովը սեղմելով քներքին երակները: Շատ դառն յիշատակներ արթնցած էին անշուշտ մտքին մէջ: Ձինքը ուրիշ բանով դրադեցնելու համար, սիկառէթ մը շինեցի եւ ծխախոտին տուփը իրեն առջեւ քշեցի:

— Ձէ՛, ըսաւ, հերի՛ք է, ա՛լ չեմ ծխեր, սիրտս կը ճմլէ կոր: Գլուխ ցաւցուցի, շուտ մը սլատմեմ լմնցնեմ:

Պահ մը ամփոփեց մտածումները, ու շարունակեց, այս անգամ արագ ու հապճեպ, ձեռքը միշտ գլխուն տանելով ու ամփովը մազերը քներքին վրայէն ուժով տրորելով դէպի ետ, կարծես իբր վանելու համար դէշ երազի մը տպաւորութիւնը:

— Ան օրէն մինչեւ հիմակ ան տունը ոտք կոխած չեմ: Դուրս ելլալէս ետքը չեմ դիտեր ուր դացի, երկու-երեք

Ժամ պտըտեցայ ասդին անդին: Գրպանս նայեցայ, երկու մէճիտիէի չափ ստակ կար: Ո՞ւր պիտի երթայի, ի՞նչ պիտի ընէի: Մտածեցի որ մօրս մէկ հեռաւոր ազգականը կար, շոգենաւով վար իջայ, եւ գիշերը անոնց տունը գացի: Արմացած զարմացած մնացին երբ ըսի որ ա՛լ հօրեղբօրս տունը չպիտի դառնայի, բայց պատճառը չզուրցեցի: Ըրածս չի պիտի հասկնային, խեղճ մարդիկ էին, պիտի մեղադրէին զիս կամ խրատ տալու պիտի ելլային:

« Հետեւեալ օրուրնէ Պոլսոյ սալայատակները իմ սիրական տեղուանքս եղան: Առտուրնէ մինչեւ իրիկուն կը պտըտէի, գիշերն ալ յոգնած դադրած անկողին կ'իյնայի: Գլխուս գարնուածի պէս բան մըն էի եղեր: Դեռ ինծի պատահածը չէի կրնար կոր հասկնալ, իմ պզտիկ գանկիս մէջ չէի կրնար կոր սեղմեցնել ատոր բացատրութիւնը: Գէշը ան եղաւ որ ատ տարիքիս մէջ, ուր դեռ ուրիշները բանդուղներ կը մաշեցնեն գրասեղաններուն վրայ, ես ինք իր գլխուս մընացի՝ կեանքին վրայ շատ գէշ գաղափարով: Ամսէ մը ետքը, ասդին անդին իյնալով, կրցի գործ մը գտնել կեսարացի վաճառականի մը քով. բայց չկրցայ հոն մնալ. մարդը իր ուշախիս պէս գործածել կ'ուզէր զիս. վարժուած չէի ատ կեանքին, ձգեցի գացի: Անկէ ետքը ուրիշ տեղ գտայ, բայց տեղ մըն ալ չկրցայ մնալ: Սիրտս նեղցեր էր: Երկու-երեք ամիս ետքը արդէն ելած էի այն ազգականներու տունէն, որոնց վրայ չէի ուզեր բեռ ըլլալ, ու հոս մօտերը պզտիկ սենեակ մը վարձած էի տան մը է՛ն վերի յարկը, տանիքին տակ:

« Հինգ տարի անցած է անկից ի վեր, ու չեմ գիտեր թէ ի՞նչպէս ապրած եմ: Սոսկալի վայրկեաններ ունեցած եմ. զարմանք է որ մինչեւ հիմա չեմ մեռցուցած ինքզինքս: Հետզհետէ ինկայ, ու գէշ ինկայ: Առջի խղճահարութիւններս չմնացին, կամքիս հակառակ բաներ ալ ըրի, ասդիինին-անդիինին դիմեցի, բայց ուրիշ կերպ կարելի չէր: Զմուրացի մինակ, թէեւ անօթի մնացի: Միտքէս սակայն օ՛ր մը շանցուցի հօրեղբօրս դիմել: Ինք քանի մը անգամ գրեց ին-

ծի որ եթէ ուղածը ընէի, կը ներէր ինծի ու նորէն քովը կ'առնէր: Պատասխան անգամ չտուի: Եթէ իրեն դիմելու աստիճանին ըլլամ, կը բռնեմ ծովը կը նետեմ ինքզինքս, կը լմննայ կ'երթայ:

« Հիմակ ահա այս կերպով կ'ապրիմ, թէ որ ասոր ապրիլ կ'ըսեն: Մէկուն մէկալին գիրերը կը գրեմ երբեմն-երբեմն, ձեռքս քանի մը դուրուշ կ'անցնի. հոս մօտերը ճաշարանի մըն ալ լիսդաները կը գրեմ եւ իրիկուընէ իրիկուն երկու պնակ կերակուր կու տան ինծի: Բան մըն է կ'երթայ կոր, թող կու տամ կոր որ երթայ: Աղէկ կամ գէշ ըրած ըլլալս չեմ գիտեր, բայց խիղճս հանդարտ է»:

Ոտք ելաւ ընդոստ ու ձեռքս սեղմելով,

— Շատ խօսեցայ ու փորս անօթեցաւ, ըսաւ խնդալով:
Երթամ քիչ մը բան ուտեմ: Մնա՛ք բարով:

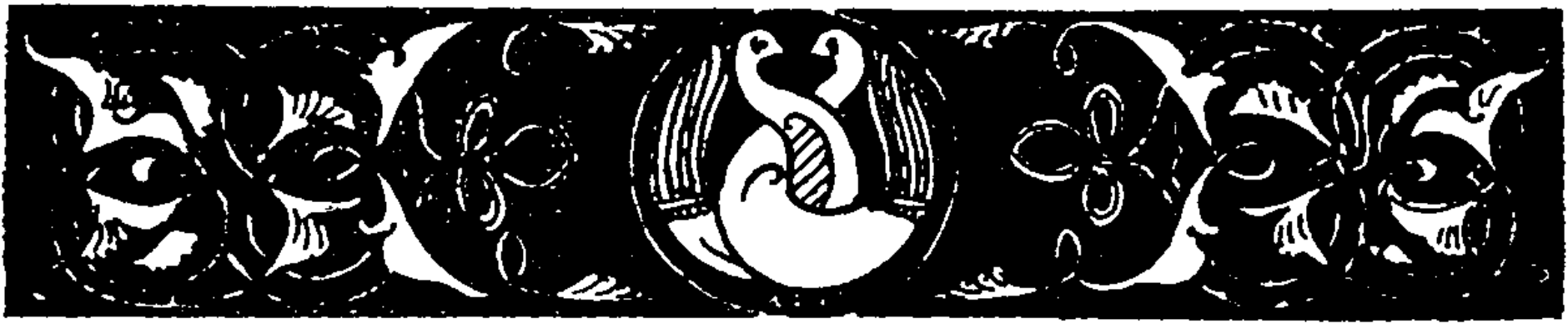
Ու դռնէն դուրս ելաւ, եւ տեսայ որ, կծու ցրտին դէմ պատսպարուելու համար վերարկուին օձիքները դարձուցած եւ ուսերը տնկած, դիմացի փողոցն ի վար սկսաւ քալել աճապարանքով:

Տակաւին հինգ վայրկեանի չափ մնացի Րէսդը, կարծես գամուած այդ սեղանին առջեւ: Վերջապէս ոտք ելայ: Դուրս ելած ատենս աչքիս զարկաւ դրան ճակատը դրոշմուած արձանագրութիւնը. «Աստուած սէր է», եւ անոր հանդիպակաց կողմը միւս վերտառութիւնը. «Ամէն ինչ որ կ'ընէ՛ք՝ Տիրոջը փառքին համար է»:

(«Մասիս», 1 Սեպտ. 1889,

«Մուրճ», Նոյեմբեր 1901).

ԳՐԱՑՈՒՀԻՆ

ԱՆ Ե. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

Այն իրիկունը՝ Սկիւտարի վերջին շողենաւին ստորնա-
յարկի սրահն էի :

Դեկտեմբերի ամպրոպայոյզ իրիկուն մըն էր . անձրեւը
կը տեղար մեծակայլակ ու մենակերպ , եւ մութ կապարա-
գոյն կոհակներուն զարնուելով՝ եռացող պղպջակներու խուլ
շառաչիւն մը յառաջ կը բերէր : Հովին — անձրեւի յաւիտե-
նական թշնամւոյն — յորձանքները կուգային անընդհատ
խառնակել ու աւրշտկել այն ջրեղէն կանոնաւոր սիւներն որք
միութեան անհատնում գծեր կը յօրինեն՝ Լրկնքէն մինչեւ
երկիրը ձգուած :

Շատ քիչ բան ծանօթ է ինձ այնքան սաստկապէս մելա-
մաղձիկ որչափ վերջին շողենաւու մը ստորնայարկը , մա-
նաւանդ այդ տեսակ օդով մը : Մեծ մասամբ շուկայի մար-
դիկ են անդ նստողները , յոգնած դադրած , ստեւեայ բաղ-
մոցներուն վրայ փռելով իրենց մարմնոյն խոշոր խոնջէնքը :
Տեսակ մը արհեստական գիշեր կը տիրէ այնտեղ , որուն լու-
սինն է ձեղունէն կախուած լամպարն՝ իր դեղնաշորթ պլպլ-
լուքով եւ որուն աստղերը կը կադմեն գլանիկի ծայրերն որք
սրահին ամէն կողմէն կը ծակեն այդ խաւարը : Ո՛չ լրադիր

կը կարդան հոն, եւ ո՛չ կը խօսին ու կը խնդան բարձրա՝
ձայն. իւրաքանչիւր ոք, իր մտածմանցը մէջ խորասոյգ,
անհամբեր իր ընտանեկան յարկն երթալու ի գլուխ վառա՝
րանին, անսահման յոգնութեան նայուածքներ կը պատցնէ
չորս բոլորքը: Անգիտակից թմրութիւն մը կը պատէ զքեզ
այդ եղկ մթնոլորտին մէջ, որ զքեզ քու մէջդ կ'ամփոփէ եւ
ներքին աշխարհ մը կ'ստեղծէ քեզ համար:

Բարեկամ ու ծանօթ չկար քովս, եւ կիսովին ետիս դար՝
ձած, գոլորշուտ պատուհանէն կը դիտէի ալեաց գիսախռիւ
կատարներն որք կուգային անընդհատ դարնուիլ եւ խօլա՝
կան գծեր ձեւացնել այդ ապակւոյն վրայ, ի դուր իրենց մո՝
լեզնութիւնը փորձելով այդ դիւրաբեկ ու միանգամայն գե՝
րազանցապէս հաստատուն մակերեւոյթին վրայ, — երբ
դգացի որ մէկը եկաւ նստաւ քովս. ասդին դարձայ ընդոստ,
ու, կէս մութին մէջ, ճանչցայ զինքը. Միհրանն էր, դպրո՝
ցական վաղեմի ընկերներէս մին զոր երկու երեք շաբաթէ
ի վեր չէի տեսած:

— Դո՞ւն ես, Միհրան, ըսի զուարթութեամբ. բար՛ ի՝
րիկուն:

— Աստծու բարին, պատասխանեց այնպիսի շեշտով որ
չատ տրամադրութիւն ցոյց չէր տար խօսակցութիւնն ատկից
աւելի շարունակելու:

— Ի՞նչպէս ես, աղէ՞կ ես:

— Շնորհակալ եմ, հանգիստ եմ:

— Շատոնց է չես երեւցած:

— Ը՛հ:

Այո՛, ակներեւ էր, անհանգիստ կ'ընէի զինքը: Շրթան՝
ցը շարժուածքէն՝ որք հաղիւ հազ կը բացուէին քանի մը
բառեր թափթփելու համար, եւ ձայնին թոյլ ու քաշքշուկ
չեչտէն կ'երեւէր յայտնապէս թէ այդ վայրկենին նախամե՝
ծար պիտի համարէր ինքնիրեն մնալ: Եւ սակայն շատ տար՝
ուան բարեկամներ էինք, դրեթէ մտերիմ: Դպրոցական եր՝
կար շրջան մը իրարու կապած էր զմեզ յիշատակաց անքակ՝
տելի կապերով: Դասարանին մէջ քովս կը նստէր, եւ որով՝

հետեւ այնչափ աղէկ չէր դասերուն մէջ՝ ինձմէ կ'ընդօրինակէր իր շարադրութիւններն ու պարտականութիւնները: Ընկերներս եւ ես, ամէնքս ալ կը սիրէինք զինքը: Գիրուկ ու կլոր դէմքով խոշորկեկ տղայ մըն էր, բարի, չափազանց բարի, այն տիպարներէ մին որոց կը պատշաճի ժողովըրդական նկարագեղ բացատրութիւնը. «Բերանը ա'ղ դիր մորթէ'»: Դպրոցէն ելլելէ վերջն ալ դադրած չէր մեր բարեկամութիւնը: Փաստաբանի մը գրասենեակն էր ի Ղալաթիա, բաւական աղէկ վիճակ մը ունէր: Ուրիշ ատեններ, երբ շոգենաւին մէջ տեսնէր զիս, օձիքս թող չէր տար, եւ, զուարթ ու շատգրուց, մոռցնել կուտար շոգենաւին դանդաղ ընթացքն ու անիւներուն դընդիւնն որք ջուրը կը ծեծեն յուսահատեցուցիչ միօրինակութեամբ: Այն իրիկուն ուրեմն ինչո՞ւ հետու կը փախչէր ինձմէ:

— Յոգնած կ'երեւնաս կոր, Միհրան, ըսի: Ձէ նէ մի հիւանդ ես:

— Ձէ', բան մը չունիմ:

Լամպարին լուսով զինքը դիտեցի ուշադրութեամբ: Նոյն խաղաղ ու անմեղ դիմադժութիւնն էր միշտ: Աչուըններուն մէջ սակայն խուզարկու անհանդարտութիւն մը կար, թարթիչներն անդուլ կ'ելլէին կ'իջնէին ջղաձգաբար: Ձախ ձեռքին ամիովը ճակատը կը շփէր շարունակ:

— Ձէ' մի զուրցեր, դուն բան մը ունիս եւ ինծի չես բռնի կոր: Ինձմէ բա՞ն պահել սկսար: Քեզի այսպէս տեսած չէի երբեք: Ըսէ', վի՞շտ մը ունիս:

— Ձէ', կրկնեց խուսափողական կերպիւ:

— Այդ չէ՞դ կը հասկցուի որ չեմ սխալեր: Ներսիդին բան պահելը աղէկ չէ: Ինծի չ'յայտնես որի՞ պիտի յայտնես: Ըսէ', կը մխիթարուիս, սիրտդ կը թեթեւայ:

Այս անգամ երեսս նայեցաւ անսահման խանդաղատանքով, ու ձեռքս բռնեց: Հակառակ ցուրտին, իր ձեռքը կ'այրէր:

— Այո', աղէկ չեմ, ըսաւ:

Ու ա'լ չկրցաւ զսպել ինքզինքը. երկար շունչ մը առաւ.

սիրտը պիտի պոռթկար կարծես: Ու յուզմունքէն դողդոջուն ձայնով մը.

— Ուրիշներուն չէի դուրսեր, որովհետեւ վրաս պիտի խնդային, բայց քեզի կ'ըսեմ: Մեր սենեակը եկած ես. փողոցին վրայ պատուհանին քով կը նստիմ միշտ, կամ թէ՛ կը նստէի ասկից առաջ: Դիմացը կարդ մը տուններ կան, որոց տակը խանութ է: Օտարադղի ընտանիքներ կը բնակին այդ տունները, չես գիտեր աշխարհքիս ո'ր կողմերէն եկած ինկած այդ տեղուանքը: Ղալաթիոյ մէջ խանութ ունեցող մարդոց ընտանիքներ են ասոնք, որք տեղւոյ մօտութեան պատճառով յանձն առած են այդ խղդուկ շէնքերուն մէջ գալ մաշեցնել իրենց կեանքը: Երբեմն երբեմն պատուհաններուն վանդակներուն բացուածքէն կիներ ու աղջիկներ տեսած էի, բայց կարեւորութիւն չէի տուած: Կը ճանչնաս ինծի:

« Ասկից եօթ ութ ամիս առաջ, Ապրիլին էր կարծեմ, օր մը դուրսը նստած ատենս, տեսայ որ ճիշդ դիմացի պատուհանին առջեւ պղտիկ աղջիկ մը նստած կար կը կարէր, գլուխը կախած: Ալ աւելի ուշադրութիւն չդարձուցի: Հետեւեալ օրը նորէն իր տեղն էր, ու կ'աշխատէր շարունակ, առանց գլուխը վեր վերցնելու: Հետեւեալ շաբթուն, հետեւեալ ամսուն, ամէն օր անխախտ իր տեղն էր:

« Քիչ քիչ նայուածքս վարժուեցաւ իրեն. սուտուն եկածիս պէս, առաջին անգամ աչքս հոն կ'երթար մէյ մը: Ինքն ալ իմ ներկայութիւնս նշմարած էր:

« Կամաց կամաց համակրութիւն սկսայ ունենալ այդ աշխատասէր պղտիկ աղջկան համար, որ ասեղը ձեռքէն չէր թողուր: Ուշադրութեամբ գինքն սկսայ դիտել: Տասնըհինգ տարեկան կար չկար, սիրուն, անուշ դէմքով. երեսը գոյն չկար, ճիշդ իմ սիրածիս պէս, քիչ մը նիհարկեկ, խոշոր կապոյտ աչուրներով. մազերը դեղին էին, բայց աչքի զարնող դեղին մը, ոսկիի գոյն. առջեւի կողմէն այնպէս կը շրտկէր դանոնք որ ամբողջ դէմքը կը շրջանակուէր պղտիկ խոպոպիքներով. Աստուածածնի պղտիկ դէմք մը, որ համբոյրի մը մէջ պիտի սեղմէր: Հիւանդի այնպիսի դէմք մը ունէր,

որ առաջին անգամէն սրտիս դպաւ. գլուխը ծռած ատեն, ճակտին ուռեցած կապոյտ երակները կ'երեւնային սուր աչ-
ուրներուս:

« Հետզհետէ համարձակութիւնս եւելցաւ. եկածիս պէս
իրեն կը նայէի, ինքն ալ ինծի կը նայէր մէյ մը: Պատուհա-
նը դիտմամբ աղմուկով կը բանայի առտուները, որ եկած
ըլլալս հասկնար: Օր մը բարեւեցի զինքը գլխովս. անու-
շտութեամբ ընդունեց բարեւս: Աւելի առաջ չուզեցի երթալ:
Առտուն կուգայի զինքը կը բարեւէի, եւ, մինչեւ իրիկուն,
ինք իր պատուհանին առջեւ, ես իմ պատուհանիս առջեւ,
իրարու կը ժպտէինք՝ երբ ինք կարելէն կը յոգնէր, ես ալ
գրեւէն: Քրոջ ու աղբօր պէս բան մըն էինք եղեր: Նորէն
կ'ըսեմ քեզի, պատուհանէ պատուհան գոհհիկ սիրահարու-
թիւն մը չէր, ինչպէս կը պատահի. չէ՛, պարզ բան մը, որ
կը բաւէր իմ հանդարտ սրտիս: Այդ դէմքին այնպէս վար-
ժուած էի հետզհետէ որ եթէ զինքը օր մը չտեսնէի, այնպէս
պիտի տխրէի երբ իրիկունը տուն երթալով մօրս կամ քրոջս
դէմքը չտեսնէի:

« Իր վիճակէն դուհ կ'երեւնար. երբեմն երբեմն քթին
տակէն երդ մը կը մօլլտար, որուն հեռաւոր շեշտերը մինչեւ
ալկանջս կը հասնէին: Յետոյ ասեղը ցոյց կու տար յուսա-
հատութեամբ. այո՛, կ'ղղայի, իր ասեղին մէն մի հար-
ուածը մէկ մէկ կաթիլ կը պակսեցնէր իր արդէն պակաս
սրիւնէն: Դեղին էր, ա՛խ, շատ դեղին:

« Օր մը, միտքէս չ'ելլար, ամառուան հրաշալի օդ մը
կար, ինքզինքէս ելած, համբոյր մը զրկեցի իրեն ձեռքովս.
մատովը սպտոնադաւ ինծի, ու համբոյրս չընդունեց: Առա-
ջին ու վերջին յանդգնութիւնս եղաւ այս: Ինքն ալ չէր ու-
զեր մեր մտերմութեան հանգամանքը փոխել, եւ ես եղածովր
չատացայ: Ո՛չ իր անունը գիտէի, ո՛չ ի՛նչ աղղէ ըլլալը: Ե-
թէ ուզէի կրնայի իրիկուն մը սպասել իրենց դրանը առջեւ,
իրեն ո՛վ ըլլայր հասկնալ, մեր բարեկամութիւնն աւելցնել.
չէ՛, չէի ուզեր. այդչափ երջանկութիւնը կը բաւէր ինծի:

« Երկու շաբաթ առաջ, առտու մը դարձեալ եկած ա-

տենս դիմացը նայեցայ եւ գինքը չգտայ: Օդերը աւրուելէն ի վեր, գոց պատուհանին ետեւ կ'աշխատէր: Սիրտս ճմլուեցաւ. այն օրը ամբողջ, աչքս մէյ մը թուղթիս վրայ էր, մէյ մը դիմացը. հետեւեալ օրն ալ հոն չէր, յաջորդ օրն, ամբողջ շաբաթը: Ինչ ընելս չէի գիտեր. կեանքիս մէջ պարապ մը կ'զգայի գոր ոչ մէկ բանով չէի կրնար կոր լեցնել: Ինքնիրենս կ'ըսէի թէ հիւանդ ըլլալու էր մէկ քանի օրուան համար, եւ ասով կը մխիթարէի ինքզինքս:

« Այս չորեքշաբթի, երեք օր է անկից ի վեր, նորէն պատուհանին մօտ նստած էի, մէկ աչքս դուրսը: Սքանչելի օդ մը կ'ընէր առջի օրուան անձրեւներէն ետքը. ամառուընէ օր մըն էր մնացեր: Յանկարծ փողոցէն եկեղեցական երգերու շփոթ աղմուկ մը լսեցի. բնազդաբար, պատուհանը բացի եւ գլուխս դուրս ծռեցի... »:

Բարեկամս կանգ առաւ յանկարծ: Շրթանցը վրայ ժպիտ մը ունէր հիմակ, տարտամ, անստոյգ անբացատրելի ծալք մը, որ բանով մը չկրնար սահմանուիլ, խնդութեան արտայայտութիւն ու լալու պատրաստականութիւն է միանգամայն: Ա'լ երեսս չէր նայեր, աչուըները կարծես հիմակ կը հետեւէին հեռաւոր տեսիլքի մը: Ու երազի մը մէջէ խօսելու պէս շարունակեց.

— Այո', ինքն էր, դիմացի աղջիկը, հոն պառկած, դադադին մէջ: Յոյն քահանայներ կը հետեւէին դադադին, ու ան ատեն առաջին անգամն ըլլալով հասկցայ թէ յոյն էր ինքն ալ: Ճերմակ մուսիկնէ շրջազգեստ մը հագցուցած էին իրեն, ճերմակ տանթէլներու մէջ առնուած էր գլուխը, բայց իր դէմքը անոնցմէ ալ աւելի ճերմակ էր: Մեռած մի, այդ աղջիկը. չէ', հաւատալս չէր գար: Ինծի այնպէս կ'երեւնար որ իրեն կէս բաց աչուըները, որոնք դէպի վեր ուղղուած էին, ինծի կը նայէին տակաւին իրենց խենդեցնող անուշութեամբը, եւ իրեն կուսական բարակ կուրծքին վրայ խաչաձեւ դրուած ձեռքերուն մէջ ասեղ մը կար կարծես, ու մատները պիտի շարժէին զայն հիմակ, անմիջապէս: Արեւն ալ, տանթէլներուն մէջէն տեղ տեղ ստուերներ թափելով իր

դէմքին վրայ, կենդանութեան հով մը կուտար իրեն: Մեռած մի, չէ', կարելի չէր: Իրեն շրթունքներն ալ, որոց բացուածքէն կ'երեւնար ակռայներուն շարքը, համբոյր մը չէի՞ն դրկեր ինծի:

« Հոն կեցած էի քար կտրած, մարմինս աւելի պաղ պատուհանին երկաթներէն որոց կրթնցուցած էի գլուխս: Քահանայներուն ու տիրացուներուն խռպոտ շարականները չէի լսեր ու դագաղին ետեւէն եկող մարդիկը չէի տեսնար բնաւ: Աչուրներս չէի կրնար կոր բաժնել անոր դէմքէն: Վայրկեան մը չը տեւեց այս, բայց սա գիտեմ որ տասը տարուան դէպքեր չը պիտի կրնային այնքան ազդել ուղեղիս վրայ որչափ այդ բոպէական թափորը: Ինքիրմէս ելած էի: Դագաղը կամաց կամաց յառաջանալով անյայտ եղաւ փողոցին ծայրէն, ու ինծի այնպէս կուգար թէ սրտէս պատառ մը կը տանէին այդ սեւ մարդիկը:

« Ձեմ գիտեր ո'րչափ ատեն հոն մնացի այդպէս. գլուխս չէի կրնար կոր բաժնել այդ երկաթներէն. այն փողոցին անկիւնին մէջ բան մը պատահած էր, տխուր ու սոսկալի բան մը, խառնափնդոր երազի մը տպաւորութեանը պէս, որ բոլոր մտածումներս կը տարտղնէր:

« Դուռը բացուեցաւ յանկարծ եւ ինքզինքս թոթուելով ետիս դարձայ. յաճախորդ մը եկած էր կարեւոր տեղեկութիւն մը հարցնելու. մէկ քանի խօսքով ճամբեցի գինքը. մարդը գարմացմամբ երեսս նայեցաւ ու ձայն չհանած դուրս ելաւ:

« Գրասեղանիս առջեւ անցայ մեքենաբար. ստիպողական նամակ մը կար գրելիք. ութ անգամ սկսայ գրել, ութ անգամ ալ պատռեցի. գաղափարներս չկրցայ բնաւ ամփոփել: Յուսահատութեամբ մէկդի նետեցի գրիչը, սենեակին դուռը գոցեցի եւ կանուխկեկ տուն դարձայ. տունը ըսի որ գլուխս կը ցաւէր քիչ մը, եւ պատառ մը բան ուտելուս պէս անկողին մտայ:

« Հետեւեալ օրը նամակ մը գրեցի սենեակը եւ գործի չ'ինջայ:

« Այսօր գացի սենեակը: Ներս մտնելուս պէս նայուածքս դիմացի պատուհանին կողմը գնաց. ճիշդ նոյն տեղը ուրիշ աղջիկ մը եկեր նստեր էր, ու ան ալ կը կարէր գլուխը կախած, բայց կապկի ձագի պէս բան մը, սեփ սեւ, թափթըփած հադուստներով. գլուխս ասդին առի, եւ անմիջապէս գրասեղանս սենեակիս միւս անկիւնը տարի ուսկից դիմացի պատուհանը չերեւնար: Մինչեւ իրիկուն անգամ մը փողոց չը նայեցայ, ասկէ ետքն ալ չի պիտի նայիմ: Ի՞նչ ընեմ, սիրտս կտոր կտոր կ'ըլլայ կոր քանի միտքս կը բերեմ մեռնողին դէմքը»:

Շոգենաւը մօտեցած էր եւ քայլափոխներու դղորդը կ'զգայինք մեր գլխուն վերեւ խուլ շշուկով:

— Կը ներես, ըսաւ, եղբայրս վերը ինծի կ'սպասէ, երթամ գտնամ գինքը:

Ձեռքս սեղմեց տենդային սարսուռով, եւ ընդհուպ տեսայ իր լայն ուսերուն կորսուիլը աճապարող բազմութեան մէջ:

(«Մասիս», 1 Հոկտեմբեր 1889).

Խ Ա Ձ Ա Խ Ճ Ի Ն

Մուկ ու մռայլ գիշեր էր։ Դեկտեմբերի կծու հով մը կ'ոռնար այսահար, հոն, Սկիւտար, Գարաճա-Ահմէտի գերեզմանատան նոճիներուն մէջէն, որոնց դալարատանջ հեծեծիւնները օդը կը լեցնէին։ Գիշերապահը ժամը վեց կը զարնէր Ս. Կարապետ եկեղեցիին մարմարեայ սեմին վրայ։ Գիշերուան այդ մենութեան մէջ, այդ մենակերպ հնչիւնը, որ մէկ քանի վայրկեանը անդամ մը կը կրկնուէր, մարդկութեան մէկ ողբը կը թուէր՝ բնութեան ընդհանուր կոծին խառնուած, — ողբը հէգ գիշերապահին, որ այդ ցրտասարսուռ գիշերով կատաղի հովին դէմ կը պարզէր իր կուրծքը, ու կեանքն ալ գուցէ։

Շրջակայ տներուն մէջ, որոնց ուրուադիծերն ա'լ չէին որոշուեր միահեծան խաւարին մէջ, ա'լ լոյս չէր մնացած։ Ս. Կարապետ եկեղեցիին բարձրադիտակ զանգակատունը միայն կը պարզէր իր ուրուատեսիլ կատարը, ու անոր ճիշդ դէմը, թափուր գետնին մէջ, ուր ժամանակաւ այրած տներու փլած պատերը միայն կան ցանուցիր, յաղթ նոճի մը իր ցցունադարդ գազաթը կը խոնարհեցնէր մոնչող հովին տակ։

Գիշերապահին ողբը նորէն լսուեցաւ բնութեան անհուն աղաղակին խառնուած. մէ'կ, երկո'ւ, երե'ք, չո'րս, հի'նդ, վե'ց, եօ'թր։ Այդ մարդը մինաւորիկ կը հսկէր բնութեան տագնապին։

Այդ խաւարին ու մրրկին մէջ, ինքը մինակ չէր սակայն : Ս . Կարապետ եկեղեցիին դիմացի տափարակին մէջ, յաղթապանծ նոճիին տակ, մարդ մը կանգուն կը սպասէր չորս ժամէ ի վեր :

Քսաներեք քսանըջորս տարեկան երիտասարդ մըն էր, եւ ժամը հինգէն ի վեր հոն կը սպասէր փախստեայ ծխախոտի, զոր նոյն գիշերն իսկ պիտի ստանար էրէնքէօյէն :

Բրդէ հաստ կօճուկի մը մէջ փաթթուած էր գլխէն մինչեւ ոտքը . ու նորէն, ցրտին ղիմանալու համար, կէս ժամը անգամ մը բերնին կը տանէր ոռմի շօղրա մը, զոր իր վերարկուն լայն գրպաններուն խորքը կը սահեցնէր ապա :

Համբարձում Քիրէճճեան կը կոչուէր, արհեստով գրաշար : Ճեմարանին մէջ, — որ հիմա այրացաւեր փլատակներու կոյտ մըն է լոկ տխրատեսիլ, — իր նախնական ուսումը ստացած էր, ու տասնըվեց տարեկան գործի ելած էր, ընտանիքին օգնելու համար : Գրաշար եղած էր : Իր շահած շաբաթական դոյզն գումարը գրեթէ ամբողջութեամբը հօրը կուտար, որպէս զի կարենար պահել իր բաղմանդամ ընտանիքը, — հայր, մայր եւ վեց զաւակ, որոնց չորսը աղջիկ : Հայրը դարբին էր, քիչ շատ կը վաստկէր, եւ «վարդի պէս կ'ապրուէին» :

Օր մը, հայրը մեռաւ : Սեւ օրը այն օրը եղաւ իրենց տանը համար : Ան ատեն, Համբարձում ութսուն ղրուշ կ'առնէր շաբաթը : Այդ գումարէն պէտք էր տանը վարձքը վճարել եւ ապրեցնել, իրմէ գատ, դեռ վեց հոգի : Մայրն ու երկու հասուկ աղջիկները սկսան դուրսի կար կարել . պզտիկ մանչը, Արշակը, հազիւ տասնըմէկ տարեկան, դպրոցէն հանեցին եւ ժամագործի մը քով տուին շաբաթական տասը ղրուշով, որուն հինգը շաբաթ իրիկունները՝ կը բերէր մօրը կը յանձնէր : Եւ սակայն, երկու ամիս չանցած, հացագործը ա'լ սկսաւ հաց չտալ, եւ մսավաճառն ու նպարավաճառը տանը դուռը ափ առին :

Համբարձումի համար տանջանքը սկսաւ, նիւթական ու բարոյական ահուելի տանջանք : Յերեկները պանիր-հաց կ'ու-

տէր, եւ օրը քսան փարա խնայելու համար Սկիւտարի առաջին ու վերջին շողենաւերով կ'երթեւեկէր: Բայց ամէնէն աւելի իր սիրտը ճմլող բանն էր տեսնել իր խեղճ մայրն ու մատաղատի քոյրերը որ ասեղին տակ կը ծակծկէին իրենց մատները՝ մինչեւ կէս գիշերն անցած:

Չյուսահատեցաւ սակայն, եւ գլուխը ասդին անդին գարկաւ: Ա՛խ, եթէ կարենար բացէն շահ մը ունենալ:

Այդ միջոցին էր որ իր դպրոցական ընկերներէն մին, որ ետքէն իր սէքրի բանդալոնը ապա բոքուտի փոխած էր եւ որուն ինչպէս ապրիլը ոչ ոք գիտէր, իրեն առաջարկեց փախստեայ ծխախոտ վաճառել, զոր ինք կ'երթար կը բերէր Չինկեանէքէօյէն, Չէրքէսքէօյէն, Էրէնքէօյէն, եւայլն: Համբարձում վտանգը աչքը առաւ, եւ ամէն առտու կոնակին ու կուրծքին վրայ չորս-հինգ ծրար ծխախոտ կապած՝ կը տանէր Պոլիս իր բարեկամներուն ու ծանօթներուն ծախելու:

Ամիս մը այսպէս շարունակեց: Ամսագլխուն, երկու ոսկի շահ մնացած էր իրեն: Տանը մէջ սկսան քիչ մը շունչ առնել:

Ան ատեն, սլատանին, մօրն ու քոյրերուն բեռը բոլորովին թեթեւցնելու համար, յանդուգն գաղափար մը ունեցաւ: Փոխանակ միջնորդի դեր կատարելու, անձամբ ուղեց փախստեայ ծխախոտ բերել տալ: Կիրակի օր մը Էրէնքէօյ գնաց, եւ հոն ամէն բան կարգադրեց Գամպուր Մէհմէտ անուն հողատէրի մը հետ:

Իրական վտանգը ան ատեն սկսաւ: Ծխախոտ փախցնելը, Բէժիի դէտերուն խիստ հսկողութեան տակ, դիւրին գործ չէ: Թողէք տուգանքն ու բանտարկութիւնը, պէտք է նաեւ ամէն վայրկեան մաքառիլ դէտերուն դէմ եւ դաշոյնն ու ատրճանակը ձեռքէ չթողուլ: Յանդգնութիւնը չէր պակսեր քսանամեայ պատանիին քով, եւ հակառակ մօրը աղերսագին պաղատանքներուն, տարիէ մը ի վեր Համբարձում իր հաշուին կը դործէր: Իրարու վրայ շարաթական ոսկի մը շահ կ'ունենար, եւ հանդուցեալ դարբինին տունը իր բա-

րեկեցիկ վիճակը կը ստանար հետզհետէ: Եւ երբ Համբարձում կը տեսնէր որ քոյրերը իրենց վաստակը իրենց արդու-
զարդին միայն կը նուիրէին այլեւս, ա՛լ կը մոռնար իր բո-
լոր յոգնութիւնները ու բոլոր սրտադողերը:

Գիշերապահին ճոկանը վերստին հնչեցուց իր տխուր ու
մենակերպ նուաղը, — մէ՛կ, երկո՛ւ, երե՛ք, չո՛րս, հի՛նգ,
վե՛ց, եօ՛թը, ո՛ւթ, ի՛նը: Այս անգամ սակայն ա՛լ առջի ուժ-
գին ողբը չէր. հարուածները հետզհետէ կը տկարանային
մարմարեայ սեմին վրայ, ու հիմա նուաղկոտ հեծեծիւնի մը
պէս կը մարէին: Գիշերապահն ալ, բնութեան պէս, յոգնած
կը թուէր: Հովը դադրած էր տակաւ: Տուրտը կը սաստկա-
նար:

— Դեռ չեկան, մրմռաց Համբարձում՝ ակռաներուն մէ-
ջէն ուժով հայհոյութիւն մը քրթմնջելով: Արդեօք փորձան-
քի՞ մը հանդիպեցան:

Միեւնոյն վայրկենին՝ ականջները սրեց: Քայլափոխի
մը թեթեւ ձայնը քիչ քիչ կը մօտենար: Մութին մէջ զան-
գուած մը սկսաւ որոշուիլ, որ զգուշութեամբ կը յառաջա-
նար: Մարդկային ձայն մը մեղմիկ շշնջաց.

— Հո՞ղ ես, Համբիկ:

— Հա՛:

Նորեկը նոճիին տակ հասաւ:

— Ո՞ւր է Քէլէկը, հարցուց Համբարձում:

— Կուգայ կոր:

— Շատ ուշացաք: Վախցայ որ ճամբան փորձանքի մը
հանդիպեցաք:

— Ձէ՛, փառք Աստուծոյ. ամա աս հավայի՛ն... Ճեր-
մակ ջուր կա՞յ քովդ:

— Ձէ՛, ոոմ է: Ա՛ռ, մէջը կտոր մը ձգէ:

— Տո՛ւր, ցուրտը ճիյէրս անցաւ:

Եւ երկար ումպ մը կուլ տուաւ անյադարար:

— Ծօ մէջը բան չես ձգեր, Կոկոռը:

Նորեկը աս անունով կը ճանչցուէր իր բարեկամներու շրջանակին մէջ: «Կոկոռը»ը կը ճատումն էր «կոկորդիլոս»ին, որուն արժանի դատած էին զինքն իր ընկերները՝ իր երկար չորուկ հասակին ու սրածայր գլխուն համար: Ինք խաչախճիներու խլավազն էր, գիւղերէն մինչեւ քաղաք ծխախոտ բերող բեռնակրին առջեւէն կ'երթար հարիւր քայլ հեռաւորութեամբ, որպէսզի եթէ դէտերու հանդիպի, սուլէ եւ բեռնակիրը ճամբան փոխէ: Իր պաշտօնը ամէնէն վտանգաւորն է, որովհետեւ գործը միշտ դէտերուն հետ է:

— Նա, Քէլէկը կուգայ կոր, ըսաւ Կոկոռը՝ բռունցքներովը պեխերը սրբելով:

Բեռնակիրը կը հասնէր: Երեսնամեայ յաղթանդամ թուրք մըն էր որ, երկար շունչ մը առնելով, գետին նետեց իր բեռը, քառսուն օխա ծխախոտ, զոր շալակովը մինչեւ հոն բերած էր էրէնքէօյէն:

Համբարձում տուաւ անոր վարձքը, երկու մէծիտիէ, եւ մարդը ճակտին քրտինքը սրբելով նորէն ճամբայ ելաւ՝ քալելով էրէնքէօյ դառնալու:

— Աս թիւթիւնը հիմակ ո՞ւր պիտի տանիս, հարցուց Կոկոռը:

— Գուզկունճուք, Նէսիմին: Առաջուրնէ խօսած եմ:

— Աստուած կարողութիւն տայ: Բաղդէդ, հալան փէք պէրպատ է, վախու պան չի կայ:

— Զաթը տէրէին ճամբով պիտի տանիմ. հոն խօլճի չի կենար: Դուն հիմա ո՞ւր պիտի երթաս:

— Սէլամսըղ, քրոջս: Վաղն իրիկուն դամ տէ հաչիւը լմնցունենք: Կեցիր սա թիւթիւնը կոնակդ տեղաւորցնեմ անակ էրթամ:

Ու ծխախոտի խոշոր պարկը շուանով մը հաստատեց Համբարձումի կոնակին վրայ: Յետոյ, «գիչեր բարի» մը մըմռալով, անհետ եղաւ խաւարին մէջ:

Համբարձում ալ ճամբայ ելաւ՝ իր ծանր բեռան տակ կքած: Անարգել անցաւ Վանքին Այդիին այրած փլատակնե-

րուն մէջէն, Բօսթա Եօլուն կտրելով՝ Խալֆային Պաղը մըտաւ, յետոյ Իճատիէի բարձունքէն սկսաւ յառաջանալ դէպի Գուղկունճուքի ձորը, Ֆրէնկին լերան ստորոտը: Բայց հազիւ ձորին մէջ մտած էր, կանգ առաւ յանկարծ:

Իրմէ քսան քայլ դէպի առաջ, չորս հինգ ձիաւոր դէտ կը սպասէին անշարժ:

Համբարձում վախկոտ չէր. գիշերուան այդ ժամուն, Եէնի-Մահալլէէն մինչեւ Գուղկունճուք այդ տաժանելի ուղեւորութիւնը միայնակ կատարելը ամէն մարդու գործ չէ: Եւ սակայն սիրտը սկսաւ ուժգին տրոփել: Վեցհարուածեան ընկերները դրպանն էր, եւ դաշոյնն ալ քովէն կախուած. բայց ինք միայնակ կրնա՞ր դիմադրել այդ խմբակին: Մէկ քանի անգամ այդ տեսակ կռիւներու մէջ գտնուած էր, բայց իր հետ միասին չորս հինգ ընկեր ալ կային ան առեւն:

Կորսնցնելու ժամանակ չի կար սակայն: Արդէն դէտերը տեսած էին զինքը, որովհետեւ իր վրայ կը յառաջանային՝ իրենց ձիերուն քառատրոփ ընթացքով:

Համբարձումի համար երկվայրկեան մը անցաւ, ահռելի երկվայրկեան մը: Այն յանկարծական սրութեամբ, զոր միտքը կ'ունենայ վտանգի նմանօրինակ վայրկեաններու մէջ, տեսաւ իր բռնուիլը, իր քառսուն օխա ծխախոտին համար ութսուն օր բանտ պառկիլը, — որովհետեւ ո՞ւսկից պիտի կրնար վճարել զրաւեալ փախստեայ ծխախոտի իւրաքանչիւ օխային համար երկու մէճիտի կանոնադրական տուգանքը, — եւ այդ ութսուն օրուան միջոցին՝ իր ընտանիքին չարչարանքը եւ գիշերները անօթի պառկիլը դուցէ: Այդ մտածումը ի՞նչ քաջալեր տուաւ իրեն, իր երիտասարդական անձնավստահ խիղախութեանը մէջ ի՞նչ անսահման ոյժ գտաւ, — ինք միայն կրնայ գուրցել: Սա իրաւ է որ երբ դէտերուն մեծը խրոխտ ձայնով պոռաց իրեն, թուրքերէն.

— Կեցի՛ր,

Երիտասարդը քաշեց ընկերները եւ պատասխանեց.

— Ճամբայ բացէ՛ք որ անցնիմ: Թէ չէ, մէկիկ-մէկիկ ձիէն վար կ'իջեցնեմ ձեզի:

Դէտերէն երկուքը, կարեւորութիւն չ'տալով այս սպառնալիքին, ձիէն վար իջան և սկսան երիտասարդին մօտենալ:

— Մի՛ մօտենաք, կը դարնեմ, գոչեց Համբարձում:

Դէտերը ետ քաշուեցան երկու քայլ, եւ վարանած մընացին: Բայց իրենց խմբապետին հրամանին վրայ, նորէն սկսան յառաջանալ, այս անգամ ընկնելէր ի ձեռին: Իրենք արտօնութիւն չունին կրակ ընելու խաչախճիներուն վրայ. այլ կարծեցին թէ երիտասարդը բնաւ համարձակութիւն չի պիտի ունենար իր սպառնալիքը ի դործ դնելու, եւ յանդըգնութեամբ առաջ նետուեցան:

Համբարձում գլխու պտոյտ մը ունեցաւ. աչքերը մըթազնեցան, ու, խելայեղ, պարպեց իր հրագէնը: Դէտերէն մին ցաւագին աղաղակ մը նետեց օդին մէջ, իր ձախ թելը բռնեց՝ ուր մտած էր գնդակը, եւ յետոյ, մռնչիւն մը արձակելով, պարպեց իր ընկնելէրը, հազիւ մէկ քայլ հեռուէն:

Ընկնելէրին պայթմանը ընկերացաւ ահուկի աղաղակ մը: Երիտասարդը ձեռքը կուրծքին տարաւ, ուր մտած էր գընդակը եւ կռնակէն դուրս ելած, ու գետին գլորեցաւ՝ իր ծխախոտի բեռան տակ ծածկուած: Դէտերը անմիջապէս վեր վերուցին զինքը:

Հինգ վայրկեան ետքը, իր հոգին կ'աւանդէր՝ անհասկընալի բառեր մըմնջելով, մինչ զիշերապահներ ու ոստիկաններ կը վազէին կուգային ճեպընթաց:

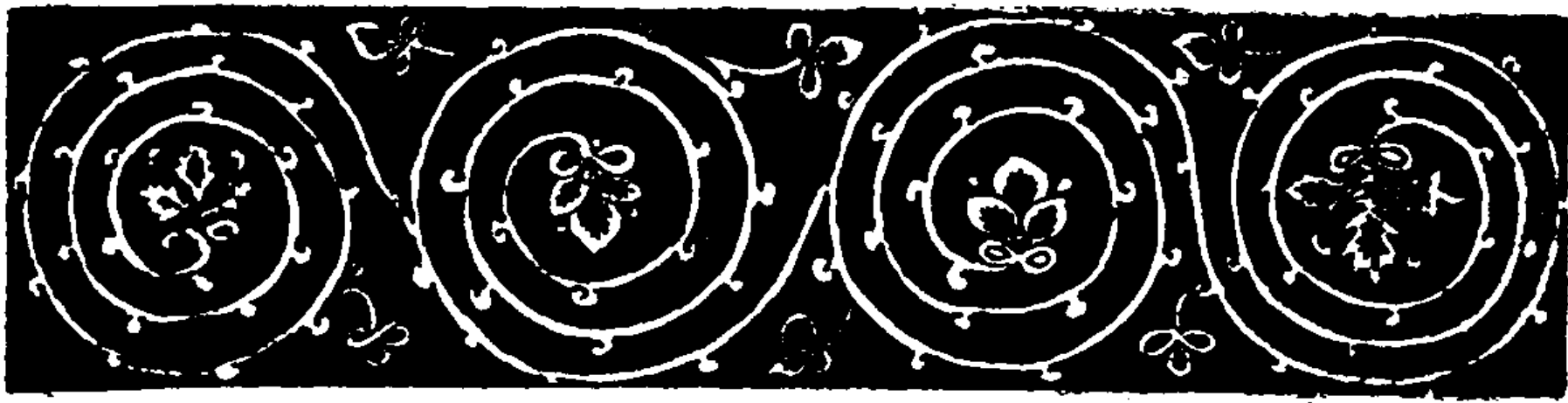
×

Հիմակ հովը դարձեալ կը փչէր ամենի ու արշաւասոյր, հո՛ւ, հո՛ւ, հո՛ւ: Բնութեան տանջանքն էր ատ, անհուն թառանջ մը, ուր առլցուած են կարծես ամէն ողբերն ու մորմոքները, բոլոր կոծերն ու հառաչանքները: Իր ընթացքին մէջ կարծես իր հետ կը բերէր իր կտրած անցած վայրերուն բոլոր ցաւի աղաղակները ու հեծկտութիւնները, ու հիմակ ալ ընդթարչ կ'առնէր կը տանէր մեռնող երիտասարդին հուսկ յետին խռնչիւնը:

(«Մատիս», 15 Յունուար 1890,

«Մուրճ», Յունուար 1902).

— 105 —

ԱՅՍ Է ԵՂԵՐ

Ա.

Կղզիներէն Պոլիս վերադարձող վերջին շողենաւը ծանրադանդաղ կը յառաջանար, Ֆանարաքիի բացէն, իր անիւններուն հաստաբետ տախտակներովը ծեծելով ծովուն կապուտակ մակերեւոյթն, ուր մարը մտնելու մօտ արեւը կուգար նոյնհետայն խառնել իր բեկբեկ եւ շիկորակ ճառագայթները: Շողենաւն իր ետեւ կը թողուր լայն ակօս մը, որուն երկու եզերաց սպիտակ փրփուրները, տատանելով եւ օրօրուելով, արեգական սաստիկ պայծառութեանը տակ շլացուցիչ երանգներ կը փոխէին, մինչ անկէ անդին, աչքը կտրածին չափ, Մարմարան կը փռուէր հալած կապարի փողփողումներով, յորս, հեռուէն հեռու, շողենաւի մը կամ առագաստանաւի մը ուրուագիծը կուգար սեւ արատ մը յորինել:

Օգոստոսի տաք եւ հեղձուցիչ իրիկուն մըն էր, կիրակի իրիկուն մը: Մթնոլորտը, ելեքտրականութեամբ առլցեալ, միահեծան ճնշում մըն էր, անողոք, անդիմադրելի, զոր մարդ ի զուր պիտի փորձէր ի բաց թօթափել. նոյնիսկ հող, ծովուն մէջտեղ, ընդհանուր թմրութիւն մը կը տիրէր, ընդարմացում մը, բնութեան մէկ խուլ անհանգստութեանը պէս:

Շողենաւուն մէջ բաղմութիւնը այնչափ լցուած էր որ շատեր ոտքի վրայ մնացած էին: Զորս կողմ, ամառնային

ծիծաղկոտ արդուզարդեր, պայծառ գոյներով: Յոգնութիւն մը կար ամէն դէմքերու վրայ, — մեղկութիւնն այդ տաք մթնոլորտին եւ խոնջէնքն ամառնային երկար օրուան մը:

Յետսակողմի մեծ դահլճին մէջ, ուր ամէն պատուհանները բաց էին, զուարթ բազմութիւն մը գրաւած էր բոլոր նստարաններն եւ բազմոցները, ու դահլճին խորը, մեծադիր հայելիին մէջ, խառնիխուռն կ'անդրադառնային կանանց ծաղկազարդ գլխարկներն:

Հայելիին ճիշդ քովը, անկեան մէջ, կիսովին ընկողմանած էր մանկամարդ կին մը, որու վրայ կը դառնային յաճախ ուղեւորաց նայուածքները: Երեսուն տարեկանի մօտ կին մըն էր, գոէր տը շինէ կաթնագոյն չրջագգեստ մը հագած, որուն պարանոցին քառակուսի բացուածքէն՝ միսը կ'երեւար սպիտակ եւ վարդերանգ, ժանեակներու փրփուրի մը տակ միապաղաղ փայլիւնով: Կիսաբաց բոսորածիւր շըրթունքը մշտատիպ ժպիտ մը ունէր, որ իր անփայլ եւ կենդանի այտերուն վրայ երկու փոսիկներ կը պատճառէր: Աչուրները, սեւաթոյր լայն թարթիչներու տակ, նուաղկոտ ցոլք մը ունէին, որուն մէջ ճերմակը կը կորսուէր. այդ աչքը, մրագոյն ծիրով չրջանակեալ, ամբողջ ապականութիւն մըն էր, չես գիտեր ինչ հրաւէր մը հրամայական եւ խուսափուկ միանգամայն, իր նայուածքին մէջ ընկղմելով գոգցես ցոլացուցած բոլոր առարկաները: Գլխուն վրայ, պոնիկամ գլխարկը կը բարձրանար յոխորտ, պատերազմիկ եւ անառակ կեցուածքով, գարնանային ծաղկանց, խոտերու եւ շիւղերու ներդաշնակ խառնուրդի մը տակ ծածկուած: Զախ ձեռքը, — միքէն ձեռնոցով մը կիսովին պատած մինչեւ յառաջարկուելը, որուն լեցուն եւ սպիտակ մկանունքը եւս աւելի աչքի կը զարնէին ձեռնոցին շաղանակագոյն թելերուն քով, — անընդհատ կը խաղցնէր սնդուսէ հովանոցի մը նրբակերտ գլուխը: Այդ անկեանը մէջ ընկողմանած, դըլուխը տախտակորմին կրթնած, իր ճապուկ եւ առուդարարձ լանջքին բովանդակ գեղովը, հոն կը մնար ըղձալի եւ դըրգուիչ, արանց աչքերուն մէջ կարդալով իր յառաջ բերած յոյ-

գերուն շողը, իր յաղթանակին կատարեալ գիտակցութեամբը:

Իր ճիշդ քովը նստած էր քառասունի մօտ մարդ մը, որ Արեւելի առաջին երեսը կը կարդար, իր ընթերցումէն շատ դո՛ւ անձի մը հետաքրքրութեամբ: Մերթ ընդ մերթ կը դառնար իր ընկերուհւոյն, քանի մը խօսք կը մըմնջէր, յետոյ վերստին կը խորասուզուէր իր ընթերցմանը մէջ, ինքը միայն անտարբեր ու թերեւս ալ անտեղեակ այն ցանկութեան հոսանուտին զոր այդ կինը կ'արտաշնչէր իր մարմնէն:

Մանկամարդ կինը յանկարծ շտկուեցաւ, իր գիրքէն յոգնած թերեւս, հայելիին մէջ անձնավստահ ակնարկ մը նետեց, մատներովը շտկեց շաղանակագոյն մազերու ապստամբ խոպոպ մը որ գլխարկէն դուրս սպրդած էր, նայուածքը չորս դին պտտցուց, եւ կանդ առաւ երկու աչուրներու վըրայ որք, ճիշդ դիմացի անկիւնէն, իր վրայ յառած էին յամառութեամբ: Քսանեւհինդ տարեկան երիտասարդ մը նըստած էր հոն: Ծաղկատի կնոջ աչքին զարկաւ անմիջապէս նորա վայելուչ արդուդարդը, — կապոյտ շրվիռէ հագուստ մը, բաց բաճկոնակով, ուր փողկապն յաղթանակաւ կը պարզէր իր սպիտակ եւ կապոյտ ծաղիկներուն խառնուրդը, փայլուն կիսակօշիկներ՝ որք թոյլ կու տային տեսնել սեւ մետաքսէ գուլպան գունաւոր ծաղիկներով, եւ քովը, պէժ վերսրկուին սնդուսին քով, յարդադոյն ձեռնոցներ անհոգութեամբ նետուած: Յետոյ նայեցաւ այդ աչուրներուն որք գինքը կը դիտէին միշտ նոյն մոլեղնութեամբ, այդ թուխ եւ խնամով ածիլուած դէմքին կանոնաւոր եւ առնական գեղեցկութեանը, ու աչուրները ասդին դարձուց: Բայց իր վըրայ դդաց միշտ այդ ցանկութեան նայուածքն որ ամէն կողմէ կը պատէր կը պաշարէր դինքը, իր տէֆօլթէին մէջ կ'իջնէր, իր թեւերուն վրայ կը սեւեռէր, իր ուռուցիկ կուրծքին մեղմիկ ելեւէջներուն կը հետեւէր: Դարձեալ նայեցաւ, բայց շեշտակի, իր թույցած ջղերուն բոլոր տրփայոյզ կրակը դնելով իր աչուրներուն մէջ, ու այս անգամ՝ երիտասարդը եղաւ որ խոնարհեց իր աչքերը:

Ու մինչեւ կամուրջ, սխրալի մեղքի մը պէս գաղտագողի ու լռին մենամարտ մը սկսաւ այդ կնոջն ու այդ երիտասարդին մէջտեղ, նայուածքներու մենամարտ մը, մանկամարդ կինը այն անտարբերութեամբ որ հետաքրքիր ուշադրութիւնը կը պարտկէ, երիտասարդը միշտ իր կրակոտ եւ հետզհետէ աւելի պահանջող աչուրներուն բովանդակ ըղձանքովը, որուն տաքութիւնը կ'ղգար նէ իր մարմնոյն վրայ:

Շոգենաւը կամուրջին մօտեցած էր, եւ բազմութիւնը կը փութար դուրս ելլել՝ աղմկալի խառնակութեան մը մէջ: Երիտասարդը թեւին վրայ առաւ վերարկուն, եւ սպասեց մանկամարդ կնոջ ոտք ելլելուն, որուն ընկերն արդէն ծալլած իր Արեւելքը, գրպանը կը դնէր դայն խնամով: Դահլճին մէջ շատ քիչ մարդ մնացած էր. մանկամարդ կինն ալ ոտք ելաւ, վերջին անտարբեր նայուածք մըն ալ նետեց հայելիին մէջ, եւ հետեւեցաւ իր ընկերոջ: Երիտասարդն եւս ոտք ելաւ նոյնհետայն, եւ հազիւ քայլ մը առած, դիմացի անկիւնը թաշկինակ մը տեսաւ, փութանակի առաւ զայն, մուսլինէ արլիֆասիօն թաշկինակ մը, եւ արտորանքով մանկամարդ կնոջ մօտ երթալով,

— Կը ներէք, տիկին, կարծեմ ձեր թաշկինակն է որ մոռցեր էք:

— Ա՛հ, իմս է, շնորհակալ եմ:

Եւ, չարամիտ խնդութեամբ լեցուն ակնարկ մը նետեց երիտասարդին որ հիմակ ճիշդ անոր ետեւէն կը քալէր, դուրս ելլող բազմութեան մէջ, դիտելով անոր ձիւնաթոյր ծոծրակը, մտածելով մանաւանդ այն մարմնոյն վրայ որուն մէկ մասն էր այդ պարանոցը, հրաշակերտ մը ինքնին, անյադութեամբ ծծելով զգլխիչ շունչն որ կը խուսափէր անոր երկունսերուն մէջտեղէն:

Կամուրջին վրայ, հազիւ երկու քայլ առած, բարեկամի մը հանդիպեցաւ:

— Բար՛ իրիկուն, Գիրգորիկ, ըսաւ հապճեպով, կը ճանչնա՞ս սա կինը որ մեր առջեւէն կ'երթայ:

— Ճերմակնե՞ր հագածը. Տիկին Սիմեանն է, քովինն ալ

էրիկը, Սիմեան Պօղոս էֆէնտին: Ինչո՞ւ հարցուցիր, Միքէ':

— Շոգենաւին մէջ դէմս նստեր էր:

— Մինչեւ հիմա տեսած չէի՞ր զինքը: Ամօթ է: Մե'ղք որ Բերա կը նստիս:

— Իրե՞նք ալ Բերա կը նստին:

— Այո. բայց ամառները Մեծ Կղզի կ'երթան. ի՞նչպէս եղեր է որ վար իջեր են այս իրիկուն: Տեսա՞ր, ի՞նչ հրապուրիչ կնիկ է: Էրիկը ապուշին մէկն է:

Եւ Միքէի ականջն ի վար ծռելով, քանի մը խօսք ըրաւ մեղմաձայն, մինչ երիտասարդին աչուրները կը վառէին յուսալից: Յետոյ, աճապարանօք բաժնուելով իր բարեկամէն, վաղելով զնաց դէպի Գարաքէօյի հրապարակն, այն վայրկեանին ուր Տիկին Սիմեան իր ամուսնոյն հետ բաց կառք մը կը նստէր: Կառքը, չրջան մը ընելով, իր առջեւէն անցաւ, ու երիտասարդը վերջին անգամ տեսաւ մանկամարդ կինը իր բովանդակ գեղեցկութեանը մէջ, դարձեալ կիսովին ընկողմանած, գլուխը դէպի ձախ հակած եւ աչուրները միշտ իրենց խորին եւ հետախոյզ նայուածքով:

Բ.

Միքէ Թումանեան, հօրմէ եւ մօրմէ որք, իր ամուսնացած քրոջ հետ կ'ապրէր ի Բանկալթի: Իր քեռայրը բաւական ունեւոր խանութպան մ'էր Մեծ Շուկան: Ինքը ծանօթ հայ վաճառատան մը մէջ արկղակալի եւ դրազրի պաշտօնները կը վարէր, եւ ամիսը տասներկու ոսկի կ'ստանար: Անկախ ղիրլի տէր, ընտանեաց բեռ չունենալով իր վրայ, զուարճութիւնը կը սիրէր եւ հետամուտ էր անոր: Իր ունեցած վաղաժամ աղատութիւնը եւ ժամանակէն առաջ իր քոլոր բաղձանքներուն գոհացում տալու դիւրութիւնը՝ դրական մէկը ըրած էին զինքը: Մարմնոյն յափրացումը սակայն՝ չէր խեղդած բնաւ սիրտը, եւ վարձկան վայելքներն ու դիւրին տարփանքները երբեք չէին յագեցուցած իր կրքոտ եւ անձնազոհութեան պատրաստ բնութիւնը: Տարբեր միջավայ-

ըի մը մէջ ու տարբեր պայմաններու տակ, երազուն, խանդավառ, մեղամաղձիկ մէկը պիտի ըլլար այս երիտասարդը, որ հիմակ կնոջ մը տէֆօլթէին կը նայէր ամէնէն առաջ ու կը խնդար սիրոյ վրայ:

Այն կիրակի իրիկունը սակայն, երբ տուն դարձաւ, ու ընթրիքէն յետոյ կանուխկեկ անկողին մտաւ, զգաց որ անօրինակ բան մը կը դառնար իր ներսիդին: Իր աչուրները, մութին մէջ խոշոր բացուած, կը տեսնէին դեռ սիրուն գըլուխ մը, չազանակագոյն խոպոպիքներով շրջանակեալ, թեթեւ իմն դէպի ձախ հակած, գոգցես միշտ ուսի մը կրթնելու քնազդական շարժումով. ու այդ յանկուցիչ դէմքին վըրայ, երկու սեւաթոյր աչուրներ, որոց մէջ զգացումը կը շողար, եւ որք, իրենց նայուածքին ձգողական զօրութեամբ, գինքը կը հրաւիրէին վայելքի ամէնէն սաստիկ յոյզերուն: Ա՛հ, իր երազն եղած էր միշտ այդպիսի կնոջ մը հանդիպիլ կեանքին մէջ. իրեն այնպէս կուգար թէ ճիշդ նոյն այդ կինն էր զոր ընդնշմարած էր իր պատանեկութեան ցնորքներուն մէջ, երբ արիւնը կ'սկսէր իր առաջին ուժգնութեամբը ման գալ իր երակներուն մէջ: Յետոյ իր բարեկամին խօսքերն յիշեց. անմատչելի կուռք մը չէ՛ր ուրեմն այդ կինը:

Հետեւեալ օրը, ու յաջորդ օրերն ալ, Տիկին Սիմեանի պատկերը չելաւ իր մտքէն, ու իր պարտիի ու պահանջի լայն գծերուն մէջտեղ, յաճախ կը տեսնէր անոր դրզուիչ ու խռովիչ դէմքը, որ գրիչը ձեռքէն վար թողուլ կուտար: Հիմակ գիտէր անոր պատմութիւնը, ասդին անդին ուղղած ճարտար հարցումներու շնորհիւ:

Սիմեան Պօղոս էֆէնտին հանրային վարչութեան մը մէջ բարձր պաշտօն մը ունէր: Կեանքին մէջ դժնդակ սկզբնաւորութիւն մը ունեցած էր, եւ հազար զրկանքներով ու անվըհատ հաստատամտութեան հրաշքներով յաջողած էր ձեռք բերել իր արդի դիրքը: Հինգ տարիէ ի վեր ամուսնացած էր, փեսայանալով ընտանիքի մը, որ նախկին հարստութեան մը բեկորներովը կը պահէր դեռ իր փայլն ու շուքը ընկերութեան մէջ: Դուրսը յայտնապէս կը հաւաստէին թէ՛ Սիմեան

էֆէնտին երջանիկ ամուսնութիւն մը չէր կնքած: Տիկին Սիմեան «չատ խօսուած աղջիկ մըն էր» եղած, եւ, ամուսնութենէն երկու տարի վերջը, դարձեալ «կը խօսուէր»: Ծերերը եւ կիները կը դատապարտէին զինքը. երիտասարդները կ'ըսէին. «Ան Պօղոս էֆէնտիին պէս մարդո՛ւն ալ...»:

Ամուսինը, ինք, բան մը չէր զուրցեր: Իր հանդարտ եւ դիւրահաղորդ լայն դէմքին վրայ, անձկութեան ո եւ է նշան մը, ներքին խուլ մտածման մը ո եւ է հետքը չկար: Երբ սրահի մը մէջ իր կինը կը տեսնէր շրջապատեալ այրերէ, ընդհակառակն դէմքին վրայ դոհունակութիւնը կ'արտափայլէր, կարծես ինքն ալ ճառագայթումն ստանալով այն յաղթանակին դոր իր կինը կ'ունենար: Մինչեւ ականջները տարածուող լայն ժպիտ մը ունէր միշտ, եւ առոյգ ու կոկորդալիք քահքահը առածի կարդ անցած էր սրահներու մէջ: «Ապուշին մէկը», կ'ըսէին ոմանք. «Փիլիսոփայ մարդ», կ'ըսէին ուրիշները:

Այլ այնուհետեւ, Միքէի հաստատուն դադափարն եղաւ դարձեալ եւ միշտ տեսնել այդ կինը: Իր գեղեցիկ եւ վայելչակազմ երիտասարդի ներքին յանձնապաստանութիւնը՝ կը թելադրէր իրեն թէ Տիկին Սիմեան շատ անտարբեր աչքով չէր նայած իրեն: Եւ յետոյ, իր սրտին մէկ պէտքն էր այդ հիմակ. այդ կնոջ պատկերը, փոխանակ հետզհետէ նուաղելու, եւս աւելի պայծառ ու կենդանի դոյներով կը հաստատուէր իր մտքին մէջ, իր աչաց առջեւ, ու կը հակընար վերջապէս թէ քմահաճոյք մը, վաղանցուկ ու ախորժելի բան մը չէր այդ իրեն համար, հապա անդիմադրելի եւ աննուաճելի բաղձանք մը, որ կամաց կամաց կը տիրապետէր իր բոլոր մտածմանց: Մէկ քանի կիրակի մտադրեց Մեծ Կղզի երթալ, յետոյ խորհեցաւ թէ ա'լ գիւղադնացութենէ դառնալու ժամանակը մօտեցած էր, Բերայի Մեծ-Փողոցին մէջ չկրցաւ բնաւ հանդիպիլ նմա, հակառակ իր երկարատեւ շրջագայութեանց, եւ իրիկուն մը, Նոր Թաւրոնի

պէնտուառի օթեակներէն միոյն մէջ տեսաւ զնա վերջապէս :

Սեւ տանդէլէ շրջազգեստ մը հագած էր, պարանոցն եւ ուսերը մերկ, ու յարդազոյն մուսքըքէռ ձեռնոցներ կը ծածկէին թեւերը մինչեւ արմուկը : Լամպարներուն սաստիկ լոյսը կը ցոլար այդ հոլանի մարմնոյն վրայ, տարօրէն իմն աւելցնելով անոր գծերուն կենդանութիւնը, սեւ կերպասին խաղաղ արտայայտութեանը քով : Իր վէս գլուխը կը բարձրանար ձիւնաթոյր պարանոցին վրայ, միշտ դէպի ձախ հակած քիչ մը. նոյն լուսավառ աչուրներն էին միշտ, հիմակ աւելի ընկղմեալ նայուածքով. տժոյն այտերը թեթեւ իմն բոսորած էին, հիմակ աւելի տաք մոյնքով. նուրբ ռնգունքը կը սարսռային հեշտութեամբ եւ նուաղկոտ ժպիտ մը ի վեր կը հանէր իր քիչ մը հաստ եւ կարմրորակ շրթունքը : Իր գերազանցութիւնը կ'զդար եւ կը վայելէր զայն, օթեակին թաւշեայ տախտակէն դուրս ծռած, գոգցես ի յադուրդ դինքը դիտող աչքերուն եւ դիտակներուն : Քովը, ամուսինը, նստած, խաղը կը դիտէր ուշադրութեամբ, ակներեւ հաճոյք զգալով Ֆրանսական օրէրէթին ստահակ խօսքերէն եւ թերասքող ակնարկութիւններէն, ինք տալով գրեթէ միշտ ծափահարութեանց առաջին նշանն ու իր յաւիտենական քահանովը լեցնելով բոլոր օթեակը :

Միքէի համար, խաղը այլեւս դոյութիւն չունէր. գետնայարկը նստած էր, Սիմեաններուն օթեակէն երկու կարդ վար, եւ տեսարանն իրեն համար այդ օթեակին մէջ փոխադրուած, նայուածքը չէր դատեր անկից : Արարուածը վերջացած էր արդէն, եւ երիտասարդը նախանձով կը դիտէր այն այրերն, որք, միջնարարէն օգուտ քաղելով, եկած էին անոր ականջին մօտ խօսքեր փսփսալ, դուարճալի խօսքեր անշուշտ, որովհետեւ Տիկինը զգուշաւորութեամբ կը խընդար, իր կուրծքին ընդոստ ելեւէջներուն մէջ լոյսին ցոլացումները փոփոխակի ստուերարկելով ու պայծառացնելով : Երիտասարդը կ'սկսէր յուսահատիլ, իր կողմը չը՞պիտի նայէր անգամ մը, երբ երկրորդ արարուածին մէջտեղը, Տիկին Սիմեան, դիտակը թողած, սրահին վրայ ընդհանուր նայ-

ուածք մը պտտցուցած ատեն, զգաց քան թէ տեսաւ երկու հրուտ աչերն որք իր վրայ յառած էին: Յօնքերը պռստեց, կարճատեսի պաշտելի ձեւ մը առնլով, տեսնելու համար թէ ո՛վ էր այդ ժպիրհ նայուածքին տէրը, եւ անշուշտ ճանչցաւ կղզիի շոգենաւին երիտասարդը, «Թաշկինակին» տղան, որովհետեւ կծկուած դիմադծերը թուլցան եւ մտերմական սիրուն ժպիտ մը ունեցաւ շրթանցը վրայ:

Ուրեմն մոռցուած չէր. այդ էր կարեւորը Միքէի համար: Սիրտն ուրախութենէն խայտաց, եւ ա՛յ այնուհետեւ ամէնէն կանոնաւոր յաճախորդն եղաւ Նոր Թատրոնին: Երբեմն առիթ կ'ունենար հանդիպելու Տիկին Սիմեանի, որ զնա տեսած ատեն, միշտ նոյն մտերմական ժպիտն ունէր իր շրթանց վրայ: Այդ գիշերները, Միքէ, վերջին արարուածը լմննալուն պէս, կ'սպասէր Թատրոնին սանդուղին գլուխը, բազմութեան մէջ ակնկառոյց դիտելով Տիկին Սիմեանի անցնիլը, անոր մօտէն քալելով մինչեւ Թատրոնին դուռը, մինչեւ կառքն, որ կը հափափէր զայն իրմէ, զինքն հոն թողլով անշարժ, կառքին թաւալմանը ուշադիր:

Եւ սկսաւ միջոցներ խորհիլ աւելի մօտէն տեսնելու համար այդ կինը, անոր ներկայանալու, անոր հետ խօսակցելու, անոր տունը ընդունուելու համար, երբ դիպուածը, որ ամէնէն գերագոյն նախախնամութիւնն է, օգնեց իրեն ամէնէն պարզ եղանակաւ:

Պիշեր մը այցելութեան դացած էր իր հեռաւոր ազգականներէն միոյն տունը, — ուր տարին հազիւ մէկ երկու անգամ կ'երթար, նեղուելով այն յարգական դիրքէն զոր պարտաւոր էր պահել այդ հարուստ եւ բարձր դրից տէր ազգականներուն քով, ուր իրեն հասակակից մէկը չունէր, — հետզհետէ եկող հիւրերուն ետեւէ, յանկարծ երեւցաւ Տիկին Սիմեան իր ամուսնոյն հետ: Միքէի սիրտը սկսաւ տրոփել, այնքան ուժգին, որ վախցաւ զի քովիները չ'լսեն: Տիկինը յառաջացաւ, տանտիրուհւոյն ձեռքը սեղմեց սիրալիր կերպով, շուրջանակի թռչտուն բարեւ մը տուաւ գլուխովը, մինչ Միքէ կիսովին կը խոնարհէր, ընդունելով այդ

ողջոյնն որուն մէջ ինքն ալ իր բաժինն ունէր անշուշտ :

Հինգ վայրկեան յետոյ, տանտիրուհին կը ներկայացնէր զինքը Տիկին Սիմեանի :

— Միւսիւ Միքէ Թումանեան, գաւգէն, ըսաւ :

Եւ դէպի Երիտասարդը դառնալով,

— Տիկին Մառի Սիմեան :

Ու հեռացաւ, միւս այցելուներուն քով երթալով :

Տիկինը գլխու թեթեւ շարժումով մը ընդունեց Երիտասարդին խոնարհութիւնը, որ, արդէն անոր մօտեցած, քաղաքավարական մէկ քանի սովորական բանաձեւերէ յետոյ, կ'ըսէր .

— Արդէն ասկից առաջ ձեզի ճանչնալու բաղդն ունեցած եմ, Տիկին... Մեծ Կղզիի շողենաւին մէջ, երկու երեք ամիս առաջ...

— Ա՛հ, այո՛, կը յիշեմ. ձեր դէմքն անծանօթ չէ ինձ :

Իր շրթանցը վրայ խաղացող ժպիտն ի՛սուտ կը հանէր իր խօսքերը : Երիտասարդը չ'անդելու փափկանկատութիւնն ունեցաւ, եւ խօսակցութիւնը շարունակուեցաւ, կցկտուր եւ ընդհատ, մինչեւ որ եկան Տիկինը հրաւիրեցին պէղիկի բառքի մը :

Ժամ մը յետոյ, ինքն ալ Տիկինը դէմը անցաւ և մեծ դումարով սկսաւ խաղալ : Հետզհետէ կը կորսնցնէր, բայց այդ պարտութիւնն այնպիսի հաճոյք մը կուտար իրեն, որ մինչեւ առաւօտ պատրաստ էր խաղալ, մինչեւ իր վերջին լումայն, մինչեւ իր պատիւը, մինչեւ իր կեանքը : Երկու ժամ խաղաց, եւ այդ երկու ժամերը շլացման պէս սահեցան : Մէն մի վայրկեանի, թուղթերը ժողուած ատեն, իր աչուրները կը յառէր Տիկին Սիմեանի դէմքին վրայ, այդ մազնիսացման մէջ մոռնալով իր տալիք կամ քաշելիք թուղթը :

Այնուհետեւ Միքէ աւելի յաճախ եկաւ իր աղղականներուն տունը, միշտ յուսալով անդ գտնել գեղեցիկ երազի մը պէս տեսնուած ու անհետացած այդ տեսիլքը, մինչեւ որ իրիկուն մը, անոնց խնդրանքին վրայ, յանձն առաւ Սիմեաններուն երթալ ինքն ալ. չէ՞ մի որ արդէն ներկայացած ու

տեսնուած էր անոնց հետ, քաշուելու բան մը չի կար:

Սիմեաններուն տունը, Տիկինը շնորհակալ եղաւ իր գալըստեանը համար, միասին թուղթ խաղացին նորէն, երիտասարդը դարձեալ կորսնցուց, եւ, մեկնած ատեն, ուրախութենէն սարսռաց երբ տանտիրուհին վերստին հրաւիրեց զինքն իր տունը, յայտնելով թէ ո՛րչափ գոհ մնացած էր իր այցելութենէն:

Այդ օրուէնէ սկսեալ, այդ խորհրդաւոր մոլորակին արբանեակն եղաւ, իր կամքէն գերադոյն զօրութեամբ մը ընդօրջ տարուելով անոր գծած լուսահետ պարոյթին մէջ: Տիկին Սիմեանի ամէն երեկոյթներուն ներկայ էր, ամէն ներկայացման ուր կը գտնուէր նա, ամէն հանդէսի ուր կ'երեւնար: Իրենց մտերմութիւնն հետզհետէ կ'աւելնար, երիտասարդն իր տենդաբորբոք ըղձանքներովը տակաւ առ տակաւ աւելի յանդուզն, կինն իր քօղարկեալ զգուշաւորութեանը մէջ աւելի խրախուսող: Հիմակ երբ առիթը գտնէր, Միքէ կը զրուցէր անոր ականջն ի վար իր անգուսպ տարփանքը, եւ նա մտիկ կ'ընէր, իր նայուածքովն արդէն իսկ անձնատուր: Ինչ որ բերնովը չէր կրնար զուրցել, երիտասարդն իր ձեռաց սեղմումին մէջ կը դնէր, հրաժեշտի պահուն, իր ջղուտ մատներուն մէջ ամրապէս պարփակելով անոր մսուտ եւ կակուղ ձեռքը, որուն մեղկ տաքութիւնը կը քրքրէր իր ջիղերը: Տիկին Սիմեան թոյլ կուտար, ու երիտասարդն, իր տարիքին անհամբերութեանը մէջ, կ'ընդնշմարէր արդէն իսկ իր իղձերուն պսակումը. արդէն նախանձն եւ յուսահատութիւնը կը պաշարէին զինքը: Մանկամարդ կինը շա՛տ բարեկամներ ունէր, եւ երիտասարդը կատաղութեամբ կը դիտէր ականերեւ մտերմութիւնը զոր Տիկին Սիմեան կը տածէր մէկ քանի անձանց հետ: Անառիկ բերդ մը չէր ապաքէն, այլ պաշարեալը շատ պաշտպանողներ ունէր: Դուրսը, իրեն համար կը զուրցէին թէ այժմ Ք... էֆէնտիին «հետ էր», քառսունի մօտ բարձրահասակ եւ վայելուչ պաշտօնատար մը, որ Տիկնոջ երեկոյթներուն ներկայ էր միշտ:

Յուսոյ եւ նախանձու այս ելեւէջներուն մէջ, երիտասար-

դին գլխաւոր մտահոգութիւնն իր դրամական վիճակն էր : Գիտէր թէ արդուզարդն ի՛նչ մեծ նշանակութիւն ունի կանանց համար, եւ իր գրեթէ ամբողջ ամսականը կուտար Բերայի ամէնէն հռչակաւոր դերձակներուն, ձեռնոցի, փողկապի, կօշիկի, գլխարկի . թատրոն եւ նուագահանդէս կ'երթար միշտ, եւ իրիկունները, պոխիշի կամ պէգիկի մէջ, միշտ կը կորսնցնէր առանց հաշուելու, դրամական ճղճիմ հաշիւներէ վեր ցոյց տալով զինքն այդ կնոջ, կերպիւ իւրիք իր վաճառականի դրագրի մը դիրքը մոռցնել տալու մտադրութեամբ, հաճոյքի մը անձնատուր երեւիլ ուզելով քան գոհողութեան մը տակ ընկճուած, զգալով մանաւանդ թէ, իր վիճակին մէջ, Տիկնոջ խաղալու հրաւերը մերժելը՝ չկամութիւն մը չպիտի ենթադրուէր այլ դրամի չգոյութիւն : Իր գրպանը սակայն անշուշտ չէր հասկնար այդքան նուրբ հաշիւներէ, որոց դէմ լռին կը բողոքէր իր դատարկութեամբը : Արդէն սկսած էր ասդին անդին պարտքեր ընել . սլահ մը մտածեց իր քեռայրէն փոխ առնուլ, սակայն շուկայի խանութպանին անխուսափելի պատասխանը, «Ամսականներդ ի՞նչ կ'ընես կոր», եւ անոր տալիք նահապետական խրատները, ետ կեցուցին զինքն այս ձեռնարկէն :

Օր մը, դրասենեակը, այս մտատանջութիւններուն մէջ խորասուզուած, յանկարծական դադափար մը ունեցաւ, եւ յանկարծական կերպիւ դործադրեց զայն, վախնալով որ իր դատողութիւնը չ'արգիլէ զինքն այդ դործէն : Վաճառատան սնտուկէն հինգ ոսկի վերցուց, ինքզինքը խաբելով որ ամսոյն վերջը իր ամսականէն տեղը կը դնէ : Եւ որովհետեւ շատ դժուար է կանգ առնուլ այդ դառիվայրին վրայ, որուն թալկացուցիչ պտոյտը կ'զգար արդէն իր գլխոյն մէջ, յաջորդ շաբթուն հինգ ոսկի եւս առաւ, յետոյ դարձեալ, միշտ այն մտածումով թէ ժամանակ ունէր տեղէ մը դրամ ճարելու եւ անոնց տեղը դնելու :

Այդ ժամանակը չունեցաւ երբեք, եւ օր մը, յանկարծ, իր տէրը սնտուկին հաշիւը ուղեց : Երիտասարդը կարմրեցաւ, թոթովեց, սնտուկէն երեսուն ոսկի պակաս էր, եւ իր

տէրը նոյն իրիկունն իսկ ճամբու դրաւ զինքը: Ժամանակէ
՛ր ի վեր արդէն գոհ չէր իր գրադրէն. առտուները միշտ
ուշ կուգար, քնատ եւ թոյլ, ու առջի ջանադրութիւնը չունէր
իր գործին մէջ:

Չորս ամսէ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով, Միքէ սթա-
փեցաւ, ու չորս ամսէ ի վեր իր վարած անգիտակից կեանքը
մտքին առջեւ բերաւ: Մեքենային ատամներուն տակ դրած
էր արդէն իր մէկ թեւն, եւ զգաց թէ, քիչ քիչ, իր բոլոր
մարմինը պիտի թաւալէր այդ ատամներուն տակ եւ ջախ-
ջախուէր: Իր անկմանը մէջ, իր դահավիժած փոսին խորէն,
հեռաւոր աստղի մը պէս տեսաւ պաշտելի դէմք մը որ հիմակ
չատ հեռու էր իրմէ, ու իր հեշտախտութեանը մէջ, ուր
չգայարանքները միտքն ընդարմացուցած էին, ապստամբու-
թիւն մը չունեցաւ, բառ մը չարտասանեց այն կնոջ դէմ:
Հիմակ որոշած էր. Սիմեաններուն տունը չպիտի երթար.
այդ կնոջ քով այնչափ փայլուն երեւալէ յետոյ չէր կրնար
յանկարծ խղճուկ եւ համեստ դիրք մը ունենալ: Պոլիսը պըժ-
գալի երեւցաւ իր աչքին: Մտքէն չ'անցուց նոր պաշտօն մը
գտնել, որուն համար իր անցեալը պիտի պրպտէին. մանա-
ւանդ գիտէր հրապարակը, առջի անգամէն մէկ քանի հարիւր
դրուշ պիտի տային իրեն: Ճիշդ այդ ատենները դաւառական
քաղաքի մը մէջ առեւտրական շահաւոր պաշտօն մը կ'առա-
ջարկէին իրեն Պոլսոյ տան մը կողմանէ. ընդունեց զայն ու
անմիջապէս ճամբայ ելաւ, առանց ետին նայելու, վախնա-
լով իր թուլութենէն, քաջ զգալով թէ, եթէ անգամ մը տը-
կարանար, անդառնալի բան մը պիտի ըլլար այդ, գուցէ ի
գին իւր կենաց:

Գ.

Երկու տարի մնաց դուրսը, համբերութեամբ, հաճոյ-
քով, չզգալով բնաւ իր տաժանելի բեռան ծանրութիւնն: Ի-
րեն համար, ճամբուն մէջտեղ կայք մը եղաւ այդ երկարա-
տեւ բացակայութիւնը, ու ոչ թէ վերջնական հեռացում մը

իր նպատակակէտէն: Երկու տարի, գիշեր ատեն մոլորած ուղեւորին պէս որ հեռուէն ընդնշմարած լոյսին ետեւէն կը վազէ յուսալից, ինքն ալ իր աչքին առաջ ունեցաւ յաւէտ ըղձալի կնոջ մը պատկերն, որ իրեն ոյժ կուտար անարգել ճամբան շարունակելու: Իր պատանեկութեան բոլոր կրակոտ երազներն արթնցած էին հիմա, եւ իր երիտասարդի գըրգռուած արիւնն աւելի կենդանութիւն ու աւելի տենդ կուտար այդ երազներուն:

Գաւառական այդ քաղքին մէջ, իր բոլոր ըղձանքները կոյս կը մնային եւ աւելի եւս կ'արծարծէին հրավառ: Միակ նպատակ մը ունէր, — դրամ շահիլ, եւ կը շահէր, իր պաշտօնէն զատ այլեւայլ գործեր կատարելով, մասնաւորապէս յանձնակատարութիւն ընելով իր քեռայրին հաշուոյն: Երբոր դրպանը լենար, Պոլիս պիտի դառնար, եւ այս անգամ, արդէն իր դժբաղդութեամբն իրաւունքի մը տիրացած, վերստին պիտի սկսէր իր յարաբերութիւնները Տիկին Սիմեանի հետ: Վստա՛հ էր, ի՛րը պիտի ըլլար այդ կինը: Այս մտածման մէջ, աչուքները կը փակէր բնազդական կերպով եւ սիրտը կը սեղմուէր իր կրքին սաստկութենէն: «Մառի՛ս, կեա՛նքս», պիտի ըսէր՝ իր կիզանուտ շրթունքներուն տակ փակելով անոր բերանը, իր աճառուտ բազուկներուն մէջ խեղդելու աստիճան սեղմելով զայն, իր կրքին գերագոյն աստիճանին հասած եւ արդէն պատրաստ նուաղելու: Այդ վայելքին մէջ ամէն բան պիտի մոռնար, ու նոր կեանք մը պիտի սկսէր իրեն համար, համուկ խինդ եւ երջանկութիւն: Իր բաղձանքները, այս երազատեալ անյաղութեան մէջ, անօրինակ սաստկութիւն մը կ'առնուին եւ իր արիւնը կը մտրակէին:

Դ.

— Ահ, դո՞ւք էք, Միքէ էֆէնտի, ո՛րչափ ատեն է երեւցած չէիք. կարծեմ դուրսն էիք:

— Այո, Տիկին, գործերու պատճառաւ դուրս դացած էի: Հազիւ Պոլիս վերադարձած, առաջին պարտաւորութիւնս

կը նկատեմ ձե՛զ այցելութիւն տալ:

— Շնորհակալ եմ: Կը փափաքէի միայն որ մեկնած ժամանակնիդ ալ նոյն հոգածութիւնն ունենայիք որպէս հիմակ: Կարելի՞ բան է յանկարծ ելլել երթալ, առանց գէթ լուր մը տալու:

— Իրաւունք ունիք, Տիկին: Սակայն մի՛ գարմանաք եթէ ըսեմ որ դիտամբ ըրի: Ձեր առջեւը յանցաւոր գտնուելու պէս հաճելի բան կա՞յ, Տիկին:

Սիմեաններու շքեղ սրահին մէջ տեղի կ'ունենար այս խօսակցութիւնը, տանտիրուհւոյն եւ Միքէի միջեւ: Բաւական բաղմութիւն կար, ոմանք խաղի սեղանին շուրջը հաւաքուած, այլք դաշնամուրին բոլորտիքը:

Երիտասարդին պատասխանին վրայ, մանկամարդ կիներ ժպտելով անոր երեսը նայեցաւ: Դէմքը աւելի թխացած էր, այտերը, ներս քաշուած, աւելի կը շեշտէին իր ամբողջ դիմադժութեան աղդու եւ առնական արտայայտութիւնը. խորն իջած աչուրներուն մէջ, սպառիչ կրակ մը կը վառէր, իր նայուածքին տալով նուաճման եւ տիրապետութեան արտակարգ զօրութիւն մը:

Երիտասարդն ալ իր կողմէ ուշի ուշով քննեց մանկամարդ կիներ: Աչքի դարնոդ փոփոխութիւն մը չէր կրած, բայց իր շարժմանցը, խօսուածքին ու նայուածքին մէջ հիմակ աւելի նուաղկոտ բան մը կար, որ զինքը տաք շնչով կենդանացնելու զգայնութիւնը կուտար դիմացինին: Առաձգական զանաւի մը վրայ ընկողմանած, սկսան խօսակցիլ, իրենց շունչն իրարու խառնելով, այս անգամ կիներն աւելի համարձակ ու անձնամատոյց, թերեւս այն մտածմամբ թէ ա՛լ պէտք չկար տանջելու երիտասարդը, կարծելով մանաւանդ թէ առջի անգամուն՝ Միքէ իր ցուրտ եւ զգուշաւոր վարմունքէ՛ն յուսահատելով հեռացած էր:

Առջի կեանքը վերսկսաւ Միքէի համար, հետզհետէ աւելի բորբոքելով, ցորչափ կը տեսնէր իր նպատակին իրադործման մերձեցումը: Տեսակ մը հիւանդ էր, տենդ ունէր

յարաժամ, այլ իր գրգռուած ջիղերուն օգնութեամբ կը շարունակէր իր կենցաղը:

Գիշեր մըն ալ, երբ Սիմեաններուն տունէն դուրս ելաւ, այնչափ յուզեալ էր որ փողոցին անկիւնը կանգ առաւ, սըրտին հեւքը դադրեցնելու համար: Երկու երեք ժամ նորէն խօսակցած էր մանկամարդ կնոջ հետ, բայց ի՞նչ խօսած էր, ի՞նչ խաղացած էր, ի՞նչքան գումար կորսնցուցած էր, ճշգրիտ գաղափար մը չէր կարող տալ: Միայն թէ, խենդի պէս կ'ըսէր ինքնիրեն. «Վաղը ցերեկ տունը պիտի ըլլայ»:

Գիշերը չ'քնացաւ գրեթէ, եւ մինչեւ հետեւեալ ցերեկ սիրտը տրոփեց շարունակ, իր խօլական եւ հապճեպ զարկովը կուրծքը պայթեցնելու աստիճան: Սիմեաններուն տունէն ներս մտած միջոցին ծնդերը յայտնապէս կը դողդղային, եւ սանդուղներէն վեր ելած ատեն, բարամբունքը բռնելու պէտք ունեցաւ: Յետոյ սրահը մտաւ, մինչ զինքն առաջնորդող սպասուհին, Տիկնոջ իմաց տալու երթալէ յետոյ, նորէն վար կ'իջնէր խոհեմութեամբ: Ու առանց սրահն սպասելու, դիմացի սենեակէն անցնելով, քովի առանձնոցը մտաւ, հոն տեսաւ Տիկին Սիմեանը սիւռայէ երկար քէնեռառ մը հագած, ու, խօսք մը չարտասանած, թեւերը բացաւ ու գրկերուն մէջ առաւ զինքը:

Դուրսը անձրեւը կը տեղար, դարնան յորդառատ անձրեւ մը, եւ շառաչմամբ կը զարնուէր պատուհաններուն, ուր բիւրաւոր անտեսանելի մատներ խօլական նուազ մը կը հընչեցնէին: Լայն վարագոյրներ՝ կը մեղմէին առանձնոցին լոյսը, ուր փոքրիկ վառարան մը իր եղկ տաքութիւնը կը սփռէր:

Իր համբոյրներովը կը ծածկէր մանկամարդ կնոջ կիսախուփ աչուրները, սարսուացող ոնդունքը, անոր շրթանցը վըրայ ծծելով իր մարմնոյն բոլոր հաճոյքը. յետոյ իր թեւերուն մէջ վեր վերցուց զինքը եւ երկուքը միասին ինկան բաղմոցին վրայ, երիտասարդը արբշիռ եւ մոլորուն, Մառի՝ իր մինչեւ սովորներուն ծուծն ապականեալ կնոջ բոլոր ցանկութեամբը:

Երբոր ոտքի ելաւ, Միքէ ցնցում մը ունեցաւ. խառնաշփոթ բան մը կ'զգար իր ուղեղին մէջ, եւ ամէն բանէ առաջ այդ սենեակէն դուրս, այդ կնոջ քովէն հեռի երթալու անդիմադրելի պէտք մը: Շեշտակի նայեցաւ այդ կնոջ, զոր հինգ վայրկեան առաջ իր թեւերուն մէջ հատցնել պիտի ըզձար, դառն ծալք մը արդէն շրթանցը վրայ, մօտեցաւ, անոր ճակտին վրայ ցուրտ համբոյր մը դրաւ, եւ առանց ետին դառնալու, սանդուղներէն վար վազեց:

Դուրս ելած ատեն, զարթնում մը ունեցաւ, որ տարօրինակ կերպիւ կը նմանէր անկման: Յոգնութիւն չէր զգացածը, այլ անկէ աւելի ճնշող բան մը, դառն, կսկծեցուցիչ, որ իր ուղեղը տակնուվրայ կ'ընէր: Անձրեւը տեղատարափ կը տեղար, ջուրը իր ծոծրակէն ներս կը սահէր՝ սարսռացուցիչ պտոյտ մը ընելով իր մսին վրայ, եւ ինք հովանոցը չէր բանար: Ի՞նչ եղած էր իրեն. ինքն ալ չէր կարող բացատրել: Բայց չէ՛. այո՛, կ'ըմբռնէր, զինքն յուզող այլադան զգացմանց մէջ, ամէնուն տիրապետող զգացում մը կար, — սլոթ՝ գանքը. պժգանք իր իսկ անձէն: Իր կեանքին վրայ յետադարձ ակնարկ մը նետեց, եւ առաջին անգամն ըլլալով զըզման սուր ցաւը իր սիրտը ծակեց: Այն հաճոյքն, որուն համար իր երիտասարդութիւնը քայքայած էր, իրեններէն բաժնուած, սրտիւր կորուսած, առողջութիւնը խանդարած, հիմակ նողկանք կ'ազդէր իրեն: Երեք տարիէ ի վեր, երեք տարի շարունակ, զինքը կապող շղթայն խորտակեց, անսահման վայելքով կոխելով իր բոլոր անձնասիրութիւնը, իր բոլոր փառասիրութիւնը:

Բանկալթիի շիտակ ճամբէն կ'երթար գլխիկոր, ակռայներուն մէջէն մրմռալով մերթ ընդ մերթ. «Ա՞յս է եղեր»: Ասո՞ր համար ուրեմն իր կեանքը փճացուցեր էր: Ու բռնունցքը կը դալարէր, իր իսկ անձէն վրէժ լուծելու մոլեղին խելայեղութեամբ: «Ա՞յս է եղեր»: Ու միտքը կը բերէր իր բալտ տենդոտ երազները, իր երեւակայութեան բորբոքումները, իր հեշտօրօր ցնորքները: «Ա՞յս է եղեր»: Մէկ մ'ալ չսլիտի դառնար այդ կնոջ քով, ո՛հ, չէ՛, բնա՛ւ, չպիտի՛ դառ-

նար բնաւ. չէ թէ կը վախնար որ նորէն կ'իյնար անդունդին մէջ, այլ ինքզինքը կարող կ'զգար ահռելի բան մը ընելու այդ կնոջ, իր խորտակուած կեանքին համարը վայրագութեամբ պահանջելու անկից: Այո՛, չպիտի երթար. իր բարոյական ոյժին վրայ վստահութիւն ունէր. կորովի բնաւորութիւն ունեցած էր միշտ, իր անկումն իսկ ապացոյց էր ատոր:

Այս որոշումն հանդարտեցուց զինքը քիչ մը, ու հիմա, սիրտը անհուն խանդաղատանքով մը լցուած, ա՛լ ակռայնէրուն տակէն չէր մրմռար, հապա վշտալի մեղամաղձութեամբ մը կը մրմնջէր. «Ա՛յս է եղեր»:

Ու հիւսիսային սաստկաշունչ քամին իր երեսին կը դարնէր տարափը, ու յայտնի չէր թէ իր այտերն ի վար գլորող ջուրը՝ անձրեւին կաթիլնե՞րն էին թէ ոչ իր արցունքը:

(«Մասիս», 15 Մարտ 1890).

Ս Ի Ի Զ Է Ն Ի Ի Վ Ա Ր Պ Ե Տ

Պարզ պատմութիւն մըն է ընելիքս: Պատմութիւն, բուն բառը չէ. մտացածին ու երեւակայական դէպքերու այնպիսի ընկալեալ դադափար մը կայ այդ բառին մէջ, որ ճշդիւ չ'համապատասխաներ իմ ներկայացնելիք իրական պատկերիս: Վերջ ու սկիզբ չունի. շատերուն ալ հետաքրքրութիւն չ'աղդէ դուցէ: Մեր ընտանեկան խոնարհ յարկերու մէկ պարզ դրուալն է. ու եթէ բանի մը չ'ծառայէ, դէթ դադափար մը կուտայ թէ չքաւոր ընտանիք մը ի'նչ միջոցներով կ'ապրի Կ. Պոլսոյ մեր այլազան հայ ընկերութեան մէջ:

×

Էրկանը նամակին վրայ, Կարինէն Պոլիս եկեր էր Մարիամ տուտուն չորս զաւկներովը, երեքը աղջիկ ու մէկը մանչ: Յակոբ աղան հինգ վեց տարիէ ի վեր իր քաղաքէն Պոլիս պանդխտած, խառնէճիութիւն ընելով կը ճարէր իր ասլրուստն եւ աւելցուցած դրամը կը ղրկէր հայրենիք, ամսէ ամիս անդ դառնալու յուսով: Ամիսներն ամիսներու յաջորդեր էին, տարիներն ալ եկեր անցեր էին հետզհետէ, եւ Յակոբ աղան, տեսնելով որ դժուար պիտի ըլլայ իր գործը թողուլ եւ սրտին մէջ տակաւ աւելի բռնոյն զգալով կարօտն իր կնոջ եւ զաւկներուն, որոց կրտսերագոյնին երեսն իսկ

տեսած չէր դեռ, Պոլիս կանչած էր զանոնք: Ունեղծ մարդը երկար ատեն չպիտի վայելէր այդ երջանկութիւնն որ տարիներով իր երազները խռովեր ու իր սրտին առօրեայ հնհրնուքն էր եղեր: Կնոջն ու զաւկներուն Պոլիս հասնելէն երեք չորս ամիս ետքը, ժանտատենդը առեր տարեր էր զինքը, գերեզմանին մէջ գտնելու այն հանգիստը զոր ի զուր որոներ էր աշխարհիս վրայ: Իր վերջին վայրկեաններու մտածումը իր ընտանիքին վիճակն եղած էր. խեղճ Մարիամը ի՞նչ պիտի ընէր իր չորս զաւկներով, այս մեծ քաղաքին մէջ ուր ոչ ոք կը ճանչնար եւ ուր յանկարծ կը մնար անօգնական եւ մինաւորիկ:

Առջի մէկ քանի օրուան ցնցումէն ետքը, Մարիամ տուտուն ինքզինքը ժողվեց: Գաւառացի կնոջ այն կորովի եւ հաստատ բնաւորութեամբ՝ որ տարակայ պանդխտին տունը կանգուն կը պահէ գաւառաց մէջ, սրտին խորը թաղեց իր վիշտը, արցունքը սրբեց եւ գործի սկսաւ: Իր մեծ տղան, Մկրտիչը, որ տասներեք տարու կար, քաշեց հանեց թաղային վարժարանէն եւ Խազմաճիի մը քով տուաւ, որ իրենց դրացի էր: Շաբաթականը որոշուեցաւ հինգ դրուշ: Թէ՛ մօրը եւ թէ՛ տղուն ծանր եկաւ վարժարանէն այս յանկարծական բաժանումը. Մարիամ տուտուն, առանց որոշ գաղափար մը ունենալու կրթութեան վրայ, կարծիք կազմած էր թէ իր գաւակը գրեւ-կարդալ դիտնալով միայն պիտի կրնար ճշմարիտ նեցուկ մը ըլլալ իր ընտանիքին: Զարմանալի է արդարեւ թէ կրթութեան կարեւորութեան մտածումն ի՞նչ խոր արմատ կապած է հայ ընկերութեան ամենայեւորին խաւերուն մէջ իսկ. ամէնէն չքաւոր Հայը, պալլիսնի թէ քուլումպանի, իրական ցաւ մը կ'ունենայ իր գաւակը վարժարանէն «քաշած հանած» ատեն, եւ դպրոցական թոշակին դժուարութիւնը կամ իր գաւակին մէկ քանի դրուշի շահը միայն կ'արդարացնէ զինքն յաչս իրեն եւ օտարներուն: Մեր մէջ, կրթութիւնը պարտաւորիչ ընելու օրէնքի մը սկիզբը չպիտի ունենանք բնաւ, գէթ ծնողաց համար. կարողութեան տէր ամէն Հայ իր գաւակը վարժարան պիտի տայ. տարբեր

բան է թէ տղան բան մը չպիտի սորվի հոն, եւ մէկ երկու տարի իր գլուխը բթացնելէ յետոյ բան բանի հոլովելով, օր մը մէկդի պիտի նետէ գիրքն ու գրիչը եւ իր արեանը մէջ զգալով յանկարծական յոյզն այն անկախութեան եւ ազատութեան տենչին զոր հօրմէն ժառանգեր եւ ապրած միջավայրէն ընդուներ է, ծովեզերք պիտի վազէ գայլախաղներուն հետ խաղալու բոբիկ ոտուրներով կամ սխրանօք պիտի դիտէ ջրհանին սրարչաւ անցքը՝ կաշմբուռն թեւերու վրայ համբարձիկ:

Մարիամի երկրորդ գործը եղաւ տունը փոխել: Երկու սենեակով տուն մը կը նստէին, ամսական երեք մէճիտի: Ինք խրճիթի պէս բան մը վարձեց որ մէկ ընդարձակ սենեակ ու պզտիկ խոհանոց մը ունէր. տախտակամածներուն բացուածքէն երկինքը կը տեսնուէր ու հովը անարգել կը մտնէր կ'ելլէր ամէն ծակ ու ծուկէ. բայց հանգիստը նայելու ժամանակ չէր, «գլուխը խոթելու տեղ մը ունէր», կը բաւէր իրեն, մանաւանդ որ ամսական վարձքը երեսուն դրուշ էր միայն:

Իր էրկանը ժառանգութեամբն ղրաղեցաւ սպա: Յակոբ տղան բան մը չէր թողուր իր այրիին եւ դաւակաց, բայց եթէ իր վարձած սրճարանին աթոռակները, մէկ քանի կոտրած թիկնաթոռները, աղտոտ սեղաններ, մէկ երկու երկոտասանեակ թաս ու դաւաթ՝ իւրաքանչիւրը տարրեր տարրեր տեսակէ, մէկ քանի դունատ պատկերներ ճանճերու բիծերէ արատաւորեալ շրջանակներու մէջ, որք Ռուսիոյ կայսրը կամ Եոթկիոս թաղաւորը կը ներկայացնէին՝ իր կնոջն եւ դաւկներուն հետ, փերջապէս խեղճուկ սրճարանի մը բոլոր կահ կարասիքը: Այդ ամէնը աճուրդի հանեցին, եւ Մարիամի ձեռքն երկու հարիւր դրուշ անցաւ:

Այդ երկու հարիւր դրուշը՝ ամիս մը հաղիւ կրնար բաւել իրեն: Պէտք էր որ ինքն ալ գործի ձեռնարկէր լրջութեամբ: Կար կարել չէր դիտեր որ օրական մէկ քանի դրուշ ճարէր: Ուրիշ բան չէր կարող ընել բայց եթէ լուացարարութիւն, եւ թաղին մէջ շուտով գտաւ մէկ քանի յաճախորդ-

ներ: Առջի օրը ամէն կողմէ յանդիմանութիւններ լսեց իր անճարակութեանը համար. պուղատան լաւ չէր կրնար ընել. չիթիին համար, շիտակը, խօսք չկար. իր ջղուտ ու դօրաւոր ձեռուրներուն մէջ լաթը կը ճղմուէր ու կը ճմլուէր, ու մէկ քանի վայրկեանի մէջ ձիւնի ճերմակութիւն մը կ'ստանար: Բայց քիչ քիչ վարժուեցաւ. տանտիրուհիները գոհ էին իր անխօսուկ աշխատասիրութենէն, մաքրութենէն եւ մանաւանդ եռանդուն տոկունութենէն, որով մութին դործի կ'սկըսէր եւ մութին կը վերջացնէր: Բերնէ բերան կը տարածուէր իր համբաւը, ու շատ տեղերէ կուգային կը փնտռէին զինքը:

Իր մեծ աղջկանը՝ Թագուհիին համար ալ պէտք էր բան մը ընել. տասներկու տարեկան էր եւ արդէն ընտանեկան դործերու մէջ իր մօրը աջ բազուկը. երբոր մայրը լուացքի կ'երթար, ինք իր տասնամեայ քրոջը հետ կը հսկէր իրենց պպտիկ եղբօրը վրայ, երկու տարեկան հաստ ու կարմիր մանչ մը, ու վերէն վար կ'աւլէր կը սրբէր: Եւ սակայն չէր կըրնար այդպէս մնալ մինչեւ վերջը: Մարիամ գնաց դտաւ սիւզէնի բանող համբաւաւոր կին մը, որ իր քով սղտիկ աղջիկներ կ'առնուր, եւ աղաչեց որ իր աղջիկն ալ աշկերտութեան ընդունի: Թէպէր հանրմը չէ չլսաւ. մինչեւ որ Թագուհին «վարպետ ելլար», իր բանածը տիրուհւոյն հաշուոյն էր: Իրաւ է որ տանը մէջ մեծ պակաս մը պիտի ըլլար իր ցերեկեայ բացակայութիւնը, բայց իր երկրորդ աղջիկը կը բաւէր հսկելու համար մատաղատի մանչուն վրայ, իսկ տանը գործերը՝ առտուները և իրիկունները կրնար կարգադրել:

Մարիամ գործերը այսպէս կարգադրելէն ետքը, ակռան սեղմեց ու... ապրեցան: Ամսական իրարու վրայ հարիւր դրուշ կը շահէր լուացարարութեամբ: Մկրտիչ, մէկ երկու ամիս ետքը, շաբաթական տասը դրուշ կ'առնէր, եւ ցերեկին տասը փարայի հաց ու տասը փարայի պանիր կամ ձիթապտուղ ուտելով, մնացեալ եօթը դրուշը կը բերէր մօրը կը յանձնէր շաբաթ երեկոյին: Տանը վարձքը վճարելէ յետոյ, իրենց կը մնար հարիւր դրուշի չափ: Ամէն շաբթու դլուխ, քսան օխա հացը մէկէն կ'առնէին, օթեկ հաց, հատը երեսուն

փարայի, եւ շարաթ մը կ'ուտէին դայն. չոր հացը քիչ կ'ուտուի, խնայողութիւն մըն է. հացին հետ սովորական խաթըխն էր պանիր կամ ձիթապտուղ, այն ալ դիշերները միայն. առտունները ջուրի մէջ թաթխելով կ'ուտէին դայն. եթէ Երբեմն խաշած լուբիա ունենային, հարկինք մըն էր իրենց համար: Տղայոց հագուստներուն համար բարեբաղդաբար ծախք մը չունէին. բարեսիրտ տանտիրուհիներ Մարիամի կուտային հին կօշիկներ, մաշած շրջաղղեստներ, ներբանէն եւ քիթէն ծակած գուլպաներ, դորս մայր ու աղջիկ կը ձեւէին կը յարմարցնէին իրենց եւ պղտիկներուն: Իրենց հագուստները հին էին, բայց պատուած մը կամ քակուք մը չկար վրանին: «Ապրանք» չէր այս, գիտէր Մարիամ տուտուն, բայց ի՞նչ ընէր, ձեռքէն ի՞նչ կուգար. եթէ կարենար, ամէն օր լուացքի կ'երթար. իր վաստկած օրական տասը դրուշովը, ամսական երեք հարիւր դրուշով, «վարդի պէս կրնային ապրուիլ» . բայց դործը ո՛ւր էր ամէն օր: Տունը մնացած օրը երբեմն խապա կարեր կը կարէր, օրական վաթսուն փարայի չափ շահելով, եւ անով կը դնէր ածուխը կամ կազը:

Ընտանեաց բոլոր յոյսը Թագուհիին վրայ էր: Թէպէր տուտուն կը խոստովանէր թէ իր բոլոր աշակերտներուն մէջ ունեցած չէր այդչափ աշխատասէր ու բանիրուն աղջիկ մը. եթէ ասանկ երթալու ըլլար, տարիէ մը վարպետ կ'ելլար: Սիւզէնի վարպետ. այս էր իրենց երազը. մայր ու աղջիկ շատ գիշեր դլուխ գլխի տուած կը մտածէին այն հանդստութեան օրերուն վրայ. դորս պիտի վայելէին այդ ըղձացեալ տիտղոսին ստացումէն ետքը: Սիւզէնի վարպետ: Լաւ բանող մը, եթէ մանաւանդ աթլաս բարձեր չինէ, կրնայ դիւրաւ օրական հինգ դրուշ վաստկիլ. սովորաբար, եթէ այդքան դժուար դործեր չ'ընէր, երեք դրուշ կամ հարիւր փարա կրնայ շահիլ. իրաւ է որ առջի շահերը մնացած չեն, շատ բանողներ ըլլալուն համար գիները կոտրած են, բայց դարձեալ Թագուհին պիտի կրնար հարիւր դրուշ շահիլ ամիսը, եւ այն ատե՛հ...

Սիւզէնին տեսակ մը ասեղնագործութիւն է բաւական

տարածուած, որովհետեւ տիվալէն եւ անէվաթոյէն աւելի դիւրին է: Սիւզէնիով կը բանին ընդհանրապէս բարձեր, ծածկոցներ, չըջագգեստի քղանցքներ, սրմայով, իփէֆով, կլապտանով, կերպասի վրայ, Պրուսայի բարակ կտաւի վըրայ: Մայրաքաղաքիս մէջ բաւական յարգի է, այլ աւելի չատ կը դրկուի Եգիպտոս, Սուրիա, եւ քիչ շատ ալ Եւրոպա: Փայտէ մաղի մը վրայ կ'անցունեն կերպասը, կարկահի մը պէս ձգտելով, եւ յետոյ բանողը, ցուցամատին մետաղեայ քըռնախ մը անցուցած, իր յատուկ ասեղովը, որուն ծայրը կեռ է, կը հիւսէ թելը: Սիւդէնիին առաւելութիւնը այն է եւրոպական դործարաններէ ելած նմանօրինակ արտադրութեանց վրայ, որ, օրինակի համար քիւլ վարադոյրներուն վրայ՝ ասեղները սմբած են, մինչ ձեռքով բանուածին մէջ՝ քաւալիս կը զարնուի, այսինքն ուլունքի պէս հիւսքերը հատիկ հատիկ են:

Տարին անցաւ այս խեղճութեան ու այս յոյսերուն մէջ: Մկրտիչ շաբաթական մինչեւ երեսուն դրուշ կը «շտկէր» հիմակ, Մարիամ ալ աւելցուցած էր իր յաճախորդներուն թիւը, բայց հանգստութիւնը սլիտի դար թաղուհիին վաստակին հետ մէկտեղ: Եւ այդ օրը կը մօտենար հետզհետէ: Թէպէր հանրմը յայտարարած էր թէ թաղուհին արդէն վարժուած էր իր արհեստին եւ շատ չանցած վարսկետ պիտի հանէր դայն:

Բաղձացեալ օրը եկաւ հասաւ վերջապէս. շաբաթ իրիկուն մըն էր որոշուած, «վարպետ»ի տիտղոսը թաղուհիին տալու ձեւակերպութեանց բոլոր արարողութիւնը: Շաբաթ մը տուաջ պատրաստութիւններն սկսած էին. այն իրիկուան համար, «դուռ դրացին» հրաւիրուած էին: Մարիամ, ամէն կերպ զոհողութիւն յանձն առնելով, շաբաթ առտուրնէ ալիւրով հէլվա մը կոխած էր եւ սերկեւիլի անուշ սլասրաստած, զոր հիւրերուն պիտի հրամցնէին. Մկրտիչ ալ իր ըն-

կերներէն տղայ մը պիտի բերէր, որ լաւ արմոնիք կը զարնէր:

Իրիկուան իրենց ճաշը կանուխ ըրին: Հրաւիրեալները հետզհետէ կուգային, դրացի պալըխնի Համբարձում աղան իր կնոջը եւ զաւկներուն հետ, Եագմանի Խաչիկ աղային ընտանիքը, Էսկիմի Սեփոն աղային ընտանիքը եւ ուրիշ մէկ քանի կիներ: Թէպէր հանրմը էն վերջը եկաւ, եւ բաղմոցին անկիւնը բաղմեցաւ, ակնոցը հանեց քիթը անցուց, սիկառէթ մը բոլորեց եւ սկսաւ ծխել: Կ'ողար իր կարեւորութիւնը, գիտէր թէ իր մէկ այո'ն կամ ո'չը ի'նչ ահեղ նշանակութիւն ունէր այդ գերագոյն վայրկենին, ուստի խրոխտութեամբ բաղմած՝ արհամարհական նայուածքներ կը նետէր չորս կողմը: Սենեկին մէկ անկիւնը, դրան մօտ, աթոռակի մը վրայ, Թագուհին կծկտած նստած էր, սպասելով այն հանդիսաւոր վայրկենին, յորում բոլոր ներկայք, դատաւորի պէս, իրենց վճիռը պիտի տային իր վարպետութեանը մասին: Իսկ սրահին մէջտեղը, սեղանին վրայ, մաղը դրուած էր, կերպասին տակ ծածկուած, որուն վրայ պիտի կատարուէր փորձը:

Անուշը բերին, թիթեղեայ ափսէի մը մէջ չորս արծաթ դգալներով զորս Մարիամ իր բարեսիրտ յաճախորդներէն մէկէն փոխ առած էր: Չորս դգալը չէր օդտեր այդչափ բաղմութեան, ուստի Մարիամ տուտուն մէկ կողմէ դուրս կը տանէր կը լուար աղտոտ դգալները ու նորէն կը բերէր: Խահուէն ալ երկու անգամէն բերուեցաւ:

Յետոյ խնդրեցին Մկրտիչին բարեկամէն որ բան մը «չալէ»: Տղան նախ ալաթուրքա կեզինքի մը ըրաւ, յետոյ ճեղայիր մը նուազեց: «Ասրի'ս, աֆէրի'մ»ները չորս կողմէն տեղացին:

Վճռական վայրկեանն հասած էր: Թէպէր հանրմը տեղէն ելաւ յամբարար, ակնոցը շտկեց, սեղանին մօտեցաւ, մաղը ձեռքն առաւ եւ Թագուհին դառնալով,

— Եկո'ւր նայիմ, աղջիկս, մարիֆէթդ ցուցուր:

Թագուհին դողդղայով մօտեցաւ, քրոնախը մատն անցուց, ասեղը ձեռքն առաւ, աթոռի մը վրայ նստաւ եւ ծուն-

դերուն վրայ զետեղեց մաղը: Ձգտեալ կերպասին վրայ, ծաղկանց հիանալի նկար մը հիւսուած էր, որուն մէկ ծայրը վարդի մը գլծերը միայն բաց մնացած էին, զորս Թէպէր հին պիտի լեցնէր: Նորատի աղջիկը գործի սկսաւ, Թէպէր հանրմը նորէն իր տեղն անցաւ, հրաւիրեալք մէկ երկու վայրկեան ուշադրութեամբ դիտեցին ասեղին ելեւէջը, յետոյ աստին դարձան, մտիկ ընելու արմոնիքին մէկ նոր նուագը, տաճկերէն երգ մը, որուն հիմա կը ձայնակցէին Մկրտիչը եւ ուրիշ մէկ քանի տղաք:

Կէս ժամ յետոյ, վարդը աւարտած էր. ամէնքը մէկէն իրենց տեղէն ելան եւ եկան սեղանին շուրջն հաւաքուեցան. հաւանութեան եւ հիացման ձայներ չորս կողմէն կը լսուէին:

— Ապրիս, քըզըմ, կ'ըսէր Համբարձում աղան, ապրիս, իշտէ ես քեզի վարպետ հանեցի, մէկալներուն խօսք չիյնար:

— Վո՛ւյ, խերը տեսնաս հէմէն, Մարիամ տուտու, կ'ըսէր անդիէն ուրիշ կին մը, աս ի՞նչ ալլըման հիւսուածք, պուճնուխի պէս փառ փառ կը վառի:

Թէպէր հանրմը տեղէն չէր շարժած. մաղը անոր առջեւ տարին. ակնոցը նորէն դրաւ եւ ուշադրութեամբ սկսաւ դիտել բանուածքն. ամէն ոք անոր բերնէն կախուած կը մնար. եւ ահա ծանր ձայնով արտասանեց նուիրական բանաձեւը.

— Էյ ապրի՛ս, արթըխ վարպետ եղար, մարըդ խերըդ տեսնայ, սա ծառքս պագ նայիմ:

Թաղուհին, ուրախութենէն կաս կարմիր կտրած, ծոկացաւ անոր ձեռքն համբուրեց, եւ անմիջապէս դուրս ելաւ՝ որպէսզի հիւրերուն հրամցուելիք հէլվան բերէ, մինչդեռ սենեկին մէջ ամէնքը կը դովէին իր ճարտարութիւնը եւ աշխատութիւնը:

Հէլվան բերուեցաւ մէկ երկու սկաւառակի մէջ, եւ մէկը ուտելուն աւարտելուն պէս, սկաւառակին մէջ նորէն կը լեցնէին եւ ուրիշի մը կը հրամցնէին: Յետոյ նորէն արմոնիքին ձայնը լսուեցաւ, նորէն երգ, եւ կամաղ կամաց սկսան մեկնիլ: Մկրտիչ, յաստեր մը ի ձեռին ընկերացաւ Թէպէր հանրմին մինչեւ իր տունը. իր Թեւին տակ լաթի մը մէջ

վաթիթուած խոշոր բան մը կար. «վարպետչէք»ն էր այդ, այսինքն թէպէր հանրմի տրուած նուէրը. սովորաբար վեց արծաթ դգալ է այդ նուէրը, բայց թէպէր հանրմ, գիտնալով Մարիամի վիճակը, հաւանած էր ընդունելու մեծ քէմֆիրէ մը, սան մը, զոր հիմա Մկրտիչ թեւին տակ կը տանէր:

Երբ ամէնքը մեկնեցան, կրկնելով իրենց «խերը տեսնաս»ը ու իրենք իրենց մնացին, Մարիամ գիրկը առաւ իր աղջիկը, կաթոգին սեղմեց զայն իր նիհար լանջքին վրայ, ու՝ արցունքի կաթիլներ իր այտերն ի վար սկսան գլորիլ, այս անգամ սակայն գոհունակութեան արցունքներ՝ որք իր քաշուած դիմագծերուն անճառ երանութիւն մը կը պարզեւէին:

(«Մասիս», 1 Մայիս 1890).

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՄԲՈՅՐԸ

... Սենեկին մէջ, ամէն բան տակն ու վրայ էր: Խառն-
իխուռն ցրուած թիկնաթուռներ, երկու երեք պարկ գիրք,
սեղանի մը վրայ տասնեակներով մանր սրուակներ, բաց
գրադարան մը, դարակներու վրայ բժշկական փայլուն գոր-
ծիններ, նշդրակներ, դանակներ, եւ այս ընդհանուր խառ-
նաշփոթութեան մէջ կանգուն երեսունեւհինգ-քառսուն տա-
րեկան երիտասարդ մը որ՝ հասկնալով՝ պարկերուն մէջէն
կ'առնուր գրքերը, կազմուած մեծադիր գրքեր, եւ մատենա-
դարանին մէջ կը տեղաւորէր կարգաւ:

Անկիւնը, բազմոցին վրայ, ծերունի կին մը նստած էր,
ճերմակ մազերով, եւ կը մրտափէր: Գլուխը, պղտիկ ցնցումնե-
րով հետզհետէ խոնարհելով, ընդոստ կը բարձրանար, եւ
փակ արտեւանունքը դարմացմամբ կը բացուէին՝ անհան-
դարտ ու խռովեալ նայուածք մը նետելով չորս բոլորքը:
յետոյ դարձեալ, արտեւանունքը կը դոցուէին եւ գլուխը կը
փերսկոէր իր մեղմ վայրէջքը, մինչեւ որ կուգար իր ծնօտը
հանգչեցնել կուրծքին վրայ:

Մայիսի դիշեր մըն էր, ժամը երեքն անցած: Սեղանին
վրայ բոցափայլ լամպար մը կը լուսաւորէր այս տեսարա-
նը, նշդրակներուն պողպատին ցուրտ շողիւնը ցոյացնելով,
ստուերի մէջ թաղելով սենեկին անկիւնները. պատին վրայ,
ծերունի կնոջ գլխոյն ստուերը կը նկարուէր խօլական մե-

ծութեամբ, անոր շարժումներուն հետ հետզհետէ տարած-
ուելով ու կծկելով, քիչն ու ծնօտին զուգահեռական անհե-
թեթ գիծերը երկնցնելով ու կարճեցնելով:

— Մայր, ըսաւ յանկարծ երիտասարդը, գնա՛ պառկէ,
հանգիստդ նայէ: Երկու օր է շատ յոգնած ըլլալու ես:

— Էյ սանձի դուն ալ, Տրդատ, հերիք է ատշափը, քիչ
մըն ալ վաղուան ձգէ, ըսաւ ծերունի կինը աչքերը շփելով:

— Շիտակը, յոգնեցայ. հիմակ սա գիրքերը մէկդի ձը-
գեմ, թուղթերս մինակ տեղաւորեմ, շատոնց է ասանկ երե-
սի վրայ մնացեր են, պարապ տեղը տեղ կը բռնեն:

Եւ, գրքերուն կոյտին տակէն, թղթերու խոշոր ծը-
րար մը քաշելով, բացաւ գայն: Թղթերը մէկիկ մէկիկ
աչքէ կ'անցունէր, մէկ մասը կը պատռէր կը նետէր եւ միւս-
ները կը դնէր գրադարանին գզրոցին մէջ:

Երկու օրէ ի վեր, Տոքթոր Տրդատ Պարզեւեան իր ըն-
տանիքով այդ տունը փոխադրուած էր, Բանկալթիի Շիտակ
ճամբան: Մինչեւ այն ատեն Եէնի-Փարու կը նստէր, այլ
տակաւ իր գտած յաջողութիւնն եւ աւելի բազմաթիւ յաճա-
խորդներ գտնելու հաւանականութիւնն իրեն թելադրեր էին
այս տեղափոխութիւնը: Արդարեւ, առանց մեծ համբաւի մը
սէր ըլլալու, բաւական համարում կը վայելէր միջնակարգ
ընտանեաց մէջ: Թըպիյէէն էր (*), Բարիզէն չէր, բայց հոն
ու Վիէննա գտնուած էր: Բարձրահասակ երիտասարդ մըն
էր, կապուտակ աչուրներով, որոց անուշ արտայայտութիւնն
ամբողջ դէմքը կը համակէր հեղ ու տրտում մտախոհու-
թեամբ: Աղքատները կը սիրէին զինքն այն բարեհամբոյր ու
մարդասէր բնավորութեան համար, որով տնանկին դռնէն
դուրս կ'ելլէր՝ առանց տանտիրոջ ձեռքը նայելու, եւ կարող
ընտանեաց մէջ կը յարդէին զինքն իր զղուշաւոր բնութեանն
եւ անձնուէր եռանդին համար:

(*) Օսմանեան Կայսերական Բժշկական Վարժարանէն:

Իր ծերունի ծնողներուն եւ ամուրի քրոջը հետ կ'ապրէր, որոց հանգստութիւնն եղած էր առաջունէ ի վեր իր միակ նպատակը: Աղքատ ընտանիքի զաւակ, իր ինքնօգնութեամբ անոնց տուած էր դիւրակեցիկ վիճակ մը, ու անոնց սիրոյն ու գուրգուրանքին մէջ կը սահէին իր հանգարտ օրերը:

Ծրարին թղթերը հետզհետէ կ'անցնէին իր ձեռքէն, եւ գրադարանին գլրոցին խորը կ'անհետանային, կամ իրենց պատուած կտորներուն դարձդարձիկ անկումովը կ'երթային աւելցնել իր ոտքերուն առջեւ կազմուած խառնափնդոր կոյտը: Դեղնած ու ծակծկած թղթեր կային ծրարին մէջ, հին նամակներ, այցաքարտեր: Անոնց պարունակութեանը վրայ արագ նայուածք մը՝ կը վճռէր իրենց բաղդը:

Հիմակ իր ձեռքն առած էր գունատ թղթերու բարակ ծրար մը, որ գորշ ժապաւէնով մը կապուած էր: Անփութութեամբ ժապաւէնը քակեց, բայց հազիւ նայուածքին հանդիպեցան այդ նամակներուն կիսովին աւրուած երկար ու բարակ զրերը, իր դիմադծերը կծկուեցան ցաւատանջ: Վայրկեան մը կանգ առաւ, յետոյ՝ անդիտակցաբար՝ աչքէ անցուց այդ նամակները, անոնց արթնցուցած բազմահոյլ յիշատակներուն մէջ մտացնոր, աւելի՛ ենթադրելով քան իրապէս կարդալով անոնց ստորագրութիւնը, «Վերգին Միքայէլեան», եւ ընդոստ չարժումով մը գլրոցին մէջ նետելով այդ թղթերը, պատուհանին քով զնաց եւ բացաւ դայն:

Դուրսը, խաւար կը տիրէր, այլ մայիսեան աստեղագարդ երկնքի մը տարտամ ցոլացումովը մեղմացած: Թեթեւ հով մը կը փչէր, հեշտ եւ խնակարուրիկ, փայփայանքի մը պէս հաճոյական: Բժիշկը, պատուհանին քով կանդուն, սկսաւ մտածել, անցելոյն մէջ մոլորած:

Այո՛, այո՛, շատ սիրած էր այն աղջիկը: Իր չքաւոր եւ աշխատալի ուսանողութեան տարիներուն մէջ, ան էր եղած միայն իր յոգնութիւնը մոռցնող ու իրեն արութիւն ներշնչող պատկերն: Կը յիշէր անոր նուրբ ու փափուկ դէմքը, որ

իր մտքին մէջ մնացած էր անեղծ ու անջինջ, ու մանաւանդ անոր լայն ու վճիտ աչուքները, իրենց սեւորակ սպիտակուցին մէջ տարօրէն իմն մելամաղձիկ: Քսաներկու տարեկան էր ան, ու ինքը քսանեւջորս տարեկան: Լուրջ ու խորին զգացում մըն էր իր սէրը: Վկայականն ստանալուն կ'սպասէր որպէս զի կնութեան խնդրէր Վերգինը իր հօրմէն, ճերմակեղէնի խանութպան մը՝ որ մեծապէս կը յարգէր զինքը իր պարկեշտ բնաւորութեանն համար: Եւ ահա օր մը մօրմէն իմացած էր թէ «Վերգինին համար շնորհքով ուզող մը ելած էր», լաւ կացութեան տէր ոսկերիչ մը: Տրդատ մօրը բան մը զուրցած չէր իր սիրոյն եւ դիտաւորութեանն համար: Այս լուրը չ'վրդովեց զինքը, վստահ էր թէ Վերգին պիտի մերժէր: Եւ սակայն քիչ օրէն նշանախօսութեան լուրն ալ առաւ: Դիմում մը, ձեռնարկ մը չ'ըրաւ Վերգինի ծնողաց մօտ: Կը ճանչնար ճերմակեղէնի խանութպանը, անշուշտ բժշկական ուսանողին աղքատիկ ներկայէն ու անստոյգ ապագայէն նախամեծար պիտի համարէր այդ ոսկերչին դիւրակեցութիւնը: Իր վիշտը սրտին խորը թաղեց, սիրոյ վիշտ ու արժանապատուութեան ալ վիշտ, ու զգուշացաւ կրկին անգամ տեսնելէ այդ աղջիկը: Դառն դարմանք մը ունեցաւ միայն, ու անոր այդչափ դիւրաւ հաւանելուն համար արհամարհոտ կարեկցութիւն մը: Վերջէն միայն իմացաւ թէ հօրը եւ աղջկան մէջտեղ ծանր կռիւներ տեղի ունեցեր էին, որոց մէջ սակայն յաղթուողը աղջիկն էր եղած: Իր սրտին բոլոր խանդաղատանքն իր դասերուն տուաւ, եւ իր ուսմանց տաժանելի աշխատութեան մէջ մոռցաւ իր սէրը:

Տարիներով սակայն, երջանկութեան եւ անդորր կեանքի այն հեռապատկերը դոր իր մտքին մէջ ծրագրած էր՝ մերթնդ մերթ եկաւ իր խորհուրդները խռովել: Շատ կիներ եւ շատ աղջիկներ ճանչցաւ, ու ոչ մէկուն մօտ ունեցաւ իր երիտասարդութեան առաջին տարիներուն զգացմանց սրբութիւնը: Մայրը միշտ հետամուտ էր զինքն ամուսնացնելու, եւ ինք միշտ կը յետաձգէր: Տակաւ առ տակաւ՝ մոռցած էր այն աղջկան վարմունքին անազնութիւնը, ու կը յիշէր

միայն անոր նուրբ ու փափուկ հոգին՝ իր դիւրաբեկ ու գիրգ պատեանին մէջ, ու ամէն անգամ որ մայրն ամուսնութեան խնդիրն առաջ կը քշէր, մտքովը յետադարձ ակնարկ մը կը նետէր այն խուսափուկ պատկերին: Հարցուցած փնտռած չէր թէ ի՞նչ եղած էր Վերգիին իր ամուսնութենէն յետոյ. հարս գացած էր հեռաւոր թաղ մը, ինք վկայականն ստանալէն յետոյ Պոլսէն հեռացած էր բաւական ժամանակ բժշկական պաշտօնով, դարձին՝ լուր մը առած չէր անոր նկատմամբ, տարիները եկեր անցեր էին՝ իրենց հետ բերելով նոր հոգեր ու նոր մտածութիւններ, եւ ահա հիմակ այդ դեղնած թղթի կտորներն իր մտքին մէջ կ'արթնցնէին հեռաւոր յիշատակներ, հողմոյն պէս որ մոխրին խաւերը կը տարտղնէ՝ երեւան բերելով անոնց տակ ծածկուած կայծը:

Յանկարծ դուռը զարնուեցաւ ուժգնօրէն: Բժիշկն ասգին դարձաւ, եւ ծերունի կիներ, որ այս անգամ ա'լ խոր քնով կը քնանար, դլուխը վեր նետեց ընդոստ, մրմնջելով.

— Ո՞վ է աս ատեն:

Յաջորդ վայրկեանին սենեկին դուռը բացուեցաւ եւ իրենց սպասաւորն երեւցաւ:

— Դուռը ո՞վ է, Մինաս, հարցուց բժիշկը:

— Մէկը եկեր կը հարցունէ որ նոր եկած տոքթորին տունը ա՞ս է: Ես ալ հա՛ ըսի:

— Էյ ի՞նչ կ'ուզէ:

— Հիւանդի համար եկեր է, անէլէ է, պիտի առնէ տանի ձեզի:

Բժիշկը սրտնեղութեան շարժում մը ունեցաւ:

— Հեռո՞ւ տեղ է եղեր:

— Ձէ', հոս մօտը, վարի փողոցը:

— Ելի՞ր գնա, օդը շատ աղուոր է, խերու տէր կ'ըլլաս, ըսաւ ծերունի կիներ, որ կը տեսնէր իր որդւոյն դժկամակութիւնը: Ես հոս կ'սպասեմ քեզի: Ո՞վ գիտէ ի՞նչ վիճակի մէջ են որ ասանկ ատեն փողոցներն ինկեր են:

Յետոյ, սպասաւորին դառնալով,

— Մինա՛ս, ըսաւ, լապտերը վառէ եւ աղայիդ հետ մէկտեղ դնա :

Բժիշկն ա՛լ չդիմադրեց եւ վերարկուն ու դլխարկն առնլով սանդուղներէն վար իջաւ : Դրանը առջեւ երիտասարդ մը կը սպասէր, այլայլած դէմքով :

— Գործիք մը բան մը առնելու պէտք կա՞յ, հարցուց բժիշկն երիտասարդին :

— Ձէ՛, տոքթոր, պատասխանեց միւսը :

— Երթա՛նք : Ի՞նչ է հիւանդութիւնը :

— Կուրծքի հիւանդութիւն, տոքթոր : Երեք ամիս է անկողինն է : Տոքթորը եկաւ առջի իրիկուընէ, բայց հիմակ յանկարծ շատ աւրուեցաւ, իմացեր էինք ձեր հոս եկած ըլլալը, անմիջապէս խելք ըրինք ձեզի դիմելու :

Եւ անխօսուկ շարունակեցին իրենց ճամբան, Մինասին լապտերին լուսովը լուսաւորուած : Երկու երեք քայլ յետոյ կանգ առին մեծ տան մը առջեւ, եւ երիտասարդն իրարու վրայ հնչեցուց դրան զանգակը : Դուռը բացուեցաւ, եւ տարիքոտ մարդ մը, աչուըներն արցունքով լեցուն, բժիշկն առաջնորդեց մինչեւ մեծ սրահի մը դուռը, բացաւ դայն, եւ խըղդուկ ձայնով մը որ դժուարաւ կը խուսափէր կոկորդէն,

— Հոս է հիւանդը : Կինս է : Աստուծո՛յ սիրուն, բան մը ըրէ, տոքթոր, ձեռքէ կ'ելլա՛յ կոր :

Լայն սենեակ մըն էր, լուսամտիփոփով ծածկուած լամպարի մը աղօտ լուսոյն ստուերներովը լեցուն : Վարագոյրները գոց էին : Սենեկին մէկ անկիւնը, անկողին մը կը զտնուէր, ու քովը ջահակալ մը՝ դեղի սրուակներով, դգալներով, փոքր տուփերով բեռնաւորեալ : Անկողնին մէջ, սպիտակ ժանեակներով եզերեալ բարձին վրայ դլուխն հանգչեցուցած էր կին մը, կիսախնուփ աչուըներով, անսահման յոգնութիւն նկարուած իր ներս քաշուած դիմադծերուն վրայ : Դէմքը մեղրամոմի սպիտակութիւն ունէր, եթերային ու աննիւթ դոյն մը, որ ա՛լ այս աշխարհէս չէր : Իր գիշերադգեստին բացուածքէն վզին ոսկորները կ'երեւնային դուրս ցցուած ու անոնց քով խոռոչներ յորս մորթը կը կախուէր թուլօրէն :

Տոբթոր Պարգեւեան մօտեցաւ, գորգին վրայ ծուներ դըրաւ եւ երբ իր նայուածքն յառեցաւ այդ դէմքին վրայ, իր բարոյական բոլոր քաջութեանը պէտք ունեցաւ, որպէս զի մորմոքի «ա՛հ» մը չարտասանէ: Բայց այդ կի՛նը, կը ճանչնա՛ր, իր Վերգինն էր. այդ դիմագծերը, թէեւ ոգեւարին ճգնաժամին մէջ գերագոյն նիհարութիւն մը առած, կը պահէին միշտ իրենց նախնի գեղեցիկ անուշութիւնը եւ աչուրները նոյն այն խռովիչ ու սեւաթոյր նայուածքն ունէին որ իր մտքին ալուցը մէջ կենդանի մնացած էր: Ժամանակ չունեցաւ սակայն շարժում մը ընելու:

Հիւանդն սթափած էր. իր նայուածքը չորս կողմ պտըտցնելէ ետք, անբացատրելի վարմացմամբ յառեց բժշկին վըրայ: Իր վրիպուկ իմացականութեան սլացմանը մէջ ի՞նչ յանկարծական ցնցում արթնցուց իր ուղեղին արդէն թմրեալ կարողութիւնները, իր կեանքին անէացմանը մէջ ի՞նչ գերբնական ոյժ գտաւ՝ իր մտածումներն ամփոփելու եւ կեդրոնացնելու համար: Ոչ ոք կրնար ըսել: Բայց գլուխը ետ ետ գնաց, աչուրները շողացին խնդալիւր ճառագայթացմամբ, շրթունքը բացուեցան՝ մանկական ժպիտ մը ուրուագրելով, «Ա՛խ, Տրդա՛տ» մրմնջեց նուաղ ձայնով մը զոր բժիշկն աւելի՛ գուշակեց շրթանցը շարժումէն քան իմացաւ եւ որ տաք շունչով մը գգուեց իր այտերը, եւ հուսկ յետին ճգով մը իր թեւերը երկնցնելով, Պարգեւեանի վզին փաթթեց զայնս, գլուխը վար քաշելով, այնպէս որ անոր շրթունքը եկան հպիլ իր շրթանց, իրենց տամուկ տաքութեանը մէջ խառնելով իրենց վերջին համբոյրը:

Երբ բժիշկն իր գլուխն ազատեց այդ գերերկրային կաշկանդումէն, մահուան ցուրտն զգաց արդէն այդ մարմնոյն շօշափմանը մէջ: Ողբովորը մեռած էր: Իր դէմքին վրայ խաղաղաւէտ անդորրութիւն մը կը տիրէր հիմակ, անճառ երանութիւն մը գերաշխարհիկ՝ որ խնդուն հանգստութիւն մը կը պարգեւէր այդ մաքուր դիմագծերուն, ցաւի հետքն իսկ չ'թողլով, եւ իր բաց աչուրները՝ գերագոյն վայրկենին պայծառացմանը մէջ արձանացած՝ անհուն նայուածք մը ու-

նէին, աշխարհային իրերէն վերացած, իրենց ապակենման անշարժութեանը մէջ արտայայտելով սրտին վերջին հըրճումանքը: Պարզեւեան նայեցաւ բոլորտիքը, ոտք ելաւ՝ իրականին գիտակցութիւնը կորուսած երազատեսի մը պէս, իր ետին հաւաքուած մէկ քանի մարդոց ու կանանց հեկեկաձայն լացը դիտեց, եւ անվստահ քայլերով սենեկէն դուրս ելաւ, սանդուղներէն իջաւ, եւ դուռը բանալով դուրս նետուեցաւ առանց նայելու Մինասին որ վերարկուն ձեռքը կ'սպասէր եւ որ բան մը չհասկնալով իր տիրոջը վարմունքէն՝ լապտերը չ'վառած անոր ետեւէն վազեց, վերարկուն թեւին վրայ, առանց համարձակելու խօսք մը ընել: Երբ տուն հասան, բրժիշկն իր սենեակը ելաւ նոյն մեքենական շարժումով:

Դրանը բացուածքէն, բժշկին մայրն արթնցաւ իր մրափէն, ոտք ելաւ եւ տղուն մօտենալով,

— Է՛յ, ի՞նչ է եղեր, Տրդատ:

Երիտասարդը պատասխան չ'տուաւ, այլ բազմոցին մօտ երթալով, հոն ինկաւ զանգուածի մը պէս:

Ծերունի կինը, դող ելած, զաւկին քով գնաց.

— Ի՞նչ է ան, ի՞նչ ես եղեր: Դուն շատ աւրուած կ'երեւաս կոր, երեսդ պատ է դարձեր, մոխիր կտրեր ես, ըսէ՛, ի՞նչ ունիս. սի՞րտդ կը խառնուի. իլիմնաթա մը շինե՞մ. ճամբան վախցա՞ր. չէ նէ մի սիրտդ գէշ եղաւ, տակնուվրայ եղար, հիւանդը շա՞տ գէշ էր:

— Ձէ՛,՝ մայրիկ, չէ, բան մը չունիմ, անհագիստ մի՛ ըլլար, ըսաւ վերջապէս Պարզեւեան:

Ծերունի կինը բան մը չ'ըսաւ, իր մայրական խանդաղատանքին մէջ զգալով թէ այդ պահուն պէտք չէր շատ կրկտել անոր ներսի դին: Բազմոցին անկիւնը նստաւ, զաւկին գլուխը իր ծունդին վրայ առաւ, եւ սկսաւ մեղմիւ շփել անոր հրատապ ճակատը: Մերթ ընդ մերթ, երիտասարդին կուրծքէն տկար հառաչ մը կը թռէր, ու անդամները կը ցնցուէին ջղաձգաբար:

Յետոյ քիչ քիչ, շնչառութիւնը մեղմացաւ, շարժումներն հանդարտեցան, դէմքը վերստին գտաւ իր սովորական ար-

տայայտութիւնը՝ քիչ մը աւելի տխուր միայն, եւ մօրը ձեռքին ճարտար շփումին տակ՝ որ կարծես անդորրութեան հոսանուտ մը կը ներարկէր իր մէջը, աչուրները գոցուեցան եւ. քնացաւ: Մարմինը մի անգամ եւս ի գործ կը դնէր իր իրաւունքները, մտքին թողլով թաւալել իր սպառիչ յոյզերուն ու տագնապներուն յորձանքն յարատեւ եւ յարանորոգ:

(«Մասիս», 15 Մայիս 1890).

Ա Ն Փ Է Լ

Առ ՍԻՊԻԼ

Մէկ քանի անգամ մեր տանը մէջ հանդիպեցայ իրեն։ Քրոջս շրջագգեստ մը կարելու համար կուգար։ Առաջին անգամէն, խոր տպաւորութիւն ըրաւ վրաս, հիացմամբ ու կարեկցութեամբ խառն զգացում մը, իր գրաւիչ գեղովը եւ մեղամաղձիկ խոշոր աչուըներուն անփոփոխ տրամութեամբը։ Այդ աչուըները՝ թաւախիտ ծառերու ստուերներուն տակ ծածկուած խորհրդաւոր լճակի մը զգայնութիւնը կուտային ինծի, եւ անոնց մէջ յառելու յիմարական փափաք մը։ Սեւը կը տիրապետէր իր աչուըներուն մէջ, եւ սպիտակուցը՝ այդ սեւին յարակցութեամբն ստուերացեալ՝ անսահման հրապոյր մը կուտար անոնց։ Մութ շաղանակագոյն մազեր ունէր, այնչափ առատ, որ չէր գիտեր ի՞նչ ընել զայնս։ Երկու լայն խառնիխուռն հիւսկէններու կը բաժնէր եւ տրոհեալ կ'ամփոփէր ծոծրակին վրայ, որ կարծես կը կքէր այդ հաճելի բեռան տակ։ Նուրբ ու բարեձեւ հասակ մը ունէր։ Իր պարզ այլ ճաշակաւոր շրջագգեստը կ'ամփոփէր կուրծքին գեղեցկութիւնները, կաղապարելով անոր ուռուցիկ եւ գիրգ ցայտքը։ Բայց ամէնէն աւելի սրտի կը դպէր իր դէմքին անփայլ գունատութիւնը, եւ յարատեւ խոնաւութիւնն իր աչուըներուն, որպէս թէ միշտ արցունք ըլլար անոնց մէջ։

Անժէլ էր անունը, եւ քսանեւհինգ տարեկան ըլլալու էր : Լուրջ ու ծանրագլուխ աղջիկ մըն էր, իր գործին միայն ուշադիր, գրեթէ անխօսուկ : Երբոր խօսէր, այն ատեն կ'զգայիր թէ ընկերական լաւագոյն աստիճանի մը սահմանուած էր այդ աղջիկը եւ պիտի կրնար իր կարողութիւններովը փայլիլ անդ : Վարժարանէ ելած էր անշուշտ, որովհետեւ մաքուր եւ անխառն հայերէն կը խօսէր, քիչ մը Փրանսերէն գիտէր, եւ բաւական ալ դաշնակ կը նուագէր :

Առջի օրերու զգուշաւոր ծանօթութիւնը անցնելէ ետք, շուտով բարեկամ եղեր էինք իրարու, — կամ, աւելի շիտակը զրուցելու համար, ե՛ս իրեն : Կնահաճոյ մեծարանքներուս կը պատասխանէր տխուր ժպիտով մը, որ աւելի կը քաջալերէր զիս քան կը յուսահատեցնէր, զի առիթ կուտար տեսնելու սպիտակ մանրիկ ակռայներուն գեղեցիկ շարքը : Այն տարիքին մէջ էի ուր նորածիլ եղիտասարդութեան յանձնաստատանութիւնն եւ տրեան կրակն ուժգին ու յորձեռանդն՝ մարդուս ընդնշմարել կուտան զիւրին յաղթանակներ ու անվաստակ յաջողութիւններ : Կը կարծէի որ վերջ ի վերջոյ պիտի կրնայի յաղթել իր չկամութեանը : Իր վրայօք բան մը չէի գիտեր. տարտամ կերպով իմացած էի թէ անգամ մը նշանուած էր, յետոյ նշանը ետ եղած էր, ինծի անծանօթ պատճառներով, զորս հետամուտ չէի եղած իմանալու, մանաւանդ որ հազիւ եօթն-ութ ամիս է եկած էին մեր գիւղը, եւ շատ առանձնացիալ կեանք մը կ'անցունէին, ինք, հայրն ու մայրը, զիւղին մէկ անկիւնը : Ինքզինքս արդարացնելու համար չէ, բայց սա եւս չմոռնամ ըսել թէ զիս դրդող զգացումը ցուրտ քմահաճոյք մը կամ անառակութիւն մը չէր լոկ. դորովանաց զգացմամբ մը, ուր քիչ շատ բանաստեղծութիւն կը մտնէր, շատ զիւր պիտի ըլլար սրտիս մխիթարել այդ աղուոր տխուր աղջիկը :

Եւ սակայն առջի օրուրնէ աւելի յառաջացած չէի : Ես մեծարանքներս կը կրկնապատկէի, եւ ինք իր ժպտին տըխրութիւնը : Չեմ գիտեր ինչո՛ւ սակայն չէի համարձակեր երբեք խօսքէ ի գործ անցնելու : Իրմէ հեռի գտնուած ատենս, խօլ փափաքներ կ'ունենայի եւ դայնս յանկարծական թա-

փով ի գործ դնելու հաստատ առաջադրութիւններ. եւ սակայն երբ զինքը տեսնելու առիթը կը ներկայանար, գաղտնի զօրութիւն մը իրմէ մէկ քանի քայլ հեռու կը պահէր զիս միշտ: Այդ գեղեցիկ արձանն իմ թեւերուս մէջ ոգեւորելու իղձով վառուած էի, եւ ըղձանքիս անկարողութիւնը տեսակ մը բարկութեամբ կը լեցնէր զիս: Օր մը, ա'լ չ'դիմացայ, եւ առանց նկատելու իր նայուածքին աղաչական արտայայտութիւնն՝ իմ սիրոյ խօսքերուս փոխարէն, իրեն մօտեցայ, և ձեռքս թաղուեցաւ իր մազերուն թաւ հիւսկէններուն մէջ, անոնց մետաքսաւէտ շօշափմանը մէջ սարսուլով: Ոտք ելաւ ընդոստ, գլուխն ազատելով ձեռքիս հպումէն, եւ մեղմ ձայնով մը.

— Ըրածնիդ լաւ բան մը չէ, Մարտիկ էֆէնտի; Ըսաւ ինծի:

Իր խոնարհ դիրքը, եւ մանաւանդ այն գառնուկի շարժումն որով իր գլուխը խոնարհեցուցած եւ վեր առած էր՝ մազերն ազատելու համար, սիրտս շարժած էին, բայց այս փորձին մէջ իսկ յաջողած չ'ըլլալուս դայրոյթէն դրդեալ, դռչեցի.

— Զգէ՛, դուն սիրտ չ'ունիս, անդգային մէկն ես:

Ըսի եւ զղջացի: Իր լայն ու խոշոր աչուրները արցունքի խաւով մը ծածկուեցան, եւ յանդիմանական արտայայտութեամբ վրաս սեւեռեցան:

— Կը ներէք, ըսի զգածեալ, եթէ զձեզ վիրաւորեցի: Բայց եթէ վիշտ մը ունիք, ըսէ՛ք, մի՛ քաշուիք:

— Զէ՛, չէ, բան մը չունիմ, պատասխանեց. շատ աղէկ ըսիք, սիրտ չունիմ, կամ մանաւանդ հի՛մակ չունիմ. ինծի համար ա'լ բոն մը չկայ այս աշխարհիս մէջ, ո'չ ցաւ, ո'չ ուրախութիւն:

— Շա՞տ վշտեր ունեցած էք, հարցուցի՝ յանկարծակի յիշելով իր անցեալ կենաց վրայ ունեցած անորոշ ծանօթութիւնս:

Պատասխան չուուաւ:

Հետաքրքրութիւնս արթնցած էր: Այդ տխուր աղջկան գաղտնիքն հասկնալ ուզեցի:

— Կարծեմ ատենօք նշանուեր էք, ըսի վարանմամբ: Ըսէք, ծանր վիճա մը ունեցած էք:

Ինք իր վրայ մեծ ճիգ մը ընելու երեւոյթն ունէր, եւ վերջապէս պատասխանեց.

— Այո, վիշտեր ունեցած եմ: Ինչո՞ւ կը հարցնէք: Տը-
խուր պատմութիւն մըն է իմ կեանքս:

Եւ սպասողական դիրքս տեսնելով, շարունակեց.

— Դպրոցէն ելլելէս երկու տարի ետքը նշանուեր էի: Տասնեւինը տարեկան էի այն ատեն: Բաւական բան սովորած էի, բայց, շատերուն պէս, մեծ յաւակնութիւններ չ'ունէի ինքզինքիս վրայ: Շատ բարեկեցիկ ընտանիք մը չէր մեր ըն-
տանիքը: Հայրս վաճառատան մը մէջ պաշտօնեայ էր, եւ շատ բան մը չէր առներ: Ուստի ուզեց ժամ առաջ ամուս-
նացնել զիս: Գիւղին մէջէն երիտասարդի մը հետ նշանուե-
ցայ: Արսէն Տիգրանեան էր անունը: Անունը թերեւս կար-
դացած էք լրագրաց մէջ իր եղբրական վախճանին առթիւ: Առաջուց կը ճանչնայի զինքը: Ճամբուս վրայ միշտ հանդի-
պած էի իրեն, իր նայուածքովը լափելով զիս: Ամէն տեղ
դէմս կ'ելլէր, եւ կ'զգայի որ կը սիրէր զիս: Երբ մեր տու-
նը սկսաւ դալ երթալ եւ ընտանեկան շրջանակի մէջ որոշ-
ուեցաւ մեր նշանախօսութիւնն, այն ատեն լիովին հասկցայ
իւր սիրոյն սպառող տենդը: Քսանեւից տարեկան էր, եւ
ինքն ալ վաճառատան մը մէջ գրագիր էր, բայց կարծեմ
մեծ բան մը չէր առածը, — ինծի համար չեմ գուրցեր կոր
այս բանը: Գեղեցիկ չէր շատ, բայց կանոնաւոր դէմք մը
ունէր: Լուրջ ու տխուր երիտասարդ մըն էր, եւ ժամերով
դէմս կը նստէր առանց խօսք մը գուրցելու, իր նայուածքին
մէջ դնելով սակայն իր բոլոր սէրն ու խանդաղատանքը: Ես
զինքը... բոլոր հոգւովս չէի սիրեր, բայց շատ կը յարգէի:

« Այդ միջոցներուն էր որ, օր մը յանկարծ դադրեցաւ
մեր տունը գալէ: Իմացայ որ հայրս ուրիշի մը բերնով լուր
դրկած էր իրեն որպէսզի ա'լ մեր տունը չիգայ: Նոյն կի-
րակի օրը եկաւ, բայց մայրս վերէն տեսաւ անոր գալը, եւ
դուռը բանալ չ'տուաւ: Ինծի ալ ըսին թէ ուրիշ մէկու մը

հետ պիտի նշանուէի, փայլուն ու դիւրակեցիկ երիտասարդի մը հետ, որ ինծի դուրսը տեսեր եւ շատ հաւաներ է: Ա՛լ չորս կողմէս պաշարեցին զիս, եւ կարծես մրցման ելած էին Արսէնին վրայ դէշ զուրցելու համար: Շատ բարկացոտ է եղեր. ինքզինք անգամ չ'կրնար ապրեցնել, ո՞ւր մնաց կինը. ասկից զատ, սուսիկ փուսիկ մարդ մը, դիմացը նստողը վերէմ կ'ըլլայ: Ինչ որ է, մէկ երկու ամիս վերջը նորէն նշանուեցայ: Արսէնին տուած ոսկի մատնին ետ ղրկեցի: Ջընդունեց եւ մատնին ետ ղրկեց, ըսելով որ իբր իրեն մէկ յիշատակը պահեմ: Կը տեսնէք, սա ձեռքի մատնիս է: Կ'ըսէի կոր որ երկրորդ անգամ նշանուեցայ: Պիտի ըսէք անշուշտ որ շատ շուտ համոզուեցայ: Թերեւս իրաւունք ունենաք: Բայց մըտածե՞ր էք անգամ մը մարդկային սրտին տկարութեանը վրայ: Սրտիս շատ ծանր եկաւ Արսէնէն բաժնուիլս. մանաւանդ որ տխուր նախազգացում մը ունէի թէ ի՛նչ ծանր հարուած մը պիտի ըլլար այս իրեն: Բայց, տկար գտնուեցայ: Առջի օրերը բաւական դիմադրեցի. բայց յետոյ ընկճեցայ, եւ ա՛լ դիմադրելու կարողութիւնս չմնաց: Այնչափ ըսին, այնչափ ըրին, որ խելքս գլխէս գնաց:

« Երկրորդ նշանածս երսուն—երսունեւհինգ տարեկան մարդ մըն էր: Շէն եւ ուրախ մարդ մը: Մասնաւոր դեղարան ունէր, եւ կ'ըսէին թէ բաւական լաւ վիճակի տէր էր: Անունը տալու պէտք չի կայ, հիմակ ամուսնացած եւ զաւկընեւրու տէր է: Գեղեցիկ դէմքով մարդ մըն էր, առոյգ եւ կայտառ: Երբոր մեր տունէն ներս մտնէր, ուրախութիւնն ալ հետը կը բերէր: Հայրս եւ մայրս մասնաւորապէս հոգի կուտային իրենց փեսացուին համար: Իրեն նկատմամբ ունեցած զգացումներս չէի գիտեր լաւ, բայց մեծ հաճոյք կ'առնուի իրմէ, այնչափ որ հետզհետէ կը մոռնայի Արսէնին բաժանման թողած ցաւալի յիշատակը եւ խղճահարութիւնը: Առջի չորս հինգ ամիսը խիղճս միշտ կը տանջէր զիս, մանաւանդ որ կ'իմանայի թէ խեղճ երիտասարդը շատ կոտրած էր այս դէպքին վրայ եւ բոլորովին տխուր: Բայց յետոյ բաւական հանդարտեցայ, որովհետեւ մայրը, իր զաւ-

կին վիճակը տեսնելով, ուրիշ աղջկան մը հետ նշաներ էր դնէր: Ուստի ա՛լ ինքզինքս նոր նշանածիս տուած էի: Յաճախ պտոյտի կ'ելլէինք ամէնքս միատեղ, շատ անգամ ալ երկուքս միայնակ, եւ այնչափ կատակներ ու զուարճալի խօսքեր կ'ընէր որ ինքզինքս կը բռնէի խնդալէս չմարելու համար: Նշանտուքն եղած լմնցած էր եւ արդէն հարսնիքի պատրաստութիւններով կ'զբաղէինք տանը մէջ:

« Կիրակի իրիկուն մը... այդ իրիկունը մտքէս չպիտի ելլայ... »

Խորունկ հառաչանք մը արձակեց, եւ, պահ մը լուռ մընալէ յետոյ շարունակեց վերստին.

— Կիրակի իրիկուն մը, նշանածիս հետ միայնակ դուրսը կը պտըտէինք ըստ սովորութեան: Զուարճալի պատմութիւն մը կ'ընէր նորէն, եւ ես, իր թեւէն կախուած, գլուխս իրեն դիտին մօտեցուցած, ժպտելով մտիկ կ'ընէի իր խօսքերուն... երբ յանկարծ դիմացս տեսայ... Արսէնը: Մեր բաժանումէն ի վեր տեսած չէի դինքը: Տարօրինակ կերպով դեղներ ու նիհարցեր էր: Շեշտակի աչուրներուս մէջ նայեցաւ, եւ իր նայուածքին մէջ ամէն բան կար, տխրութիւն, դառնութիւն, աղերսանք: Ժպիտը կէս մնաց շրթունքիս վըրայ: Այլ անշուշտ տեսած էր իմ անփոյթ զուարթութիւնս, շովհետեւ թեւերը կախեց յուսահատութեամբ եւ դէմքն այնչափ կծկուեցաւ որ կարծեցի թէ պիտի լայ: Ինքը կանգ առաւ, և մենք շարունակեցինք մեր ճամբան. բայց քովընտի տեսայ որ ձեռքը, տնդոտ դողդոջումով մը, իր վերարկուն հետեւի գրպանը կը տանէր: Զեմ գիտեր ի՞նչպէս եղաւ, բայց հասկցայ թէ դէշ բան մը պիտի պատահէր, աչուրներս դոցեցի եւ խենդի պէս փաթթուեցայ նշանածիս թեւին՝ գլուխս լնոր ուսին կրթնցնելով, երբ յանկարծ հրադէնի մը բոմբիւնը լսուեցաւ մեր հետեւէն, հաղիւ հինգ վեց քայլ հեռուէն»:

Իր աչուրներն աւելի խոշորցած էին հիմակ, ու անոնց մէջ այդ ահուելի տեսարանին սարսափը կը կարդացուէր այնչափ կենդանի որ կարծես դէպքը տեղի կ'ունենար ճիշդ այդ վայրկեանին: Իր տժգոյն դէմքն ոգեւորուած էր եւ դու-

նատ այտերուն վրայ թեթեւ կարմրութիւն մը սփռուած : Ձայնը հիւանդոտ շեշտ մը առած էր, շնչհատ ելեւէջներով : Ու երազատեսի մը պէս, եռոտանուոյն վրայ բարձրացած պիւթնեան քրմուհւոյ մը ներշնչմամբ շարունակեց իր պատմութիւնը, կեանքի այդ ահուկի տռամն ու իր սպառիչ յիշատակներուն խաղալիկ ըրած էր զինքն անկից ի վեր :

— Չորս կողմէ վազեցին եկան : Աչքս ետիւ դարձնելու քաջութիւնը չունեցայ : Այդ տեղէն բաժնուելու, վայրկեան մը չանցած հեռանալու փախչելու պէտքն ունէի եւ դրեթէ բռնի կը քաշէի նշանածիս թեւէն, որ հոն մնալ կ'ուզէր, հետաքրքրութենէ շարժեալ : Երբոր տուն դարձայ, սրահը թողուցի զինքն, ուր հօրս եւ մօրս կը պատմէր տեղի ունեցած եղելութիւնը, եւ ես, գլխու ցաւ մը եւ ջղերու ցնցում մը պատրուակելով, սենեակս քաշուեցայ, անկողնիս վրայ նետուեցայ եւ խենդի պէս սկսայ լալ :

« Այն գիշերը չկրցայ քնանալ, ու յաջորդ շատ գիշերներ ալ : Անկողին մտածիս պէս, աչքիս առջեւ կուդար յանկարծ Արսէնին տրտում ու լուրջ դէմքն, որ ինծի աղերսական նայուածք մը կը նետէր, ու ձեռքը զրպանին տանելով, բէվովէրը կը հանէր ու բերնին մէջ կը պարպէր. եւ բէվովէրին ձայնը միշտ կը հնչէր ականջիս մէջ, մինչեւ ուղեղիս խորը, մինչեւ սրտիս խորունկները թնդալով : Մոռցայ ըսելու որ երբոր ճամբուն վրայ եկեր զինքը վերուցեր էին, արդէն մեռած էր. բէվովէրը բերնին մէջ պարպած էր : Եւ ե՛ս եղեր էի իրեն մահուան պատճառը : Ի՞նչպէս չէի հասկցեր թէ սովորական մարդ մը չէր ինքը, եւ թէ անփութութեամբ չպիտի կրնար տանիլ իր սրտին տրուած հարուածը : Այն հաղուադիւտ մարդիկներէն էր որոնք կա՛մ կը սիրեն, կա՛մ կը մեռնին : Իրեն համար, զիս սիրելը պարզ քրմահաճոյք մը չէր եղած, հապա սրտի անդիմադրելի պէտք մը : Եւ ես կարեւորութիւն տուած չէի՝ բնաւ այս ամէնուն, ու թեթեւութեամբ ոտնակոխ ըրած էի զինքը : Ի՞նչպէս չէի հասկցեր իր սիրտը : Հետզհետէ կ'ըմբռնէի իր սիրոյն մեծութիւնը, և այս յետադարձ զղջմանս մէջ, հիմա կը սիրէի՝

զինքը, ինծի համար մեռնելէ՛ն ետքը: Դեռ նոր կը հասկնայի իր անսահման սէրը: Խեղճ տղայ, կարծեր էր որ պիտի կըրնար մոռնալ զիս, կամ թէ այնպէս հաւտացուցեր էին իրեն. որովհետեւ վերջէն իմացայ որ անգամ մը միայն գացեր էր իր նշանածին եւ ա՛լ ոտք չէր կոխած անոր տունը: Եւ յետոյ, երբոր զիս տեսեր էր ճամբուն վրայ, իր աւերակ կեանքին բոլոր ոչնչութիւնը աչքին առջին էր եկեր, եւ ի գործ դրեր էր իր սոսկալի մտադրութիւնը: Անշուշտ շատուց ի վեր է որ այս մտածումն իր միտքը կը տանջէր, թէ ոչ ինչո՞ւ ընկուկէր պիտի պահէր գրպանը: Իմ աչքիս դիմացը մեռնիլ ուզեր էր, իր արեանը գատապարտութեամբը պատժելու համար զիս:

« Ա՛լ այնուհետեւ ինծի համար կարելի չէր ուրիշի մը հետ ապրիլ, նորէն ուրախ զուարթ ըլլալ: Յաջորդ կիրակին երբ նշանածս եկաւ, չ'երեւցայ իրեն: Հայրս եւ մայրս իմացեր էին եղելութիւնը, գիտէին Արսէնին անձնասպանութեան պատճառը, եւ երբոր ըսի թէ նշանտուքը աւրեն եւ լուր դրուեն նշանածիս որ ա՛լ մէյ մըն ալ մեր տունը չիգայ, չ'կրցան դէմ կենալ: Պարզապէս կը պժգայի այդ մարդէն, երբ մանաւանդ մտքիս առջեւ կը բերէի երկուքին պատկերը: Յաջորդ ամսուն իմացանք որ նշանածս ուրիշի մը խօսք տըւեր է:

« Անկից ի վեր բաւական տարի անցած է: Շատեր ուզեցին զիս, եւ ամէնուն մերժողական պատասխան տուի: Երբոր հայրս եւ մայրս շատ ետեւէս իյնային, Արսէնին անունը կուտայի, եւ ա՛լ ձայն չէին հաներ: Անոր յիշատակին նուիրեցի ինքզինքս, եւ այդ յիշատակովը կ'ապրիմ: Իրմէ այս մատնին միայն մնացած է ինծի, եւ գերեզմանին մէջ հետս պիտի տանիմ այս մատնին: Հիմակ հասկցաք թէ ինչո՞ւ տըխուր եմ: Սիրոյ խօսքեր կ'ընէք ինծի, ձեր տարիքին անզուսպ եռանդովը, բայց կը հասկնաք հիմա թէ ո՞րչափ հեռու են ինձմէ այդ խօսքերը: Հօրս ու մօրս բեռ ըլլալ չէի ուզեր, ուստի արժանապատուութիւն եւ այլ զգացումներ մէկդի թողլով, կար կարող եղայ, ինքզինքս ապրեցնելու եւ իմին-

ներուս օգնելու համար: Ուրիշ բան ի՞նչ փոյթ ինծի: Ո՛չ մէկ փափաք ունիմ, ո՛չ մէկ փառասիրութիւն: Սիրտս մեռած է»:

Ոտք ելաւ, իր կարերը ժողովեց եւ ծրարին մէջ դրաւ մեքենաբար, յետոյ ձեռքն ինծի երկնցնելով,

— Մնաք բարով, ըսաւ:

Պօսք մը չգտայ իրեն պատասխանելու համար:

(«Մասիս», 15 Յունիս 1890).

ՆՈՐ ԶԳԵՍՏԸ

— Ձրսեմ ըսի ամա, չախտի ըլլայ, գոչեց էլպիս հանրմը իր ամուսնոյն: Ինծի նայէ՛, Յակոբճան աղա, սա ըսէ մեր Սեդրաքին, էրկու օրէ ի վեր դպրոց դացած չունի: Տունէն դուրս էլլալուդ պէս, նայիս մեր եատիկեարը Թըրըս Թըրըս տուն կու գայ. մէյէր դպրոց կ'երթամ տէյի մեզի կը խաբէ կոր եղեր, վերի փողոցէն քեզի կէօգէթ-լէմիշ կ'ընէ եղեր: Ա՛լ անկէ ետքը կրնաս նէ դպրոց խրկէ, պոռալուն կանչուըռտելուն սօնը չի գար: Ա՛լ չեմ դիմանար կոր, դըպրոց գնա ըսելով պերանս մազ բուսաւ: Դուն խօսք հասկցուր սա հայլագին:

— Հո՛ս էկու նայիմ ծօ՛, ըսաւ Յակոբճան աղա տասն տասներկու տարեկան տղու մը որ բազմոցին մէկ անկիւնը կծկտեր նստեր էր սարսափահար:

Տղան տեղէն չերերաց:

— Ծօ հոս չի գա՞ս, շա՛ն դաւակ, պոռաց այս անգամ այնչափ ուժով, որ տղան ընդոստ տեղէն ցատքեց եւ, իր նիհար ու բարակ սրունքներուն վրայ գինովի պէս տատանելով, եկաւ հօրմէն երկու երեք քայլ անդին կանգնեցաւ:

— Ձէ՛, չէ՛, հոս մօտս էկուր, ըսաւ Յակոբճան աղան անոր թեւէն բռնելով եւ առջին քաշելով: Սա ըսէ նայիմ ինչո՞ւ դպրոց չես էրթար կոր:

Տղան չպատասխանեց, գլուխը կախած եւ աչուըները գետին խոնարհեցուցած:

— Չըսե՞ս ծօ: Աս մենք քեզի համար պօշ տեղը վիրայ փարա՞ պիտի տանք դպրոցին: Ամէն շաբթու կլօխ տուն ծառքովդ վարժապետիդ կը տանիս կոր քառսուն փարան: Քառսուն փարա վաստկած ունի՞ս էօմբիդ մէջը: Հայտէ՛, ըսէ նայինք ինչո՞ւ դպրոց չես էրթար կոր: Չի պիտի ըսես, հա՞:

Եւ իր երկաթագործի լայն ու կոշտ ձեռքը այնպիսի ապտակ մը իջեցուց տղուն երեսին, որ Սեդրաք բարձրաձայն լացի ու հեծեծանքի մէջտեղ, գետինը գլորեցաւ:

Էլպիս հանրմը տեղէն ցատքեց, զաւկին քովը գնաց, եւ իր գիրկն առնլով զայն բազմոցին անկիւնը տարաւ, թաշկինակով մը անոր արցունքները սրբելով. յետոյ էրկանը դառնալով,

— Էյ տուն ալ փէֆ խայրն էս, մա՛րդ: Վար տէտիֆ իսէ էօլտիւր տէմէտի՛ֆ ա (զարկ ըսինք նէ մեռցուր չըսի՛նք ա):

— Քա սէօյլէսին, նէյէ՞ սէօյլէմէօր (թո՛ղ ըսէ, ինչո՞ւ չըսեր կոր):

Էլպիս հանրմը գիրկն առած էր զաւակը, եւ զայն փայփայելով,

— Էյ տուն ալ չըսե՞ս, ի՞նչ կ'ըլլայ, քեզի չպիտի ուտենք ա:

— Ի՞նչ գուրցեմ, մայրիկ, ըսաւ վերջապէս Սեդրաք արցունքներուն մէջէն, աս պատուտած լաթերովս ինտո՞ր դպրոց էրթամ, ամէնքը վրաս կը խնտան կոր. անցած օր վարժապետը ըսաւ որ վրադ գլուխդ քիչ մը շտկել չի տա՞ս: Ամէնքը նոր նոր հագուեր են, ես մինակ ասանկ ծըւիկ ծըւիկ լաթերով դպրոց կ'երթամ կոր:

Յակորճան աղան, որ ալ հանդարտած էր, կնոջը նայեցաւ յուսահատութեամբ: Ջաւկին խօսքերը սրտին դպեր էին: Ինքն ալ, իր աղքատութեանը մէջ, հպարտ եղած էր միշտ, եւ իր զաւկին այդ զգացումը հաճոյ կուղար իրեն: Կնոջը ձեռքէն առաւ Սեդրաքը, եւ քովը նստեցնելով,

— Մի՛ լար, տղաս, մի՛ լար, դուն վաղը դպրոց գնանորէն, ես քեզի աղուոր ձեռք մը լաթ կ'առնեմ, աղուոր աղուոր կը հագնիս:

Եւ սիրտն այնչափ լեցած էր որ աչուրները թրջեցան:

Ըսելը դիւրին էր, բայց գործադրելն ի՛նչքան դժուար: Գործերուն վիճակն յայտնի է, եւ երկաթագործը, արիւն քրտինք մտնելով, հազիւ կրնար իր ընտանեացն օրական ապրուստը հոգալ: Ո՞ւր տեղէն պիտի կրնար քով քովի բերել չորս հինգ մէճիտ, դաւկին ձեռք մը զգեստ առնլու համար: Եւ սակայն պէտք էր, առնելէն զատ ուրիշ ճար չի կար:

Էրիկ կնիկ գլուխ դլխի տուին, եւ որոշեցին հայթայթել այդ դումարը, Յակորճան աղան քիչ մը աւելի աշխատելով եւ էլպիս հանրմը քիչ մը աւելի խնայողութիւն ընելով: Պակսած մէկ երկու մէճիտն ալ երկաթագործը տեղէ մը փոխ պիտի առնէր, եւ ա՛լ պզտիկ Սեդրաքը չպիտի ամչնար իր ընկերներուն եւ դասատուներուն քով:

Եւ իրիկուն մը, Յակորճան աղան տուն կը դառնար խնդումերեւ, թեւին տակ մեծկակ կապոց մը, զոր բոլոր հոգւովը կը սեղմէր: Երբոր տանը դրան առջեւ հասաւ, կը մտածէր վայրկեան մը ետքը տեղի ունենալիք տեսարանին վրայ: Սեդրաք դուռը պիտի բանար, կապոցը ձեռքէն առնել պիտի ուղէր, բայց ինք չպիտի տար. ի՛նչ ըլլալը պիտի հարցնէր, բայց ինք պիտի պատասխանէր թէ իրեն կէօրէ բան չէ: Յետոյ սենեակը պիտի երթային, եւ հոն, անտարբերութեամբ, տղուն պիտի ըսէր որ առնէ բանայ կապոցը, եւ այն ատեն...

Դուռը զարկաւ տիրաբար: Կ'ապասէր որ, ամէն իրիկունան պէս, Սեդրաքը անմիջապէս դուռը բանար եւ իր ձեռ-

քին նայէր: Քիչ մը ատեն անցաւ, եւ որովհետեւ բացող չի կար, նորէն դարկաւ, այս անգամ ուժգնակի... Է՛հ, եթէ ներսէն դիտնային որ հետը ի՞նչ կը բերէր: Վերջապէս էլպիս հանրմը դուռը բացաւ: Երկաթագործն անմիջապէս նշմարեց որ կոտրածութիւն մը կար դէմքին վրայ, երեսները կախ, շարժուածքը դանդաղ: Էլպիս հանրմ մեքենաբար ամուսնոյն ձեռքէն առնել ուղեց կապոցը, մինչ երկաթագործը, սիրտն արդէն անձկութեամբ պաշարուած, հարցուց մտատանջութեամբ.

— Ո՞ւր է Սեդրաքը, տե՞ղ խրկեր էս:

— Ձէ, ներսն է, պատասխանեց կինը կցկտուր կերպով. ցորեկին քիչ մը քիթը կախ եկաւ դպրոցէն. հիմակ կրակներուն մէջն է. պան մը չէ, տող մ'ելլար, քէսկին նէվագիլ ըլլալու է:

Երկաթագործը, կապոցն ի ձեռին, հապճեպով սենեակը մտաւ: Բաղմոցին վրայ, Սեդրաք պառկեր էր, վերմակ մը վրան: Դրանը բացուածքէն, արթնցաւ, յողնած աչքերը հօրը վրայ պտտեցուց եւ նորէն փակեց:

— Օղլո՛ւմ, ի՞նչ ունիս, հիւա՞նդ էս, մէկ տե՞ղդ կը ցաւի կոր:

Եւ որովհետեւ տղան չէր պատասխաներ.

— Հայտէ էլիր նստէ՛ նայիմ, իմին քա՛ջ դաւակս, իմին ասլա՛ն դաւակս: Նայէ քեզի ի՞նչ բերի:

Եւ արտորանքով կապոցը քակելով, վերարկուի մը, բաճկոնակի մը եւ տարատի մը ծայրերէն բռնած՝ օդին մէջ երերցուց ուրախութեամբ:

Սեդրաք աչուրները բացած էր արդէն: Իր մարած նայուածքին մէջ անսահման հրճուանքի նշոյլ մը ցոլաց, այլ քիչ յետոյ աչուրները նորէն փակեց:

Այն ատեն երկաթագործն հաղուստները բաղմոցին մէկ անկիւնը նետեց, տղուն մօտեցաւ, ձեռքը անոր ճակտին վրայ դրաւ, եւ մարմնոյն հրատապ տաքութենէն վախցած, դարձաւ իր կնոջը, որ սենեակէն ներս մտած էր,

— Էլպի'ս, ըսաւ, ասիկա անանկ նէվագիլի պան չէ: Անապա էրթամ էգանին կանչե՞մ:

— Կեցիր նայինք մինչեւ վաղն առտու ինտո՛ր կ'ըլլայ, անկէ ետքը պան մը կ'ընենք:

Հետեւեալ առտու, պղտիկը աւելի ծանր վիճակի մէջ էր: Դեղագործն եւ իրմէ յետոյ բժիշկը եկան հաստատել թէ տղան կարմրուկէ բռնուած էր: Համաճարակին ատենն էր այս:

Երկաթագործին և կնոջն համար, ամէն բան իրենց զաւկին վրայ կեդրոնացած էր: Խեղճ պղտիկը կը տառապէր, կոկորդէն մանաւանդ, և յամառաբար կը մերժէր դեղ առնելը: Հայրն եւ մայրը ուրիշ միջոց չէին գտած՝ բայց անոր նոր հագուստները դիմացը կ'երեւցնէին, հաղար գգուական խօսքերով, կամ իր վերմակին վրայ կը փռէին՝ որ անոնց հետ խաղայ, եւ Սեդրաք՝ իր նողկանքը զսպելով՝ բերանը կը բանար դգալին:

Հիւանդութիւնը մահացու էր սակայն: Ութ օր չանցած խեղճ պղտիկը կը մեռնէր:

Անշուք յուղարկաւորութիւն մը ունեցաւ: Երկաթագործը տղու մը պէս կուլար իր մէկ հատիկ զաւկին դագաղին ետեւէն:

Երբոր տուն դարձաւ ևւ բոլոր բարեկամները ճամբեց, կնոջը քովն ելաւ, որ վերի սենեակը քաշուած էր միայնակ: Իրիկուն եղած էր արդէն: Ուղղակի կնոջը քով գնաց, որ քաղմոցին անկիւնը նստած էր լռիկ ևւ անձայն: Էլպիս հանրմը ծունկերուն վրայ տարածած էր հէք Սեդրաքին նոր հագուստները, եւ զայնա կը դիտէր թաց աչուրներով:

Երկաթագործն ինքն ալ ձայն չի հանեց: Կնոջը քովը նստաւ, հագուստներուն մէկ մասն իր ծունգին վրայ քաշեց եւ ինքն ալ սկսաւ լռիկ արտասուել:

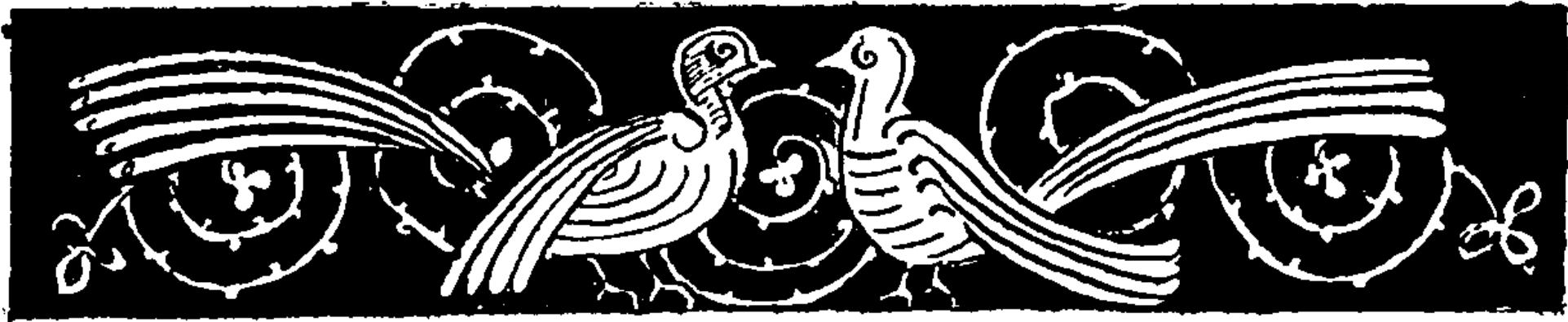
Իրենց անհուն վշտին մէջ, բան մը չէին գտներ իրարու ըսելու: Վերջապէս էլպիս հանրմը, հեկեկանքի մը մէջ պոռթկալով,

— Ա՛խ, ըսաւ, խըսմէք չեղա՛ւ որ հագնի:

Եւ երկաթագործը, կուրծքն հեւալով իր ղօրաւոր հեծկըլտուքին տակ,

— Ա՛խ, ըսաւ, թո՛ղ մէյ մը հագնէր, անկէ ետքը մեռնէր, պաշխա պան չէի ուղեր: Մաւրատարգ մեռաւ խեղճ գաւաղս:

(«Մասիս», 15 Յունիս 1890).

ՊԱԼԸԽԺԻ ԳԷՈՐԳԻ

(ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՐՔԵՐ)

Դատարանին մէջ տեսայ զինքը, Պալըխճի Գէորգը, Բերայի պատժադատ ատենին մէջ: Ժողովրդական այդ դասուն հանրածանօթ ու անփոփոխ տիպարն է, այն ընդհանուր դասակարգէն որ սովորաբար ջրհանկիրներուն անունովը կը ճանչցուի, եւ որուն մէջ կը շփոթուին ձկնորսները, փողոցի մանրավաճառները, երգիւնակի նուագածուները՝ լանթէռ-Ուանիները: Երկարատեւ գինարբուքները՝ ծխոտ ու դարչահոտ կապելային անկիւնը, եւ դիշեր լուսցնող շուայտութիւնները՝ խռփած բողի մը թեւերուն մէջ, դեռ իր այտերէն չեն խլած այն կարմրութիւնը զոր հոն դրած է անհոգ անփոյթ մանկութիւնը՝ արձակ ծովին ու հովին դիմաց, ու աչերուն մէջ դեռ չէ մարած երիտասարդութեան առաջին տարիներուն կրակը, զոր նոր սկսող կրքերը բռնկցուցած են իրենց անյաղ ցանկութիւններով: Առոյց ու բարեկազմ երիտասարդ մըն է, քսան եւ մէկ տարեկան: Իր դասակարգի մարդոց խոշորութիւնը չունի, հասկա այն տեսակ մը առնական շնորհը որ ուժի եւ ճապուկ կորովի վրայ հիմնուած է: Թուխ դէմքին վրայ, ուր ածիլուած մօրուքը թեթեւ իմն կանաչորակ սպիտակութիւն մը թողած է, սեւ ու աղուոր աչուրները կը վառին: Հագուստը կապուստը՝ աւանդական

տարազն է, ոչ թէ սակայն ամէն օրուանը, սալթա եւ բոթուն, հապա «կիրականօրուան» հազուստը, մութ կապոյտ կարճ վերարկու եւ մոխրագոյն ապա բանթալոն՝ վերի կողմը լայն բոլորովին եւ հետզհետէ նեղնալով: Գլուխը դրած է մութ կարմիր ֆէս, դէպի ձախ կողմ ծռած՝ գանկին ծայրը, գրեթէ ամբողջովին բացը թողլով սեւ մազերն որք համաչափ կը խռուանան աջ կողմէն դէպի վեր: Ֆէսին ծոպը առջեւի կողմը կը գտնուի, տարածուած դէպի ձախ: Մէջքը կապած է ճերմակ լայն գօտի, և հագած է գորշագոյն տրեխ՝ երեսը կիսովին բաց, ձիւնի պէս ճերմակ գուլպան ցոյց տալով:

Գէորգի հետ միեւնոյն կարգին վրայ, անկից քիչ մը վեր, նստած է սեւ պաւֆ եւ կարմիր կտաւէ շրջագգեստ հագած կին մը, աղքատիկ երեւոյթով: Երեսունն անցուկ կ'երեւի, թէպէտ քսանեւութ տարեկան չկայ դեռ: Գլուխը գլխարկ չունի, ու սեւ մազերը ետեւի կողմն ամփոփուած են պարզութեամբ, իսկ առջեւի կողմէն՝ անգլիական երկու տափակ հիւսքերով դէպի վեր առնուած: Բոլորովին գունատ դէմք մը ունի, բարակ քիթով, բարակ շրթունքներով: Աղուոր չէ. նիհար ու կարճահասակ, տափակ կուրծքով: Դիմագծերը տարիքէն առաջ թարչամած են, այլ ցուրտ ու սպառող կրքի մը ակներեւ արտայայտութեամբը կենդանացած: Արծաթեայ լայն օղեր կախուած են ականջներէն, միակ դարդն այդ ընդհանուր անչքութեան մէջ: Այդ կինը քովընտի նստած է, կունակը Գէորգի դարձուցած, աչուրները գետին սեւեռած:

Ինչո՞ւ եկած են հոն, ամբաստանելոց նստարանին վրայ, դատաւորներուն հետաքնին ու խորաթափանց նայուածքներուն տակ, ու խառնադանձ բազմութեան մը ուշադիր հետաքրքրութեանը առջեւ:

Դասականներուն ոճովը խօսելով, Երոս կամ Կուպիտոն — լաւ չեմ գիտեր — բերած է հոն զիրենք, եւ կամ, աւելի լաւ, Սէրը, որ այդ դասակարգներուն մէջ, — ու թերեւս

հոն կերպով մը ամէնէն աւելի, — իր տիրապետող ու անդիմադրելի պահանջումներն ունի, աւելի՛ բռնաւոր, աւելի՛ ճիշդ ու բնական, աւելի՛ հզօր ու կենդանի, քան Թաւշեպատ առանձնոցներու եղկ ու իւղաթուրմ մթնոլորտին մէջ:

Կ'ուզէ՞ք որ պատմեմ ձեզ Գէորգին վէպը:

Մօրը հետ կը բնակէր ի Ջըխսալըն, իրենց սեփականութիւնն եղող տնակի մը մէջ: Ապրուստը կը ճարէր փողոցներուն մէջ վաճառելով ձուկը զոր ինք կ'որսար ծովուն վրայ: Անցեալ տարի իրենց տան մէկ սենեակը վարձու կուտան մօր մը եւ իր աղջկանը, ճիշդ նոյն ինքն որ դատարանին մէջ նըստած էր Գէորգին կարգը: Աղաւնի էր աղջկան անունը. աղուոր չէր, բայց սեւ աչուրներուն մէջ հրապոյր չէր պակսեր: Ի՞նչ կը պատահի կրակոտ երիտասարդին ու այդ գունատ աղջկանը միջեւ, յայտնի չէ: Բայց սա իրաւ է թէ Գէորգի մայրը կը նշմարէ որ գաւազը խենդի սլէս սիրահարած է այն աղջկան, ու անոր ամուսնութիւնն Աղաւնիին հետ յարմար չդատելով՝ կը յաջողի աղջիկը տունէն վռնտել մօրն հետ: Աղաւնի եւ մայրը կ'երթան սենեակ մը կը վարձեն երկաթագործ Տարսաւիչ Մանուկեանի տանը մէջ: Ի՞նչ թաքուն հրապոյր կար այդ մռայլ աղջկանը վրայ, մեզ անտեսանելի, որ Տարսաւիչ եւս կը սիրահարի անոր: Գէորգի տան մէջ սկսած հովուերգութիւնը՝ Աղաւնի կը վերջացնէ զայն Տարսաւիչի մօտ, եւ տարւոյս սկիզբը կ'ամուսնանայ երկաթագործին հետ, որ քսանեւչորս տարեկան երիտասարդ մըն է:

Գէորգի համար ծանր հարուած մը կ'ըլլայ այս ամուսնութիւնը: Աղաւնիին բաժանման թողած վէրքը փոխանակ սպիանալու, հետզհետէ աւելի կսկծելի կը դառնայ իր սըրտին: Միջոցներ կը փնտռէ վերստին յարաբերութեան մտնելու Աղաւնիին հետ: Աղաւնիին մօրաքրոջ աղջկան, Մանիկի կը դիմէ, անոր կը յայտնէ իր բոլոր զգացումները, խնդրելով որ երթայ հաղորդէ զայնս երկաթագործին կնոջ,

եւ Մաննիկ բարեսիրաբար կը կատարէ այդ պաշտօնը Աղաւնիին մօտ: Աղաւնի մոռցած չէ իր առաջին սէրը. բայց կը պատասխանէ թէ ա'լ գործն իրմէ անցած է, հիմակ ամուսնացած է, բան մը չկրնար ընել: Գէորգ չ'յուսահատիր, դիւցազնական որոշում մը կուտայ ինքնիրեն: Ձատկէն շաբաթ մը առաջ, կ'երթայ լուսանկարն հանել կուտայ, օրինակ մը կը վաթթէ նպարավաճառի դեղին թղթով, որուն մէջ կը դնէ նաեւ նամակ մը ուղղեալ Աղաւնիին, բացատրելով իր սիրոյն սաստկութիւնն եւ մահու սպառնալիքներ ընելով Տարսաւիչին. յետոյ, տեսնելով որ Մաննիկ, ա'լ իր ձեռնարկներէն յուսահատած, չ'ուզեր իր բանբերն ըլլալ, կը դիմէ Աղաւնիին դրացի հրեայ ձկնավաճառ Ջէլէպոնի կնոջ Եսթերի, որ իր տունը կանչելով Աղաւնին, նամակն եւ լուսանկարը կը յանձնէ նմա: Աղաւնի կը կարդայ նամակը. իր սրտին մէջ անցած դարձածն ինք միայն կրնայ գուրցել. բայց վերջապէս կը վախնայ այն բոլոր հետեւանքներուն համար զորս կրնայ ունենալ Գէորգի ընթացքը, եւ նամակը կը յանձնէ էրկանը: Տարսաւիչ, որ գիտէր արդէն Գէորգի զգացումներն իր կնոջ համար եւ անոր նախկին սիրահարութիւնն իր կնոջ հետ, առիթէն օգուտ կը քաղէ, եւ դատական իշխանութեան դիմելով ու Գէորգի նամակն յանձնելով, պատիւ կը պահանջէ եւ սպառնալիքներուն դէմ ալ պաշտպանութիւն:

Աւասիկ ամբողջ տուամն, իր բոլոր պարզութեանը մէջ:

Դատարանին մէջ, հետաքրքրական է դիտել Գէորգին եւ Աղաւնիին փոխադարձ դիրքն իրարու նկատմամբ: Ձկնորսն ինքզինքը կ'ուտէ նստած տեղը. շրթունքը կը բացուին կը գոցուին յարաժամ. աչուրները անդուլ կը դառնան իրենց կոպիճներուն մէջ, մերթ դէպի վեր ուղղուած՝ բոլորովին սպիտակ գունտ մը պարզելով, եւ մերթ գետինը յառած անքըթիթ: Յայտնապէս անհանգիստ է: Ծանր է իրեն անշուշտ այդպէս հրապարակաւ պարզուած տեսնել իր սրտին վէրքն,

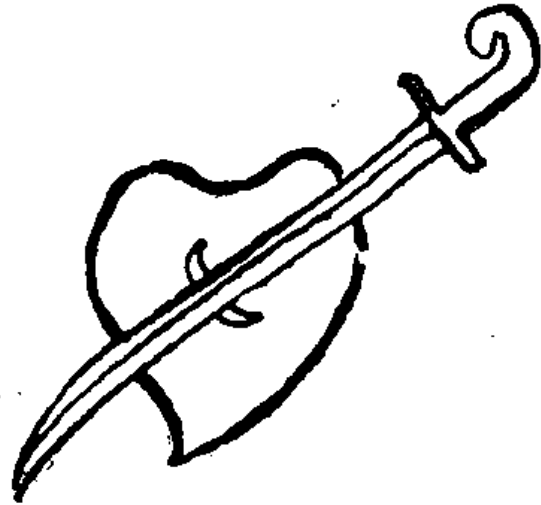
ա՛լ բոլորովին կորսնցուցած իր սրբութիւնը, ամէնուն ձեռ-
ուրններուն մէջ աղտոտած, թարչամած, ապուշ հետաքրքրու-
թեանց ճարակ դարձած: Իր «կտրիճի» հպարտութեանն ալ
«չ'կերցներ» այսպէս կնկան մը գերի եղած ըլլալն, եւ ամէն
բան կ'ուրանայ դատարանին առջեւ, որ սակայն չ'համոզուիր:

Իսկ Աղաւնի աչուրները գետնէն չ'բաժներ դրեթէ: Ոտ-
քի ելլէ թէ նստի, նախագահին հարցմանց պատասխանէ թէ
լուռ մնայ, միշտ խնամով կ'զգուշանայ Գէորգի նայելէ,
վախնալով անոր ականարկին հանդիպելէ: Տխուր դէմք մը
ունի, շատ տխուր: Կը գղջա՞ր արդեօք. կը յիշէ՞ թէ ատենօք
սիրած է այն տղան զոր հիմակ այսպէս կը մատնէ դատաւոր-
ներուն անողոք վճռին: Ու իր նայուածքը միշտ գետինն է,
սոսկալով թերեւս այն դատապարտութենէն զոր պիտի կար-
դար ձկնորսին աչուրներուն մէջ:

Իմ մասիս, հետաքրքիր չեմ դիտնալու թէ դատարանն
ի՞նչ վճիռ պիտի արձակէ Գէորգին դէմ, քանի՞ ամսուան
բանտարկութեան պիտի դատապարտէ զայն: Մեր ժողովրդ-
դական բարքերուն ուսումնասիրող եւ հետամուտ, ինչ որ
այս դատին մէջ ամէնէն աւելի ուշադրութիւնս կը գրաւէ,
Գէորգի նամակն է ուղղեալ առ Աղաւնի: Աղեքսանդր Տիւմա
Որդի դեռ անցեալ չաբթու դրքի մը յառաջաբանին մէջ կ'ը-
սէր թէ բնութիւնը միշտ դիւր ի վերոյ պիտի մնայ բնապաշտ
վիպասաններէն: Ո՛րչափ ալ իրականին ըմբռնումն ունենանք,
երբեք չպիտի կրնանք զրել նամակ մը այդքան ազդեցիկ ու
այդքան անկեղծ, երբեք չպիտի կրնանք այդ ձկնորսին զգա-
ցումներն յայտնել նոյնքան վայրագ բնականութեամբ, ու
իր սէրը բացատրել իր հասկցած եղանակովը: Ուստի, ար-
ուեստադէտին համար ի՞նչ անսահման հաճոյք մըն է երբ
պատահամբ ձեռքը կ'անցունէ այդպիսի տօփիւման մը, որ
ընկերութեան մէկ ամբողջ դասակարգին ներքին աշխարհը
կը պարզէ իրեն առջեւ այնքա՛ն ճշդութեամբ:

Աւասիկ Գէորգի նամակը նոյնութեամբ: Բնագրին դիւրաւ հասկացողութեան համար, տեղ տեղ հարկադրուած եմ միայն կէտադրութիւնները փոփոխել, եւ հարցական կամ ձայնարկութեան նշաններ դնել՝ որք կը պակսին բնագրին մէջ: Նմանապէս ցաւօք կը գեղչեմ ինչ ինչ բիրտ խօսքեր որք կրնան շատերու դիւրազգածութիւնը վիրաւորել:

«Յէյ վա'խ»

« Ա'խ, Աղաւնի'ս, ախ, տուն ինցի խարէ'ս օւնէիր, ի՞նչ
« օւնէիր քի ինցի ասանք ըրիր, խօւշըս. բէկ աղէք, սարար
« չօւնի, էլչիէ սավալ եօք, կօքտէ քի խելքըս միտքըս վը-
« րատ է, ամա աշ Թաշարսա քէրճէյէ բայա օլմաս. նասր
« քի էղայ նէ էս արթըխ յօքիէս վաս էկա, չիւնքի տանակը
« ճիյէրիս խօթեցիր, տանակին կէսը ճիյէրիս մէջը ցըքէ-
« ցիր. ամա անիկա անանք չէն ընէր, էս ընէմ տէ տուն սէ-
« յիր ըրէ, պարէ էրքօւքնիս ալ խասէթաները կօւղվինք.
« յասկըցա՞ր, խօւշըս: Յըքէ քի տուն ինցի կէնէ կը սիրէս
« էղէր, Մաննիկը յասկօւցօւց, «ամա էրիկէն կը վախնայ
« կօր սավալլըն:» Էկօւ նայէ քի էս սապրը չէմ կըրնար
« կօր ընէր կօր, յասկըցա՞ր, յօքիս: Ան Տարսավիչը ըսըսնէ
« մէք էրկու յէղ ինցի պըռնել տօւվէր էկէր է ամա էս յօն
« չը կըտնվէցա. յօն կըտնըվէի նէ, անոր տավան լըմըն-
« ցաց էր: Վիրա սիրտըս առնէլ քօւքա, վիրա ինցի կըսէ քի
« Քէորք, օտքըդ պաքնէմ, ոա Աղաւնին անանք ըրէ քի մէք
« տանակէ մը յանէ', ան ատէնը քէսի տավա ընէմ նէ քուրըս
« մէռէլըս... ինցի քաչէլ մի տար, սէրէ անօր ըրացը շատ
« կըլլա կօր ինցի.» (Նաւակը պատուած է այստեղ):

« Ան քիչէրվան կըռիվին էս յօն էեի ամա, էս քանի մը

« լախըռտը պիտի ընէյի՝ ամէնուն ալ տըպճէր պիտի, քուկին
 « խաթէրըթ յամար չը խօսէցա, հէմ դօւրսէն իմացողները
 « իրաւ Քէորքին ըրաց լախըռտըն շատ յաղլը է պիտի ըսէ-
 « յին: Քա Աղաւնիս, մէկ օր մը Մաննիկին տունը կանչէ-
 « ցիր ինցի քի, «Յօ Քէորք, պաղճային մէջը յօրին կըլօխը
 « ըրածնիս մօռցա՞ր» ըսիր: Խօւշս, տուն Քէորք ըլլաս նէ,
 « ասօնք միտքըտ իյնա նէ ի՞նչ կ'ըլլաս: Իլլէ կինօվ կ'ըլլամ
 « կոր, անաք կ'ըլլամ կոր քի յէմէն տօւռնէդ նէրս մըտնամ,
 « մասէդ պըռնէմ տօւրս յանէմ քէսի. յէմ անաք պիտի ը-
 « նէմ: Ան ատէնը էրկու էրէսլի Տարսավիչը ինցի պըռնէլ
 « տա, էն շատ Յ տարի պառկիմ պիտի մաքօւս, անկէ էտքը
 « Տարսավիչին յալը եաման է: Աղաւնիս, կիտէմ քի տուն ա
 « ասիկա ըրիր տէ ամմէն օր տօղի մէջ էս, սէպէ քի մապօւսն
 « էս: Տարսավիչը ինցի ըսավ քի Աղաւնին... անցօւց, քէնէ
 « վաղցաւ տէ. թօ՛ւ, ասա՞նկ մարթ առիր, քա. յէլպէտ
 « պաշխա տէդ ալ քօւ դօւրցէ էչէք խաֆալըն: Աղաւնիս, Ման-
 « նիկին յէտ աղէք կընա խօւշըս. աղէք կընիք է ան Փու-
 « խարէն, յէմ ալ պէրանը շատ սըխը է»:

Ստորագրութիւն չկայ:

Ամբողջ գանձ մըն է այս նամակը, եւ ամէն բան կընաս
 դտնել անոր մէջ, մեր ժողովրդական դասակարգին բոլոր
 զգացումներն ու բոլոր կրքերը: Եւ որովհետեւ գիտեմ թէ
 ընթերցողաց մեծամասնութիւնն այս նամակը պիտի կար-
 դայ հարեւանցի կերպով՝ առանց խորը թափանցելու, կը
 ջանամ վերլուծել դայն, քիչ մը աւելի ուսումնասիրած ըլ-
 լալով այդ բարքերը՝ թերեւս ապագայ ընդարձակ վէպի մը
 նիւթերն հաւաքելու մտադրութեամբ:

Եւ նախ, ամէն բանէ առաջ, այդ ծովու մարդոց ընդա-
 ծին բանաստեղծութիւնն է որ ի յայտ կուգայ, ո՛չ եթերա-
 ճեմ բանաստեղծութիւնն որ կապոյտին մէջ կը ծնի ու անով
 կը սնի, անուրջներով կ'օրօրի եւ պատրանքներով կը հեշ-
 տանայ, այլ վայրագ ու կերպով մը բիրտ բանաստեղծու-

Թիւնն որ ժողովրդեան սրտին մէջ ինքնաբուղիս՝ սիրոյ եւ մահուան պարագայից մէջ մանաւանդ կուգայ ի հանդէս։ Իր վիրաւոր սիրտը ցոյց տալու համար, ձկնորսը նախնական պատկեր մը կը գծէ, սիրտ մը դաշոյնով ծակուած, ու ա՛լ հասկցուցած է իր տառապանքին մեծութիւնը։ Բացատրելու համար թէ ի՞նչպէս Աղաւնին մոռցած է իր առաջին սէրը, ի՞նչ աւելի ազդեցիկ խօսք քան սա նախադասութիւնը. « Տանակը ճիւղերիս խօթեցիր, տանակին կէսը ճիւղերիս մէջը ցրեցիր։ »

Յետոյ այն տեսակ մը ժողովրդական նրբամտութիւնը, էսքոն, որ աւելի յատուկ է սակայն Շուկային՝ ուր իր առանձին որոշիչ հանգամանքն ունի, եւ որ կը կայանայ զանազան ընկալեալ սրախօսութիւններու, առածներու, խօսքի դարձուածքներու, բառախաղերու, եւայլնի մէջ։ Իրարու ետեւէ երկու տաճկական առած կը յիշէ Գէորգ, թէեւ առանց մեծ նշանակութեան, իր խօսքին ուժն աւելցնելու համար։ Իր նրբամտութիւնն աւելի ի յայտ կուգայ սակայն երբոր կը ջանայ, սկզբնական միամիտ եղանակաւ մը, Աղաւնին պաղեցնել իր ամուսնէն, անոր բերանը դնելով թշնամական խօսքեր իր կնոջը նկատմամբ, զորս Տարսաւիչ չէ արտասանած անշուշտ։ Միւս կողմէ, դիտեցէք Աղաւնին կանացի խորամանկութիւնը։ Նամակն յանձնած կամ յանձնել տրւած է դատական իշխանութեան. բայց պատուած է այն մասերն որք կրնային մասնաւորապէս դաշիլ իրեն։

Հապա այդ մարդոց սարսա՛փը լրագիրներէն։ Ի՞նչ ցուրտ համակերպութեամբ կը գրէ, սպանդանոց տարուող ոչխարի մը համակերպութեամբ. « Պարէ էրքօւքնիս ալ խասէթաները կօւղվինք »։ Լրագրաց մէջ «կոխուիլը», տրպագրուիլը, այդ մարդոց աչքին առջեւ կը համապատասխանէ գոգցես կախաղան ելլելու։ Շատ անգամ ժողովրդական մարդոց բերնէն լսած եմ, գերագոյն պատժոյ մը պէս, այս ինչ անպատիւ կնոջ կամ այն ինչ անբարոյական մարդուն համար, թէ «փիւթին խազէթաները կրուեցան»։ Այս զգացման՝ ժողովրդական բարքերուն մէջ անցնելուն գլխաւոր պատ-

ճառներէն մին եղած է ատենօք հրատարակուող Մամուլը, եւ տարիներ առաջ կը յիշեմ յաճախ որ Այվազեան Գէորգ էֆէնտիին փողոցէ մը անցած ատեն, տեսած եմ կիներ որք աճապարանքով գլուխնին պատուհանէն ներս քաշած են, իրարու մըմնջելով. «Մամուլը կ'ասնի կոր», որպէս թէ նոյն ինքն Նեոլ տեսած ըլլային: — Ու սոսկմամբ կը մտածեմ որ եթէ Գէորգ գիտնար որ դատարանին մէջ մասնաւոր ունկընդրաց յատուկ աթոռներուն վրայ ծանօթութիւններ խաղ-խրդող անձը՝ ճշդիւ նպատակ ունէր զինքը «խաղէթաներն անցընելու», անշուշտ փորձանք մը կը բերէր անոր գլխուն դատարանէն դուրս:

Եւ Գէորգ ի՞նչ լաւ գիտէ թէ Աղաւնին ալ նոյն այդ զգացումը կը տածէ՝ իր ներքին կենաց հրապարակուելուն նկատմամբ, եւ ի՞նչպէս կը յայտնէ իր արհամարհանքը, թո՛ւ, այն մարդուն համար որ իր կնոջ գաղտնիքը երեւան կը հանէ: Յայտնի չէ թէ Տարսաւիչ իրօք Գէորգին այդ տեսակ խօսք մը ըրած է: Գուցէ սակայն երկաթագործը, գիտնալով երիտասարդին սէրն իր կնոջ համար, ուղած ըլլայ անոր նախանձոտ աչաց առջեւէն անհետ ընել իր սիրոյն ակներեւ նշանը: Որովհետեւ, ինչպէս վերը ըսինք, Տարսաւիչ գիտէ եղեր ամէն բան: Գէորգի պէս մարդիկ շատ չեն ծածկեր իրենց զգացումները: Գինետան անկիւնը, երբ ալ օդին մտքերը կը գերազրդոէ եւ աչուրները կը մթագնէ, Գէորգ քանի քանի անգամ գոչած է, «Ա՛խ, Աղաւնի՛», եւ իր լայն ձեռքը ջարդուախշուր ըրած է գաւաթներն ու սրուակները: Գինետունն ամէն բան է այդ մարդոց համար, բարեկամութեան տեղ ու կռուոյ ալ տեղ. հոն կ'երթան ուրախութենէ մը ետքը, ու կ'երթան սուգէ մըն ալ վերջը, հոն կը թափեն իրենց բոլոր կրքերը: Երբոր Գէորգ իր լուսանրկարն հանել տուած է, գիտէ՞ք թէ օրինակ մը Աղաւնիին զրկելէ առաջ՝ որո՞ւ նուիրած է... — Մէխանէճի Օհաննէսին, որ զայն կախած է իր պատին վրայ:

Ասոր քով գրէք իրենց ողորմածութիւնը, գորովական գութն աղքատներուն համար: Ի՞նչ խանդաղատանքով ֆու-

խարէ կ'անուանէ Մաննիկը, ինք որ հարուստ մը չէ սակայն եւ շատ անգամ երկար չարչարանքներով հագիւ օրապահիկը կրնայ ճարել:

Սիրոյ զգացմանց նրբութիւններն եւ ուժգնութիւնը դիտեցէք այդ երիտասարդին վրայ: Փոխն ի փոխ փաղաքշական խօսքեր, «խօւշըս», «հօգիս», «խելքըս միտքըս վրատ է», Աղաւնիին սիրտը շարժելու բացատրութիւններ՝ — «տուն ինցի կէնէ կը սիրէս էղէր». յետոյ հին յիշատակներուն խանդաղատանքը, — «պախճային մէջը յօրին կըլօխը ըրացնիս մօռցա՞ր». տեղ մը, երկաթագործին կինն իր ամուսնէն պաղեցնելու ջանադրութիւն մը, յիշեցնելով անոր ոչինչ մէկը ըլլալը, «ասա՞նկ մարդ առիր, քա». եւ ահա յանկարծ իր կիրքը կը պոռթկայ. այդ քաղցրութիւնն իր գործը չէ. ժառանգականութեամբ վաստկած բոլոր վայրագութիւնն երեւան կուգայ՝ տուփանքին բոլոր սաստկութեամբը, եւ կը գոչէ. «Իլլէ կինօվ կըլլամ կոր, անաք կըլլամ կոր քի յէմէն տօւռնէդ նէրս մըտնամ, մասէդ պըռնէմ տօւրս յանէմ քէսի. յէմ անաք պիտի ընէմ»: Կրքի սաստկութեան շատ բացատրութիւններ կարդացած եմ. բայց չեմ գիտեր ինչո՞ւ այսչափ կորովի չեն երեւցած ինծի:

Եւ ամէնէն աւելի դիտեցէք ծովու կոհակներուն դէմ մաքառող այս տղուն գերազանց անվեհերութիւնը, նեղութեան համար ունեցած յօժարափոյթ պատրաստականութիւնը, վրտանդին առջև իր գեղեցիկ անտարբերութիւնն, եւ մահուան դէմ գերագոյն տրհամարահանքը: Պա՛հ, «էրկու էրէսլի Տարսավիչը ինցի պըռնէլ տա, էն շատը 3 տարի պառկիմ պիտի մարօւս, անկէ էտքը Տարսավիչին յալը եաման է»: — «Տարսավիչը մէք էրկօւ յէղ ինցի պըռնէլ տօւվէր էկէր է ամա էս յօն չը կըտնվէցա. յօն կըտնըվէյի նէ, անոր տավան լըմընցաց էր»: Կը տեսնէ՞ք այդ քսանեւմէկ տարեկան կտրիճին սրտի աղաղակը. «Էս արթըխ յօքիէս վաս էկա». մահուան վտանգն ա՛լ աչքն առած է այդ տղան, որ դեռ մանուկ՝ հօրը դաշոյնին հետ խաղացած է եւ ներկայ գտնը-

ւած անոր կռիւներուն, եւ յետոյ ինքն ալ անոր յաջորդած է՝ ծովուն ու ցամաքին մէջ բաժնելով իր արկածալից կեանքը: Հոգիէդ ինչո՞ւ վազ անցնիս, քա՛ջ տղայ, պէտքի ես դուն:

Լրագիրներուն մէջ անցնելէ կը վախնայիր, կը կարծէիր որ շա՞տ գէշ պիտի մտածեն քու վրադ: Ձէ՛, խեղճ տղայ. քու վէպդ, քու կեանքդ կարդացողները քեզ նկատմամբ պիտի ունենան զայրոյթէ տարբեր ուրիշ զգացում մը, որ սակայն կարեկցութիւն ալ չէ:

(«Մասիս», 1 Օգոստոս 1890).

ՏԵՐՏԵՐԻՆ ՈՒԽՏԸ

Ամբողջ գիւղին մէջ անոր պէս կտրին մը չի կար: Թորոսենց Ակոբը, օ՛հ, եա՛ման, եա՛ման:

Երբ գիւղին մէջէն կ'անցնէր իր աշխէտ ձիուն վրայ նըստած, հրացանը կռնակը եւ աջ ձեռքին մէջ սանձը ժողված խրոխտաբար, լայն իրանը ձիուն գաւակին վրայ չիպ շիտակ, — ամէնքն ալ իրարու ցոյց կուտային զինքը սքանչացման ու հպարտութեան շեշտով մը.

— Աստուած արեւը պահէ՛:

Իրա՛ւ ալ, Աստուած կը լսէր գեղջուկներուն մաղթանքին: Ոչ ոք Ակոբին պէս արկածալից կեանք մը կը վարէր: Քսան անգամ քիչ էր մնացեր որ մեռնէր, եւ քսան անգամուն ալ ազատեր էր: Իր կեանքը անհատնում շարք մըն էր եղած, մատաղագոյն տարիքէն, հրացանի զնդակներու փոխանակութեան, վտանգաւոր որսորդութեանց, Բէժիի դէտերու հետ անվերջանալի կռիւներու, լեռներու վրայ եւ անտառներու խորը:

Գիւղական ու լեռնական կեանքի կատարեալ ու անխառն տիպար մը, այդ Թորոսենց Ակոբը: Ինքը ունեւոր ընտանիքի գաւակ, գիւղին վարժարանին մէջ բաւական ուսում ստացած, այնպէս որ իր շրջանակին մէջ «ուսումնական» երիտասարդի համբաւ կը վայելէր, ամէն բան թողեր ու իր բնազդներուն ետեւէն վազեր էր: Բարձրահասակ ջղուտ տղայ մըն էր, արեւէն սևեցած, քիչ մը նիհար, սեւ դուռղ մազերով ու կրա-

կոտ սեւ աչուըներով: Քսան տարեկան չի կար դեռ, սակայն գիտէր իր գաւառին ամէն ծակուծուկը, ամէն հովիտները ու ամէն լեռները, ամէնէն խորախոր թաւուտները: Կեանքին մեծ մասը կ'անցընէր տունէն դուրս: Աւելի՛ արուեստասէր քան դործնական մարդ, իր զբաղումներուն մէջ կը փնտռէր ոչ այնչափ շահաւորը որքան վտանգաւորը: Իր քաջագործութիւնները բերնէ բերան կը զրուցուէին բոլոր գաւառին մէջ: Գլխաւոր գործը ծխախոտի մաքսանենդութիւնն էր. բայց ոչ թէ մութ գիշերին, անտառներու ստուերին կամ ձորերու խաւարին մէջ կ'աշխատէր, հապա արձակ համարձակ, պայծառ լուսնին, լեռներէն վար իջած ատենը բարձրաձայն երգելով: Երբ մէկ քանի ընկերներու հետ կուգար, երեք ձիու վրայ հազար օխա ծխախոտ բեռցած, ինք ամէնէն առաջ կ'ընթանար, իր ձիուն վրայ կարմիր դրօշակ մը հաստատած, — իր արհամարհոտ անսխալութեան նշանը ընդդէմ դէտերուն, եւ կոկորդը պատռելու աստիճան կ'երգէր.

Այիճկանը կելիպ կէշէր տաղլերի (*):

Բայց իր ամէնէն սիրական զբաղումը որսորդութիւնն էր: Խիստ ճարտար հրացանաձիդ, ոչ ոք կրնար անոր հետ բաղդատուիլ: Իր հրացանը իր սիրուհին էր, գրեթէ միշտ անկից անբաժան. ու կը զրուցէին թէ մինչեւ իսկ գիշերը մէկ ձեռքով հրացանը բռնած կը քնանար: Պաշտամունքի պէս բան մըն էր ատիկա. ու վառօդն էր խունկը զոր կը մատուցանէր իբր նուէր այդ սրբութեանը: Ամառը, թռչունները ու իրենց չրջակայ անտառներուն զիրուկ տատրակները՝ ամենօրեայ ողջակէզներն էին այդ անյազ աստուածութեան: Իսկ ձմեռը, օ՛ ձմեռը Ակոբին եղանակն էր. այդ ձիւնապատ լեռներուն ու անտառներուն մէջ մանաւանդ, ուր ծառերը սառոյցէ խօլական ճիւղերով կը բեռնաւորուէին, երկտասարդը առտուընէ մինչեւ իրիկուն կը պրտըտէր մէկ քանի ընկերներն.

(*) «Այիճկանը կուգայ կ'անցնի լեռները»: — Իր գաւառակին ու կ. Պոլսոյ մերձակայ այդ ամբողջ նահանգին մէջ, ծխախոտի մաքսանենդութիւնը «այիճկա» կը կոչուի:

րու հետ, եւ դարձին, իրենց աւարը կ'ըլլար եօթը-ութ վարաց, հինգ-վեց եղնիկ: Երբոր ձիւներուն մէջ շտկած իր յաղթ հասակը, հրացանը ձեռքը նշան կ'առնէր վարազին որ հեռուէն զիրենք կը դիտէր՝ մոլեգին խոնջիւններ արձակելով կամ ահեղ դունչովը տապալելով թեւի հաստութեամբ ծառեր, եւ երբ իր բոլոր ուշադրութիւնը հրացանին թիրախին վրայ կեդրոնացուցած կը սպասէր, — այդ ձիւնազարդ տաքածութեան վրայ, կատաղի հովին տակ որ իր երեսը կը ձաղկէր ձիւնի փոշիներով եւ պէխն ու մօրուքը կը զարդարէր սառի զանակներով, ինքն իսկ կը նմանէր բնութեան անխառն ու հարազատ զաւկի մը, սկզբնական դարերու էակի մը, մարդկութենէն դուրս բոլորովին, քաղաքակրթութեան ազդեցութենէն զերծ, որ հողէն ելած մէկ բղխիւնով, հողին վրայ կը շարունակէր իր ազատ անասունի կեանքը, վայրագ ու վեհապանծ: — Որսի մէջ, դիւրինը չէր փնտռեր երբեք. գիտէր ու կը տեսնէր թէ ուրիշներ, փախստական եղնիկը հալածելու ատեն, յանկարծ վազքերնին կը դադրեցնէին, մեղմիկ մը սուլելով. ու խեղճ միամիտ անասունը կանգ կ'առնէր ընդոստ, գլուխը ետին դարձնելով ի լուր այդ անուշ կոչին, ու նոյն հետայն դնդակահար դետին կը գլորէր. ու մինչեւ իսկ վարազը, երբ կը լսէր որսորդին բարձրաձայն աղաղակը, հո՛ւր, հո՛ւր, հո՛ւր, զարմացած կը կենար, իր պանդոյր իմացականութեանը մէջ կարծես հասկնալ ուզելով այդ ձայնին նշանակութիւնը, չդիտնալով թէ այդ մէկ վայրկենի դադարը իր մահն էր: Չէ՛, Ակորին դործը չէր ատիկա. պէտք էր որ իր ճապուկ սրունքներուն բոլոր ուժովը սրանար երէին ետեւէն, ու այդ խօլարչաւ վաղքին մէջ, իր զնդակը երթար մխուէր վարազին աչքին կամ ճիշդ սրտին վրայ:

Իր գեղին պահապանն էր նաեւ: Ինքն էր որ դիշերային պահնորդ խմբին գլուխը կ'անցնէր յաճախ: Երբ գիւղացիները իմանային թէ Թորոսենց Ակորը գեղին շուրջը մօտ կու գար այդ դիշերը, հանդարտ ու անխոռով քուն մը կը քնանային: Չէ՞ մի որ շատ մը դէպքեր կ'արդարացնէին իրենց վրս-

տահուլթիւնը այդ քաջարի տղուն վրայ: Որո՞ւն մտքէն ելած էր մանաւանդ եկեղեցիին դէպքը, որ պարծանքով կը պատմուէր միշտ:

Գիւղացիները ժամանակէ մը ի վեր զարմանքով կը տեսնէին թէ իրենց եկեղեցիին պարտէզին եգիպտացորենները, որոնք դպրոցին հասոյթներէն մին կը կազմեն, օրէ օր կը պակսէին: Իրողութիւնը Ակոբի ականջը հասած էր: Ձայն հանած չէր. բայց նոյն իրիկունը դարանակալ կը սպասէր պարտէզին մէջ հաստ ծառի մը տակ: Կէս գիշերը անցած, երկու գաղթական թուրք գաղտագողի պարտէզը կը մտնեն ձի մը քշելով, կը կտրեն եգիպտացորենները, պարկերով ձիուն վրայ կը բեռցնեն ու կը պատրաստուին մեկնելու, երբ Ակոբ պահուած տեղէն ելլելով, հրացանը ուղղած եւ գողերէն մէկուն ականջը թոցուցած էր. վիրաւորը, ընկերոջը հետ, հոն թողած իրենց ձին, սրարչաւ փախած էր եւ անշամ մըն ալ երեւան ելած չէր, իբր գող բռնուելու վախէն: Ակոբ ձին ծախած էր գիւղին մէջ եւ գումարը եկեղեցիին յանձնած՝ արդէն գողցուած եգիպտացորեններուն իբր փոխարինութիւն:

Եթէ գիւղացիներուն մէջ մէկը կար որ Ակոբէն գոհ չէր, ան ալ իր ընտանիքն էր, իր ծերունի հայրն ու մայրը մանաւանդ: Ամէն վայրկեան դողի մէջ թէ իրենց գաւկին գըլխուն փորձանք մը չհասնի, ամբողջ կեանքերին սիրտ-հատնում մըն էր: Ամէն իրատ, ամէն պաղատանք անօղուտ կը մնային: Թորոսենց Հաճի Արթին աղան ու կինը վերջապէս խորհուրդ մը յղացան իրենց գաւկին անդուստ եռանդը մարելու. որոշեցին դանի ամուսնացնել: Ակոբ քսանըհինգ տարեկան եղած էր, եւ ամուսնութիւնը մտքէն չէր անցուցած տակաւին: Իր վայրի արուի աղատ ու աստանդական կեանքին մէջ, երբեք յուզմամբ չէր նայած գիւղացի աղջկան մը շիկնոտ այտերուն:

Եւ սակայն, չհակառակեցաւ հօրը մօրը պաղատանքին, ու ամուսնացաւ համեստ աղուոր աղջկան մը հետ:

Միայն թէ Հաճի Արթինի հաշիւները սխալ ելան: Չորս հինգ ամիս չանցած, Ակոբ նորէն դարձեր էր իր առջի կեանքին, ժամանակը բաժնելով լեռներուն ու անտառին մէջտեղ, հազիւ մէկ քանի ժամ գողնալով անոնցմէ՝ իր ընտանեկան յարկին համար:

Ան ատեն էր որ Հաճի Արթին մտածեց թէ մեծ չարիքներուն մեծ դարմաններ պէտք են: Ուրիշ միջոց չի կար զաւակը կարգի բերելու, բայց եթէ քահանայ ընել զանի: Ճիշդ այդ միջոցները գեղին տէրտէրը գործէ կը քաշուէր խոր ծերութեան պատճառաւ, ու նահանգին Առաջնորդ Սրբազանը հովուական պտոյտի մը մէջ գիւղն էր եկած ու Հաճի Արթինի տունը իջած:

Ու իրիկուն մը, Սրբազանին ներկայութեանը, Հաճի Արթին ու կինը իրենց զաւկին ոտքը ինկան, լալադին աղերսելով որ քահանայ ձեռնադրուի, մինչ Սրբազանը հայրական յորդորներով նոյն խրատը կուտար: Սրտի դաշող մաքառում մը եղաւ ասիկա, ու ժամերով տեւեց եւ, կատաղի մերժումներէ ետքը, Ակոբ ուրիշ բան չգտաւ ընելիք բայց եթէ տղու մը պէս լալ: Այդ լացը իր պարտութիւնն էր:

Երեք ամիս ետքը, իր հովուական պտոյտէն դարձին, Սրբազանը ձեռնադրեց զանի հանդիսաւոր կերպով: Այն վայրկեանին որ նորընծան իր ուխտերը կը կատարէր, Սրբազանը անոր ականջն ի վար ծռեցաւ եւ ըսաւ.

— Ուխտ ըրէ որ ալ ձեռքդ հրացան չառնես:

Նորընծան գլուխը վեր առաւ, անրացատրելի նայուածքով մը նայեցաւ հօրը որ Եպիսկոպոսին մօտ կանդնած էր, ու տկար ձայնով մը,

— Կ'ուխտեմ, Սրբազան, ըսաւ:

Ու աչքերը լեցան:

×

Կնոջ ընել չկրցածը՝ եկեղեցին ըրաւ: Տէր Մեսրոպ քահա-

նան հանդարտ մարդ մըն էր հիմակ, անձայն, անշշուկ: Իր տենդոտ գործունէութեան յաջորդող այդ անդորրութիւնը տեսակ մը թմրութեան մէջ խորասուզած էր զինքը: Առջի գուարթ մարդը չէր. ժամերով կը նստէր լուռ ու տրտում, դիտելով գիւղին շրջակայ լեռներն ու անտառները, որոնք երկնքին տակ կը փռէին իրենց յաւիտենական անփոփոխ գեղեցկութիւնը, ազատ, անդգայ ու անկարեկից: Հետզհետէ կը նիհարնար. խաղաղ կեանքը կը հատցնէր զինքը: Իր ներքին էութիւնը յաճախ կ'ապստամբէր, ու տունէն դուրս, եկեղեցիէն դուրս, գիւղէն դուրս նետուելու խենդ գաղափարներ կ'ունենար, առջի ամիսները մանաւանդ. եւ սակայն հանդիսաւոր վայրկենի մը մէջ իր ըրած ուխտը կը կասեցնէր զինքը եւ ձեռքերն ու ոտքերը կը կտրէր: Այդ ուխտը, իր սրտին գիւղական անխառն սրբութեանը մէջ, իր հաւատալիքին մէկ մասը կը կազմէր, աննիւթ ու գերբնական բան մը, ահաւոր ու անողոք, որ իր վերացականութեամբը կ'ընկճէր զինքը: Ու նայուածքը ցաւազին կերպով կը դարձնէր իր սիրական հրացանին, որ պատին վրայ կը ժանգոտէր հիմա:

Քիչ քիչ, առջի ընդվզումներն ալ չունեցաւ: Իր բաղդին համակերպեցաւ, եւ անվեհեր որսորդէն ու խաչախֆիէն՝ տխուր ու աննշան մարդ մը մնաց, որ կնունք կ'ընէր ու մեռել կը թաղէր:

Երեք տարի ետքը Առաջնորդ Սրբազանը նորէն հովուական պտոյտի ելած էր ու Հաճի Արթինի տունը իջած: Այն իրիկունը մեծ կոչունք կար տանը մէջ ի պատիւ Սրբազանին: Տէր Մեսրոպ կարեւոր գործի մը համար մերձակայ գիւղ մը դացած էր եւ աճապարանքով ետ կը դառնար՝ իրիկուան սլատրաստութիւններուն հսկելու: Անտառէն կ'անցնէր՝ երբ կանդ առաւ հրացանի բոմբիւններ լսելով. քիչ ետքը նշմարեց գիւղացի մը որ որսի ելած էր, բայց անվարժ

ու աճարտար, դնդակները պարապը կ'երթային առանց թռու-
չուն մը դետին ձգելու: Տէրտէրը մէկ-երկու վայրկեան դի-
տեց. կուրծքը կ'ելլէր կ'իջնէր փքոցի մը պէս. խուլ պայքար
մը կը մղուէր իր ներսիդին. յետոյ, մէկէն, յիմարի մը պէս,
իր փիլոնին քղանցքները ժողվեց մէջքը խոթեց, վազեց եւ
հրացանը գիւղացիին ձեռքէն յափշտակելով, ուսին դրաւ,
նշան առաւ, պարպեց եւ տատրակ մը դետին գլորեցաւ:
Տէրտէրը ա'լ ինքզինքին տէրը չէր. եւ, իրարու ե-
տեւէ, տասներկու անգամ կրակ ըրաւ, ու տասներկու տատ-
րակ պառկեցուց: Երբ ա'լ ինքզինքը դտաւ, երբ իր ոտքի ե-
լած բնադդները հանդարտեցան իրենց յադուրդին մէջ, ան
ատեն միայն մտածեց իր ըրածին ահաւորութեանը, ու տատ-
րակները ժողվելով տուն դարձաւ գլխիկոր:

Տունը բան մը չըսաւ սակայն: Ինք իր ձեռքով մաք-
րեց թռչունները, բրինձի վրայ ձգեց ու փուռը դրկեց, պատ-
ուիրելով որ գիշերուան ժամը մէկին բերեն:

Իրիկունը, սեղանին վրայ, երբ մեծ ափսէի մը մէջ տատ-
րակները բերուեցան՝ տակաւին ծխաշունչ, կարմրած բրին-
ձին վրայ, Սրբազանը թեւերը սոթթեց, եւ,

— Հը՛, աս պատուական բան կ'երեւայ կոր, հը՛, մոռլ-
տաց անյադ նայուածքով մը, լեզուն բերնին մէջ շաչեցնելով
եւ թուքը կլլելով:

Եւ իրօք, երբ Սրբազանը մէկ քանի պատառով կուլ
տուաւ ամբողջ թռչուն մը, գովասանական բառերը վերջ
չդտան:

— Օ՛Ֆ, պատուակա՛ն, պատուակա՛ն: Եղի պէս վար
կ'երթայ կոր: Ես դեռ ասանկ համով կերակուր կերած չու-
նէի: Տէրտէր, գիտցած ըլլաս, վաղն իրիկուն նորէն կ'ու-
ղեմ: Զուրցէ՛ բռնողին:

— Ծառայ եմ, Սրբազան, ձենէ հրաման կ'ուզէ մինակ:

— Ծօ՛, խուլան խուլան իզին, ուղածին չափ թող բռնէ:
Ըսէ նայիմ ո՛վ է:

— Զեր խոնարհ ծառան, Սրբազան:

— Ծօ վա՛յ թշուառական, դո՛ւն ես: Է՛յ, ինչ ընենք,

ա՛լ մէյ մը ըսած դտնուեցայ, ուխտէդ կ'աղատեմ քեզի :
Բայց ասկից ետքը սլատուական կտոր մը զարնելու ըլլաս նէ,
Առաջնորդարան ղրկելու չմոռնաս :

Ու երկրորդ տատրակ մը քաշեց առջին :

Հետեւեալ օրը, մութն ի լուսուն, Տէր Մեսրոպ անտառն էր, հրացանը կռնակը, իր նախկին ընկերներէն մէկ քանիին հետ : Նոր մարդ մը եղած էր, երեսը կարմրած, աչքերը վառ, հասակը ուղիղ : Ծշղիւ այդ պահուն, եղնիկ մը երեւցաւ հեռուէն ծառերուն ետին, եւ սկսաւ սրարչաւ փախչիլ : Տէրտէրը հրացանը ուղղեց, կրակ ըրաւ, եւ անասունը գետին փռեց : Ան ատեն ուրախութեան յիմարական աղաղակ մը արձակեց որ լեռներուն մէջ արձագանգ գտաւ, ու սկսաւ դողդղալով պազնել իր հրացանին բունը, փողը, բլթակը : Ու իր խօլական հրճուանքին չկրնալով ատով յագեցում տալ, ափ մը վառօդ առաւ եւ սկսաւ ուտել, ձեռքէն թափթփելով, պեխերուն ու մօրուքին մէջ խառնուելով, մինչ արցունքի լայն կաթիլներ կուգային խառնուիլ փոշիին հետ եւ իր բերնին վրայ, իր ունգերուն բոլորտիքը սեւ խմոր մը շաղուել :

(«Մասիս», 15 Օգոստոս 1890,
«Մուրճ», Դեկտեմբեր 1901).

ՄԻՐՈՅ ԳԻՂԵՐ

(ԲԱՐԻՁԵԱՆ ԿԵԱՆՔ)

Գիշերուան Բարիզը՝ իմ սիրած Բարիզս է. թերեւս անոր համար որ ցերեկէն աւելի խորհուրդ ունի իր մէջ: Երբոր արեւը մարը կը մտնէ Պուա տը Պուլոններին ետեւէն, ու երբոր կազն ու ելեկտրական կանթեղները մուծին մէջ կը ցցուին՝ հրաշէկ չուաններու պէս փռուած փողոցներուն երկայնքը, քաղաքը, ցերեկուան սպառիչ գործունէութենէն դրդուած, աւելի աշխոյժ, աւելի տենդոտ կերպարանք մը կ'առնու, ամէն յոգնութենէ ետքը եկող տեսակ մը գինովութեամբ, որ հետզհետէ պիտի արծարծուի, պիտի հրահրուի ամէն բանով, ընթրիքով, ալքովով, նայուածքով, հպումով, գերազոյն խոնջէնքի մը մէջ հատնելու, սպառելու համար:

Տաք գիշեր մըն է, բայց տա՛ք, ա'յնչափ ազդու, սաստիկ ա'յնքան որ շօշափելի բանի մը, սրտիդ վրայ ճնշող նիւթական բանի մը զգայութիւնը կուտայ քեզ: Ասֆալթը ծանր գոլորշիներով կ'արտաշնչէ օրն ի բուն մթերած տաքութիւնը: Ամէն ոք դուրսն է, դռներուն առջեւ, մայթերուն վրայ, պարտէզներուն մէջ, սրճարաններուն առջեւ, ամէն ոք տունէն դուրս մղուած անդիմադրելի զգացումէ մը որ չպիտի ուզէ սահմանափակուիլ չորս պատերուն մէջ, աւելի օդի, աւելի լոյսի, աւելի շունչի, աւելի կենդանութեան ի խնդիր: Ընթրիքի ժամն անցած է հիմակ, եւ բազմութիւնն հետզհետէ կը խտանայ, կը թանձրանայ փողոցին մէջ. ա-

մէն կողմէ դուրս կ'ելլեն, անդադար, կողմնակի գռեհներէն, ճամբայներէն, դռներէն, նրբանցքներէն, խառնուելու համար մարդկային հոսանքին որ լայն պողոտայներուն երկու կողմերէն կը յառաջանայ, ծառերուն ստուերին մէջ նսեմանալով եւ կաղերուն պայծառ լոյսին ներքեւ ի յայտ գալով հետզհետէ:

Գետին եղերքը կ'իջնեմ, Սէն Միշէլի կամուրջին եղերքը, Բլաս Մօպէսի կողմնակի մութ ու նեղկիկ փողոցներէն, մնացորդ մը հին Բարիզին որ քիչ քիչ կը քայքայուի ու կը կերպարանափոխուի անդուլ բրիչին տակ, եւ ուր այս ժամուս աղմկալի կենդանութիւն մը կը տիրէ: Շաղօ-Ռուժի եւ Բէռ Լիւնէդի կապելայներուն բոլորտիքը, թիթեղեայ տրապիզին առջեւ, պարաս գործաւորներու, վոնտուած սպասաւորներու, անխոստովանելի աղբիւրներէ ապրող երիտասարդներու խառնակ ու կասկածելի խումբ մը: Ու քիչ մը անդին կիներ որք պատերուն տակ կը սլքտան, ընտանիքի մայրեր որք իրենց ամուսինը կը լրտեսեն, դործաւորուհիներ որք մանրիկ ու փութկոտ քայլերով կ'անցնին, Բարիզի գործաւորուհիներ, սիրուն ճմրթկած դէմքով, խուզարկու նայուածքով, համեստ ու անձնավստահ, անփոփոխելի սեւ պարզ շրջագգեստով որ իրենց բարակ մէջքն ու կուրծքը կը սեղմէ:

Սէնը, գիշեր ատեն, այդտեղ, անմատչելի շրջապատներ մը կը ներկայացնէ: Դիմացդ. Նոդր-Տամը, իր յաղթ կազմըւածքով, մութին մէջ կ'ուրուապծուի, լուռ, բայց մեռած բաներու ահաւոր ու սարսիչ լուութեամբ մը. երկու կողմի բարձրադիտակ աշտարակներուն մէջտեղ, եկեղեցիին սլաքը դէպի վեր կը ցայտէ, պչրող ու շնորհալի, դարերու հաւատքին ու կրօնական յափշտակութեանց այդ լքուած զանդուածին տիրապետելով: Ստուերը կը շրջապատէ ամբողջ շէնքը, ծայրերը խեղդելով, ցցուածքները ողորկելով, սրութիւնները թաղելով, ցերեկուան պայծառութիւնէն հաղարայպատիկ աւելի ուժգին աղդելով քեզ գոթական այդ յիշատակարանին ամբողջ բանաստեղծութիւնն ու մելամաղձութիւնն

որ կ'ընկճէ զքեզ: Ոտքերուդ տակ, ջուրը կը վազէ մեղմ պղպջանքով մը, արագ, իր մութ երեսին վրայ ցոլացնելով անյայտացնելով գետափին ու կամուրջին լոյսերը. եւ երկու կողմդ, կամուրջներուն կարմիր ու սպիտակ լապտերները կ'երկարին, անվախճան, զուարթ ճառագայթումով: Հեռուէն, էյֆէլեան աշտարակին գագաթէն, ելեկտրական դարձ-դարձիկ կանթեղը, երփներանգ փոփոխումներով, քաղաքին վրայ կը մխէ իր լուսանիւթ սլաքները:

Պուլվարներուն վրայ, հիմակ, մարդկային հեղեղը կը հոսի խիտ եւ կուռ: Ելեկտրական լամպարները, օդին մէջ կախուած լուսեղէն կայլակներ, իրենց թեթեւ անբացատրելի կապոյտ լոյսով աչք կը խողտացնեն, լուսնին պէս տըժ-դոյն ու անոր պէս իրենց բոլորտիքն ունենալով բակ մը: Ինծի այնպէս կուգայ որ բեւեռային արեւներն այդ ջինջ պայծառութիւնն ունենալու են: Սրճարանները կը զեղուն բազմութեամբ, պուլվարին լայն մայթին վրայ պոռթկալով իրենց յաճախորդները, երեք կարգ սեղաններու առջեւ: Ու ամբողջ կ'անցնի անընդհատ, անդադար, կողմնակի փողոցներէն թափելով պուլվարներուն վրայ, այլադան ու այլատարր բազմութիւն մը, որուն մէջ կիները ուշադրութիւն կը դրաւեն, մէս ու գրգռիչ, շուայտ ու անպատկառ նայուածքներով որք հրաւերի մը պէս յանկուցիչ են, իրենց անցքին վրայ սփռելով մուշկի սաստիկ հոտ մը որ ջղերդ թունդ կը հանէ. կ'անցնին ու կ'անցնին, զոյգ զոյգ, միայնակ, լուսեղէն փողի մը մէջէն որով մթնոլորտը լցուած է եւ որ երկու կողմերու ճոխ խանութներուն ոսկեղէն նշանակները կը հրդեհէ:

Երկու մայթերուն մէջտեղէն, անհամար կառքերը կը վազեն իրարու ետեւէ, իրար հալածելու պէս, իրենց կանաչ ու ճերմակ կանթեղները խոշոր աչքերու պէս բացուած, փայտէ յատակին վրայ սահելով գրեթէ անձայն, տարօրինակ կերպով աւելցնելով չորս կողմի ընդհանուր շարժումը:

Աղմուկը կը բարձրանայ ամէն կողմէ, անորակելի ժխոր մը, խուլ, մօտ ու հեռու ժխոր մը, լայն ու վիթխարի շունչը,

սրտի տրոփումը գողցես այս քաղաքին, որուն վրայ դադա-
փար մը կարեւրէ չէ կազմել, որ չես գիտեր ինչէ՛ կը բաղ-
կանայ, որուն մէջէն կ'անցնիս կը դառնաս՝ անոր ըմբռնումն
խաղ կորուսած, դոր ա՛լ չես լսե՛ր՝ բայց եթէ քաղաքէն դուրս
ելլելով, արձակ ու ամայի դաշտի մը մէջ՝

Ի Բլաս տը Լա Քոնքօռտ, տեսարանը դիւթուլթեան մը
կը փոխուի: Հրապարակէն մինչեւ Առք տը ԴոխոնՖ, Շան
դ'Էլեդէի ծառուղին կ'երկարի իբր երկու քիլոմէդր երկայ-
նութեամբ, իբր սահման ունենալով Յաղթական Կամարն
որ երկու սրունքներուն վրայ կեցած անհեթեթ հսկայի մը
տպաւորութիւնը կը թողու: Լոյսի գեղխութիւն մըն է որ կը
տիրէ, լոյս՝ ծառուղիին երկու կողմը, լոյս՝ ծառերուն մէջ-
տեղ, լոյս՝ երգեցիկ սրճաբաններուն չորս կողմը: Երածըշ-
տութեան ձայնիւր կը հասնին, պղնձի ճայթիւններ ու աղի-
քի թրթուռներ՝ որք կ'ընկերանան Բօլիւսին ու Իվէթ Կիւլ-
պէռին երգերուն:

Ա՛լ օդը ծանրացած է այն գորովանքի, գգուանքի, սի-
րոյ ղզացումով որ ամէնուն սիրտը կը լեցնէ: Գինուլութիւնն
սկսած է աստիճանաբար ու տաքը արիւնը կը մտրակէ, ա-
րուին ու էդին երակներուն մէջ ղնեւելով նոյն ըղձանքն որ ի-
րարու կը մղէ ղանոնք, ու կենսականութեան գեղումն աչքե-
րը կը վառէ: Կարքերուն մէջ կ'անցնին քուէ քով, էրեկմար-
դը կնոջը քով սեղմուած, գլուխը անոր ուսին վրայ հակած,
որպէս արբշխա այն բուրմունքէն զոր ծոծրակին բացուածքը
կուտայ իրեն, մերձակայ դիւրլլընդխառնումին ցանկութեամբ-
բը տենդայոյդ: Կարքին սրարչաւ ընթացքովը կ'երթան Ի
Պուա տը Պուլոնեը, պուրակներուն առանձնութիւնը կամ
Շադօ-Մատրիտի ու Բալիլիեոն Շինուայի մասնաւոր խուցե-
րուն խորհրդապահ մենութիւնը փնտռելու: Ու Շան դ'Էլի-
դէի ծառերուն տակ, կողմնակի թաւուտներուն մէջ, սիրա-
նարներու զոյգերը կ'երթան թեւ թեւի, հետզհետէ աւելնա-
լով, միեւնոյն մտածմամբ վրդոված: Ու անկեղծ տարփանք-
ներուն քով, վարձկան տարիանքները նոյն դինովութիւնը
կ'աւելցնեն:

Ու բոլոր այն ճամբուն վրայ որ տունս պիտի դարձնէ
 զիս, կեանքի նոյն փթթումն է որ կը տիրապետէ ամէն տեղ:
 Սիրոյ գիշեր մը պիտի ունենայ հիմակ Բարիզ: Առանձնո-
 ցին խորհրդայեղց ու բուրումնաւէտ հեշտութեանը մէջ, Ամ-
 րոցներուն նամէտ խոտին վրայ, ձեղնայարկին տակ, ամէն
 ուրեք, ամէն յարկի ներքեւ, այս գիշեր, բարձին ու քարին
 վրայ, ամէն ոք, ծերունին որպէս մանուկը, ամէն ոք պիտի
 մոռնայ պահ մը իր էութիւնը, յաւիտենական Սիրոյն անձ-
 նատուր: Ամբողջ քաղաքը, ջղերու գրգռութեան մը մէջ,
 միեւնոյն ցնորքովը պիտի օրօրուի: Բարոյախօսը թող պոստէ
 յօնքերը եւ կծու խօսքեր թող մրմռայ: Օ՛հ, այս աշխար-
 հի ամէն ցաւերուն, ամէն մտատանջութեանց, ամէն կսկիծ-
 ներուն մէջտեղ, վայրկեան մը մոռացում, ինչ գնով որ ալ
 ըլլայ, շա՞տ է:

(«Հայրենիք», 7 Սեպտեմբեր 1891).

ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Ա. — ԿՐԻԱՆ

... Անեղը անսահման ծովուն մէջ, մեր շողենաւը կ'երթայ անդուլ ու մենակերպ յառաջխաղացութեամբ, տխտանեան կնոջ մը շնորհալից կոտորտութիւնով: Մեր ոտքերուն ներքեւ կ'ղլանք անոր ծածանքը գլուխէն մինչեւ յետոյքը, կոհակին անձնատուր ու անոր լուսերանդ համբոյրներուն տակ սարսռալին: Զուրը կը ճերմկի, կը խշրտայ չորս բոլորափքը, գոգաւոր փրփրալից ալօսի մը մէջ դեռ երկար ատեն պահելով շողենաւին անցքին դրոշմը, հետզհետէ աւելի լայն ու աւելի անորոշ ծփանքներով որք մեր ետին կը կորսուին:

Արեւը միահեծան կը տիրէ ալյստեղ, արձակ ու անարգել, ամէն կողմ թափելով իր պողպատի պէս ցուրտ ու փայլուն ճառագայթները նոյեմբերի. ու ջուրին վրայ, փալփլուն լոյսի անհատնում ճառագայթացում մը կ'երկարի աչքը կըտրածին չափ, հորիզոնին հետ խառնուելով ու այնտեղ ձեւացնելով ստուերախառն բոլորակ մը:

Հորիզոնին վրայ, չորս կողմ, բա՛ն մը չ'երեւիր: Հեռադիտակն երբեմն երբեմն երեւան կը հանէ, տարտամ գոլորչիներու մէջէ, հեռաւոր շողենաւի մը կայմերն ու մարմինն, որք ընդհուպ կ'անհետին: Լռութիւնը խորին, ահաւոր բան մը ունի ալյստեղ, այդ հեղուկ անծայրածիր դանդուածին լռութիւնն, որ իր մէջը կը խեղդէ նաւուն անհեթեթ կոյտին խուլ դրնդիւնը:

... Կ'երթանք անդուլ, անդադար կ'երթանք: Մովն հանդարտ է միշտ. թեթեւ հով մը կը փչէ թարմ ու աղի, մորթին վրայ թողլով տամուկ եղկութիւն մը: Աչքը կը յոգնի նայելով ծովուն կապոյտին, որ, հեռուէն հեռու, սպիտակ բրուկներով կը ցանցնուի: Ու աչքին այդ յոգնութիւնը մտքին կ'ազդէ, անդամներուն կը ներգործէ: Նաւուն յետսակողմը, փայտէ նստարանին վրայ բազմած, յոգնութենէ ու ձանձրոյթէ ա'լ աւելի տիրապետող բան մը կ'զգաս, ամբողջ մարմնոյդ անէացումը, զգացումներուդ ու զգայութեանցդ ընդարմացումը, բոլորագիծ շրջապատներին անշարժութեանը մէջտեղ:

Ո՛չ կին, ո՛չ գիրք, ո՛չ դաշնակ, ոչի՛նչ. կապոյտը որ գլխուդ վերեւ կ'ոսկեգօծի, ու ջուրին մէջ կ'անդրադառնայ լուրթ երանգներով. ու փայտէ նստարան մը, մութ նարնջագոյն ներկուած, այնտեղ դրուած իբր սահման բոլոր գործունէութեանդ: Խոշոր ահագին շուն մը կայ, աղտոտ երկար մազերով, որ չի մօտենար սակայն, հեռուէն կասկածոտ նայուածք մը նետելով օտարականին վրայ: Միակ հաճոյքը որ կը մնայ, ծխելու հաճոյքը, տարօրինակ կերպով կը նըլալի, կը ցրտանայ այստեղ, այս արձակ ծովուն մէջ, ու ներքին, խոր, անբացատրելի ցաւի մը կը փոխուի. հովն անմիջապէս կը տարտղնէ, կը ցնդեցնէ կապտորակ ծուխի յորձանքներն որք բերնէդ կ'ելլեն, ու անոնց դանդաղ ծածանումներուն ու երանգներուն աստիճանական նուազումին հետեւելու զբօսանքէն կը զրկէ զքեզ: Ասոր համար է որ մարդս չի ծխեր մութ տեղ մը: Կոյրերը չեն ծխեր, եւ եթէ ծխեն իսկ՝ մեծ հաճոյք չեն առնուր:

Նաւաստիները կուգան կ'երթան մերթ ընդ մերթ, անձայն անշուկ, իրենց պարտականութեան ամենօրեայ կատարմանը մէջ վաստկած այն լուրջ անտարբերութեամբ որ իրենց արեւէն ու ծովէն այրած դէմքերուն վրայ կը տիրէ: Նաւուն մէջտեղը, դունակին վրայ, նաւապետին գլուխը կը նշմարուի գրգի մը վերեւ կրթնած:

Միակ զբաղումս է դիտել այդ մարդերուն աշխատու-

Թիւնը: Օրուան ամէն ժամուն, արշալոյսին ու վերջալոյսին, երէկ որպէս եւ այսօր, այսօր որպէս եւ վաղը, այդ մարդիկ իրենց գործին գլուխն են, կեանք ու սնունդ տալով փայտի ու երկաթի ահագին կոյտին որ կը տանի զմեզ: Սովորական դէմքեր են, հիւսիսային Անգլիոյ կապոյտ աչքեր ու խարտեաշ, երբեմն իսկ չէկ մազեր, ամէնքն ալ առոյգ, կայտառ, կորովով լեցուն:

Մէկը միայն ուշադրութիւնս դրաւած էր առջի օրէն. պզտիկ կուզ մը, սա՛չափ, պէխի ու մօրուքի երկար թելերով որք իր նիհար կապկի դէմքը կ'աղտոտէին: Տարիքը... չեմ կրնար ըսել. քսան՝ թերեւս իր կապոյտ խոշոր աչքերուն, ոչխարի անուշ աղուոր աչքերուն նայելով. բայց եթէ երեսուն, քառասուն ալ ըսէր, չպիտի դարձանայի, յոգնած ու քաշուած դիմադծերը դիտելով: Իր գործին գլուխն էր միշտ, ամէն առտու, իր հասակէն շատ բարձր աւելով մը մաքրելով երկաթեայ տախտակները: Բայց պէտք էր տեսնել զինքը չուանի մը ծայրը, սանդուղը իջեցնելու կամ բարձրացնելու ատեն, առագաստները բանալու կամ ամփոփելու ժամանակ, իր բարակ երկար թւերովն անկից կախուած, ու ամէն ցնցումին, իր կուզն աւելի ցցուելով երկու ուսերուն մէջտեղը, ու սուր ձայնով մը որ իր ընկերներուն բամբ ու խռպոտ ձայներուն կը տիրապետէր, զուարթ սրինգի մը պէս արձակելով.

— Հ'օ, հէ'հէ'յ, հէ'հէ'յ...

Ու չուանին իւրաքանչիւր քաշուածքին, իր նկուն հասակն ա'լ աւելի կը ցածնար, մինչդեռ ընկերները խնդալէն կը մարէին, անոր ուսերուն վրայ ծանրանալով ու ջանալով աւելի տափակցնել զայն, դետնին հաւասարեցնելու աստիճան:

Առջի օրն իսկ արդէն ուշադրութիւնս ու կարեկցութիւնս դրաւած էր, երբ տեսայ որ քիչ մը յետոյ ինծի կը մօտենար, նաւուն յետսակողմը, ու գետինը կը դնէր բան մը զոր նախ չէի նշմարած իր ձեռքին մէջ: Այո՛, պզտիկ կրիայ մըն էր, պզտիկ, ափի մը մէջ սեղմելու չափ, սիրուն, բայց

սիրո՞ւն: Բաց կանաչագոյն պատեանին վրայ սեւ գծերով քառակուսիները կանոնաւորապէս շարուած էին: Անասունը հինգ վայրկեանի չափ սպասեց հոն, ու յետոյ, պատեանին վերի բացուածքէն, պզտիկ դլուխ մը երեւցաւ, թոմթուկած երկար վիզով մը, կամաց կամաց աւելի երկարելով, խար-խափումի մը պէս, թաղանթապատ մանր աչքերովը չորս դին դիտելով. յետոյ չորս թաթերը երկարեցան քիչ քիչ, եւ երբ իր անասունի բնազդումովը հասկցաւ թէ ա՛յլ վտանգ չկար, սկսաւ քաշել, նախ յամբ, յետոյ աւելի արագ, թաթերուն ու գլխին այլանդակ թաւալումով մը:

Անասունը թողուցի սակայն ու սկսայ նաւաստին դիտել: Գլուխը դէպի առաջ ծռած, դէմքին վրայ անճառ երանութիւն մը սփռուած որ իր կապոյտ աչերն աւելի կը խոշորցնէր՝ ծովու բաց լեղակի ցոլացումներով, անասունին կը նայէր, լայն ժպիտով մը որ իր պեխերուն ու մօրուքին թելերուն մէջ կը կորսուէր: Իրեն մօտեցայ. շարժումէս, կրիան անմիջապէս ներս քաշեց գլուխն ու թաթերն, իր պատեանին մէջ ապաստանելով:

— Շա՞տ կը սիրէք, ըսի, ձեր կրիան:

— Օ՛հ:

Ուրիշ բան չըսաւ. բայց ի՞նչ խանդաղատական շեշտով մը արտասանեց այդ ձայնարկութիւնը, որուն ղօրութիւնը պարզ երկարով մը չեմ կրնար բացատրել այստեղ: Ու անասունը առաւ գետնէն եւ սկսաւ համբուրել, խեցիին կըռնակին վրայ, փորին վրայ լեզուն քսկռտելով, գլխուն կողմի բացուածքէն ներս խոթելով ու լզուրռտելով: Յետոյ բաճկոնը քակեց, ծոցին մէջ դրաւ գայն, երկու թեւերը վրայէն գոցելով, կրքի անսահման ուժգնութեամբ մը:

Այդ անասունին համար ունեցած յիմարական սէրը իր վրայ զգացած համակրանքս աւելցուց: Ու մէկ քանի հարցումներով իր պատմութիւնը գիտցայ, իր խեղճ նախնական պարզ հոգին հասկցայ:

Անգլիոյ հիւսիսային եզերքներուն վրայ ծնած, կանուխէն որբ մնացած, իր այլանդակ կազմուածքին պատճառաւ

ամէնուն ծիծաղին ու արհամարհանքին ենթակայ, ծովու կեանքը սիրած էր՝ մարդերէն հեռու ըլլալու համար: Ծովուն որպէս ցամաքին վրայ մարդկային ապուշութեանը դոհ, աշխարհի ամէն նաւահանգիստներուն մէջ պտտցուցած էր իր սապատողի անճոռնի տղեղութիւնը, ամէն ազգի վարձկան տարփանքներու մէջ չկրնալով յագուրդ մը տալ իր սիրատենչ սրտին զսպուած յորձանքին: Ու ահա երկու ամսէ ի վեր, Ալեքսանդրիոյ մէջ այդ կրիան առած էր դեռ նոր ծընած, ու երկու ամսէ ի վեր, առտու իրիկուն, ա՛լ իր կեանքը կեդրոնացուցած էր այդ պզտիկ անասունին մէջ, անոր վրայ թափելով վերջապէս իր հէգ տխեղծ պատեանին մէջ մթերուած խանդաղատանքի ամբողջ պաշարը: Ուրիշ անասուն մը չէր ընտրած. չուն մը, կատու մը քուկդ չեն, առանց քեզի կրնան երթալ դալ, առանց ամէն ժամու խնամքիդ պէտք ունենալու. բայց կրիային համար ինք ամէն բան էր, իր պզտիկ սնտուկէն ինք պէտք էր որ հանէր գայն, քիչ մը օդ առնուլ տար, ու նորէն տեղը տանէր դնէր, ի՛նք միայն վայելելով գայն: Եսական տարօրինակ սէր մը զոր այդ սկզբնական էակը կրցեր էր ըմբռնել եւ ի գործ դնել, միամիտ մարդու ջնջին ու վսեմ յղացում մը:

... Հօ՛, հէ՛հէ՛յ, հէ՛հէ՛յ...

Ու ձայնը կը բարձրանար, սուր, զուարթ, չուանին իւրաքանչիւր քաշուածքին զուգաչափ, մինչ՝ իբր արձագանգ՝ անոր կը պատասխանէր միւս նաւաստիներուն լայն կուրծքերէն արձակուած ճգի «Հէ՛, հէ՛»ն:

Արեւը կը փայլէր ջինջ ու վճիտ, ճերմակ ամպերու պարմը կը խաղար հորիզոնին վրայ:

Ու կուզը վազելով գացած կրիան բերած էր, բնութեան այս անխնայ պարգեւէն չուզելով անմասն թողուլ իր սիրական անասունը, համբոյրներով ծածկելով անոր պատեանը, փորին կողմը, ուր խեցին աւելի կակուղ էր դեռ, աւելի բաց կանաչ երանգներով:

Այդ միջոցին կանչեցին զինքը գործի մը համար: Կրիային նայեցաւ որ հեղիկ հանդարտիկ կը պտտէր՝ իր կողմնակի նայուածքին մէջ յայտնելով իր անբանի ապուշ ուրախութիւնը լոյսէն ու տաքութենէն, եւ ելաւ գնաց: Պահ մը ետ ալ շարունակեցի դիտել անասունն որ նստարանին բոլորտիքը շրջան մը ըրաւ իր կանոնաւոր անփոյթ քալուածքով, տեղ տեղ կանգնելով՝ թերեւս գոհունակութեան ճիկ մը արձակելու համար զոր ետ չէի լսեր այլ կը մակաբերէի իր սրածայր գլխուն երերումէն ու աչքին մաշկերուն թարթափումէն, յետոյ թողուցի զայն ու անդին դառնալով սկսայ ծովը դիտել:

Ակռայներու կճրտութիւն մը ետիս դարձայ յանկարծ եւ... այո՛, կրիան շողենաւին խոշոր շանը բերանն էր, որ իր զօրեղ ակռայներուն տակ անոր դեռ կակուղ պատեանը կոտրած փորին կողմէն ու մարմինը դուրս քաշած, կ'ուտէր այն պատառ մը միսն որ ամփոփուած էր այդ խեցիին տակ, պետերն ու շրթունքն արիւնոտ. արեան մէկ քանի կաթիլներ կաթած էին դետինը:

Շանը վրայ երթալ ուզեցի, երբ տեսայ հեռուէն կուզը որ վաղելով կուգար: Աչքովը փնտռեց անասունը, տեսաւ քիչ մը անդին շունը, ու, աղէտքին արդէն խելամուտ, գըլխին դարկածի պէս կեցաւ հոն, իր կապոյտ աչքերը կոպիւնէն դուրս ելլելու աստիճան բացած, շրթունքն իրարմէ բաժնուած՝ ապուշի արտայայտութեամբ մը: Յետոյ դանդաղ կոտ քայլերով շանը վրայ վաղեց, որ, բերնէն թողլով արիւնադանդ պատեանը, փախաւ: Առաւ զայն, ու իր ձեռքին յուսահատական կախուածքէն հասկցայ թէ աղէտքը կատարեալ էր, ա՛լ անդարմանելի: Չկրցաւ լալ, բայց արցունքն իսկ պիտի կրնա՞ր սփոփել իր սիրոյն այս վայրագ ու բիրտ ոչնչացումը, իր ներսիդին յօրինած գուրգուրանքի շէնքին այս քայքայումը:

Քիչ մը ետքը շուանին ծայրն էր նորէն. ու նորէն, ա-

մենօրեայ սովորութեան դօրութեամբը կ'արձակէր իր «Հօ՛, հէ՛հէ՛յ»ը. բայց ձայնին մէջ հիմակ պատուած բան մը կար, ճաթած սրինգի ձայն մը որ կոկորդէն բաժնուիլ չէր ուզեր:

Ու աչքը դեռ այն կողմն էր ուր, մաքուր տախտակամածին վրայ, խեղճ անասունին արեան կաթիլները կը փալփլէին արեւին ճառագայթներուն տակ:

(«Հայրենիք», 13 Յուլիս 1891).

Բ.— ՄԱԹԱԲԱՆԻ ՃԳՆԱԻՈՐԸ

Հարաւային Յունաստանի ժեռուտ ու լերկ ծովեզերքին ծայրը կ'երկարի Մաթաբանի հրուանդանը: Անցեալ տարի այս ամսուն մէջ, իրիկուն մը, շողենաւով անցանք անոր աւջեւէն: Արեւը դեռ իր ամբողջ լոյսը պահած, սաստիկ պայծառութեամբ մը կ'ոգեւորէր յունական ծովեզերքին այդ լեռները, որք բնութեան աւերը կը ներկայացնեն, մշտնջենական տխրութիւնն այն աննիւթ բաներուն որոնցմէ կեանքը խոյս տուած է: Ո՛չ դալար, ո՛չ բնակութիւն, ո՛չ շարժում, ոչինչ. ծովուն դիմաց, որ կուգայ իրենց կողերը ծեծել անդադրում, այդ լեռները, բողոքի մը պէս բարձրացած դէպի երկինք, իրենց ամուլ ծոցին բովանդակ դառնութիւնը կը պատկերացնեն իրենց ուրուատեսիլ ցցունքներուն եւ ծործորներուն մէջ:

Նաւապետին քով ենք, երբոր յանկարծ կ'ըսէ մեզի.

— Մաթաբանի ճգնաւորը պիտի տեսնենք հիմա:

Մաթաբանի ճգնաւորը. ա՛հ, այո՛, իմացեր էի, ճգնաւոր մը կայ որ այդ ամայի հրուանդանին ծայրը կը բնակի, ուղեւոր բարեկամներէ անտարբեր ականջով լսուած տար-

տամ պատմութիւն մը, որ հիմա յանկարծ մարմին կ'առնուր այս համատարած ամայութեան մէջ, ուր ուշադրութիւնս կէտ մը կը փնտռէր անով զբաղելու, ուր նայուածքս վայր մը կ'որոնէր՝ անոր նորութեամբը լեռնալու համար:

Քիչ յետոյ, հրուանդանին առջեւն ենք ճիշդ: Եւ ահա, հետզհետէ, աչքս այդ ընդհանուր մեռելութեան մէջ երեւան կը բերէ ճերմակ ներկուած պղտիկ սիրուն շէնք մը, ու քիչ մը անդին պղտիկ եկեղեցի մը, այն ալ ճերմակ պատերով: Դրանք առջեւ պարտէզ մը կայ, ուր ծառեր ու կանաչ կ'երեւան, եկեղեցիին զանգակատունը իր սիրուն գլուխը վեր կը բարձրացնէ, վախկոտ, համեստ, իր վերեւ բարձրացող ու երկնցող ժայռերուն սարսափովը կարծես համակուած: Նեղ ճամբայ մը ոլոր մոլոր կը բարձրանայ շէնքերուն առջեւէն դէպի վեր, դէպի լերան կատարը, ժայռերուն քմահաճոյքին համեմատ փոխելով իր ուղղութիւնը, մերթ կորսուելով մեր տեսողութենէն ու քիչ մը վերը նորէն երեւան գալով, եւ հուսկ ուրեմն անհետանալով լերան ետեւ՝ անկէ անդին առաջնորդելու համար դէպի բնակուած վայրեր անշուշտ:

Բայց ճգնաւորը, ո՞ւր է ճգնաւորը: Հարցնելուն չմընար, նաւապետը արդէն կը քաշէ շշակին չուանը, եւ շշակը կ'արձակէ մէկ քանի անգամ իր սուր ձայնը, կոչի մը պէս ազդու եւ սլահանջկոտ: Ու նաւապետը կը պատմէ մեզի պատմութիւնն այդ մարդուն որ տասը-տասնեւհինգ տարիէ ի վեր այդ ծակին մէջ քաջուած, իրեն համար տուն մը եւ եկեղեցի մը չինած, մարդկութեան շունչը տարած է այդ գերեզմանական միայնութեանց մէջ, ինքն իրեն համար առանձին կեանք մը ստեղծելով այդտեղ, դիցարանական էակի պէս բան մը: Փոթորկի Ոգի մը այդ մրրկայոյզ ծովեզերքին վըրայ՝ այնպէս ինչպէս Վասքօ տէ Կամայի տաք երեւակայութիւնը ստեղծեր է ատենօք, բանաստեղծի խօլ արարչագործութիւն մը զոր այդ մարդը մէն միայնակ իրականացուցեր է այժմ՝ դարերէ ետքը՝ յունական այդ լեռներուն վայրագ շրջապատներին մէջ: Տասնեւհինգ տարիէ ի վեր, Միջերկրա-

կանի այս ճամբուն վրայէն անցնող ամէն նաւերը, ո՛ր դըրօշակի ալ պատկանին, պարտք կը համարին Մաթաբանի առջեւէն անցած ժամանակ հնչեցնել իրենց շչակը, ծովէն ողջոյն մը այդ ցամաքի մինաւորիկ մարդուն, յարգանքի պէտքան մը, ու մանաւանդ արտաքին կեանքին, դուրսի եռացող ու յարահուլով կեանքին մէկ ազդարարութիւնը՝ այդ անշարժ խաղաղիկ մենակեացին: Բարեպաշտ նաւապետները պարտք կը համարին յաճախ կեցնել անդ իրենց նաւն, եւ ուտելիք ղրկել ճգնաւորին, անոր օրհնութեամբը զօրացած իրենց ճամբան շարունակելու համար անվտանգ:

Ճգնաւորը չերեւցաւ, ու չցաւեցայ այս բանին համար. իրեն իրագործած բանաստեղծութիւնն այնքան մեծ էր որ, մարդը հարկաւորաբար պզտիկ ու տխեղծ պիտի երեւնար աչքիս. մինչ, իր ճերմակ տնակին պատերուն ետեւ քաշուած, կը պահէր իր անծանօթ ու աներեւոյթ էակի բոլոր հրապոյրը:

Քիչ քիչ կը հեռանանք սակայն այդ ծովեզերքէն: Մութը կը սկսի կոխել, ծովուն վրայի այն ստուերոտ տարտամութիւնն որ երկնքէն կ'իջնէ ու հետզհետէ կը ցածնայ, մինչ արեւմտեան հորիզոնին վրայ շառագոյն գիծ մը հետզհետէ կը սաստկանայ, կ'ոսկեզօծի, կը հրդեհի, գոյներու տարօրինակ բոցավառութեամբ մը: Ծովեզերքի լեռներուն կատարները կը կորսնցնեն իրենց ձիգ ուղղորդութիւնը, մութին մէջ պզտիկնալով, հալելով յաջորդաբար: Ճգնաւորին ճերմակ շէնքերը մինակ կը պահեն դեռ իրենց ամբողջութիւնը, այդ անորոշ յատակին վրայ տարօրինակ պէս կենդանի եւ զուարթ:

Ընթրիքի ժամն եկած է սակայն, ու վար կ'իջնեմ: Երբոր ժամ մը յետոյ վեր կ'ելլեմ, մութը տարածուած է ամէն կողմ: Երկնքին վրայ աստղերը կը պսպղան: Հիւսիսային Աստղը, խոշոր, կը փառփառի մանրադիտական փարփ մը պէս, Բնութեան մեծ փարփսն որ ո՛չ կը շիջանի եւ ոչ կը քայքայուի, յաւիտենականութենէն ի վեր նոյն տեղն անշարժ ու մարդկութեան ծագումէն ի վեր առաջնորդե-

լով սկզբնական մակոյկին ու արդի շոգենաւին, փոթորկին եւ անդորրութեան ալ մէջ: Արջի համաստեղութեան եօթն աստղերը կը դիտեմ իրենց չափակցական ձեւին մէջ, հին ատեն սովորուած ու վերջէն մոռցուած բաներ յիշելով վերստին, որք յիշողութեան խորերէն մէկիկ մէկիկ երեւան կուգան հիմա, այս հանդարտութեան մէջ մտքին վերստացած վճիտ պայծառութեանը շնորհիւ:

Մաթաբանը մութին մէջ ահեղ զանգուած մըն է լոկ հիմա, ու անոր ստորոտը՝ կատաղաբար փշրուող կոհակներուն փրփուրին մանեակը հազիւ կ'երեւայ. օղա՛կ մանաւանդ, զոր ծովն իր մոլեգնութեանը մէջ կը կապէ այդ հսկային ոտքերուն: Ճերմակ տնակն ու ճերմակ եկեղեցին կորսուած անյայտացած են: Ու նաւին կամուրջին վրայ, գիշերուան այս ժամուն որ ամէն մարդու սրտին խորը թաղուած զգացումներ կ'արթնցնէ, միահեծան խաւարին ու լռութեան մէջտեղ, կը մտածեմ Մաթաբանի ճգնաւորին վրայ: Կեանքի խնդիրը չէ՞ լուծեր արդեօք այդ մարդը իր պարզ յղացումովը. մեզ տանջող բոլոր հոգերէն հեռու, բնութեան եւեթ անձնատուր որ այն միայն չխաբեր զմեզ, ո՛չ յուսալիք ու ո՛չ կորսնցնելիք բան մը ունենալով, հետեւաբար հատնումէ ազատ, ծովն իրեն սիրուհի եւ ժայռն իրեն ընկեր, ու կրօնքն իբրեւ իրեն դերագոյն մխիթարանք, խաղաղիկ կ'անցունէ իր օրերը: Մաթաբանի հրուանդանն, այդ մարդուն ամբողջ հոգեկան մեծութեամբը կրկնապատկուած, հիմակ աւելի վեհ երեւոյթ մը հազած էր աչքիս առջեւ, ու մութն որ ամէն կողմէ լեռը կը դրկէր, դերազանցապէս աւելի յարմար կը թուէր ինծի իբր շրջանակ ծառայելու այդ մարդուն վսեմ ու մռայլ խորհուրդին:

Այս տարի, երկու շաբաթ առաջ, նորէն անցայ Մաթաբանի հրուանդանին առջեւէն:

— Երկու ժամէն Մաթաբանի առջեւ ենք, ըսաւ երկ-

րորդ նաւապետը Սանդ-Անճէլոյի հրուանդանին դիմաց :

Ա՛, նորէն պիտի տեսնէի ճգնաւորը, նորէն՝ իր տնակը եւ եկեղեցին : Ու այս մտածումը ուրախացուց զիս, հին բարեկամ մը տեսնելու, մանկութեան օրերու հին վայրեր ու տեսարաններ վայելելու զգայութեան մը պէս :

Երբոր հրուանդանին առջեւ կը հասնինք, կ'զգամ որ բանի մը ի՛սպասեմ, ճիշդ ինչպէս մարդ մը՝ երկարատեւ բացակայութենէ մը յետոյ՝ կ'սպասէ միեւնոյն տեղը դըտնել միեւնոյն շէնքը, միեւնոյն տեսարանը : Ու, կը յիշեմ յանկարծ, շողենաւին չչակը պէտք է որ սուլէ : Եւ սակայն ճերմակ եկեղեցին մեր դիմացն է ճիշդ, զանգակատունը դէպի վեր կը բարձրացնէ՝ վախկոտ՝ իր սիրուն գլուխը, նեղ արահետը ոլոր մոլոր կը բարձրանայ լեռն ի վեր, նոյն տեսարանը, նոյն շրջապատները, ու միայն չչակն է որ լուռ կը մնայ : Բացատրութիւն կը խնդրեմ նաւապետէն ու նաւաստիներէն, ու իրենց պատասխանը սիրտս կը սեղմէ :

Երկրայութեան հովը որ ցամաքէն կը փչէ, ծովուն վըրայ ալ տարածած է իր տիրապետութիւնը : Ո՛չ նաւաստիներն, ու ո՛չ ալ նաւապետներն ա՛լ առջի հաւատքն ունին հիմա Մաթաբանի ճգնաւորին համար . ո՛չ ուտելիք կը ղրկեն եւ ոչ բարեւ, դունադին վրայէն նաւապետն իր նայուածքն անգամ չդարձներ դէպի եկեղեցիին կողմը : Ու ցուրտ սկեպտութեամբ մը, նաւաստիները կը խնդան մենակեացին վըրայ, տարակոյսներ յայտնելով անոր բարքին վրայ, ծաղրելով անոր հաւատքը :

Սիրտս կը սեղմուի, չեմ գիտեր ինչո՛ւ : Մաթաբանը իր վեհութենէն ու պատրանքներէն բան մը կը կորսնցնէ յայտնապէս աչքիս առջեւ, ու հիմա հողի սովորական կտորի մը պէս միայն կ'երեւայ, որ առջի հրապոյրը չունի ա՛լ : Ե՞ս արդեօք իմ բանաստեղծութիւնս կորսնցուցեր եմ անկից ի վեր, թէ լեռը . բայց ինծի այնպէս կուգայ թէ անցորդներէն ու շողենաւերէն լքեալ այդ վայրը ա՛լ իր նախկին կենդանութիւնը կորսնցուցած է, եւ ցուրտն որ հիմակ անոր սրտին մէջ կը տիրէ այդ վայրի ծովափին ու անոր մենաւոր բնակ-

չին նկատմամբ՝ ցրտացուցած է նաեւ այդ լեռան բոլոր բանաստեղծութիւնը եւ պղտիկցուցած, գռեհկացուցած՝ ճրգնաւորին վայրի ու վսեմական յղացումը:

Մաթաբանը, այս երկրորդ անգամուն, ի՛նչ հմայաթափութիւն:

(«Հայրենիք», 5 Նոյեմբեր 1891).

Գ.— ՎՐԱՆԻՆ ՏԱԿ

Առաջին անգամ որ տեսայ զիրենք, նաւին կամուրջին վրայ, վստահաբար խօսք ուղղեցի հայերէն լեզուով: Օ՛, տարակոյս չի կար, Հայ էին, եւ առանց առաջուց տեղեկութեան նշոյլն անգամ ունենալու իրենց վրայ՝ պիտի կրնայի գրուցել թէ Խարբերդցի Հայեր էին ասոնք որ Ամերիկայէն կը դառնային:

Կը խոստովանիմ թէ գուշակութեան այս կարողութիւնը մեծ արժանիք մը չէ: Երբոր Մարսիլիոյ շոգենաւի մը վրայ, աղտոտ անկողնի մը քով երկնցած կը գտնէք մարդ մը որ, Փէսը գլխին, վայրահակ կը մնայ, տխուր, չորս կողմը անցածին դարձածին անտարբեր, մէկի դէմ հարիւր գրաւ դրէք որ Հայ մըն է ան, ու Խարբերդցի Հայ մը, որ Ամերիկա կ'երթայ կամ անկից կը դառնայ: Գրաւնիդ կը շահիք:

Երեք հոգի էին, Խարբերդի շրջակայ գիւղերէն, ու անմիջապէս բարեկամ եղանք իրարու, այն միամիտ ու սկզբնական ընտանութեամբ զոր գաւառացիները կ'ունենան: Մին, բարձրահասակ աղւոր մարդ մըն էր, կապոյտ աչքերով, ղեղին մետաքսաւէտ պեխերով որ երկու կողմէն վար կ'իյ-

նային. եւրոպական դէմք մը կատարեալ: Խմբին առաջնորդը կը թուէր ու ինք կը խօսէր անոնց կողմէ: Միւս երկուքը պահած էին իրենց գեղացիի անեղծ դրոշմը: Մին մանաւանդ, գլխիկոր հիւանդ մարդ մը, անծոպ աղտոտ ֆէս մը մինչեւ ականջներուն վրայ քաշած, պեխերուն ծայրերը կըտորած, կարծես դեռ նոր ելած էր իր գիւղէն՝ յանկարծակի փոխադրուած նաւին կամուրջին վրայ:

Իրենց պատմութիւնը ըրին ինծի: Չորս տարի Ամերիկա մնացեր էին, Ութըրի թելի գործարաններուն մէջ աշխատելով, — հայ պանդուխտներուն այդ անյագ Մողոքը որ այնքան զոհեր կ'առնէ իրենցմէ: Օր չանցնիր որ բանւորներէն մէկուն թելը կամ ոտքը չմնայ մեքենաներու տակ: Իրենցմէ մին քաշեց տաքատը եւ սրունքին վրայ ցոյց տուաւ լայն կտրուածքի մը հետքը: Ամերիկացի բժիշկ մը դարմաներ էր գինքը, մինչեւ ոսկորը կտրուած երկու կտորները իրարու միացնելով: Գործողութենէն ետքը սակայն, վնասուած ոտքը միւս ոտքէն կարճ մնացեր էր:

— Կաղ մնալ չէի ուզեր, ըսաւ խօսակիցս: Նորէն բըժըշկին գացի, նորէն վէրքս բանալ տուի, եւ այս անգամ վերջապէս կրցաւ երկու ոտքս ալ հաւասար ընել:

Յոգնած ու հիւանդ կը դառնային իրենց տեղը, Ամերիկայի փողոցներուն մէջ ոսկի ժողովելու պատրանքնին կորսնցուցած, նոր Աշխարհի քաղաքակրթութեան վրայ պահելով սակայն անճառ հիացում մը որ իրենց աչքերը խոշոր բանալ կուտար ամէն անգամ որ կը խօսէին ելեկտրական լոյսին կամ լայն պողոտաներուն վրայ, իրենց հայերէն խօսակցութիւնը համեմելով անգլիերէն բառերով, որոնք հաստ ու տափակ հնչականութիւն մը կ'առնէին իրենց բերնին մէջ:

Քիչ մը դրամով կը դառնային իրենց հայրենիքը: Ու որպէսզի ա'լ աւելի հանգստութիւն կարենային տանիլ իրենցներուն, յանձն առեր էին ձմեռնամուտի այդ դժնդակ օդերուն այդ երկար ճամբորդութիւնը ընել նաւին կամուրջին վրայ, իրենց անկողնին ու վերմակին մէջ փաթթուած, անձրեւին ու քուքին ենթակայ: Բարեբաղդաբար, իմ միջ-

նորդութեանս վրայ, երկրորդ նաւապետը կտաւէ վրան մը կանգնել տուաւ իրենց համար, որ քիչ շատ պիտի պատսպարէր զիրենք: Վրանին առջեւ նստած կ'ընէին իրենց ճաշը, չոր հացէ ու ձիթապտուղէ բաղկացած, զոր գներ էին ի Մարսիլիա:

Փոթորկալի ծովը կը տանջէր այդ ցամաքի մարդիկը, որոնք անմիջապէս իրենց ապաստանարանը կը քաշուէին:

... Այն իրիկունը, հովը դուրսը կը գոռայ, ահաւոր, արձակ միջոցին մէջ թաւալելով իր յորձանքները: Բնութեան մեծ ձայնն է որ կը բարբառի, իր ահագնութեանը տակ ընկճելով քեզ: Շոգենաւին լուծքը կը դղրդի, կայմերը կը շառաչեն, շղթաները կը կռնչեն, կը՛ռ, կը՛ռ, կը՛ռ, դադադը գերեզման իջեցնող չուանին ճոնչիւնէն ալ աւելի սաստիկ ազդելով քեզ անէութեան մահասարսուռ ցուրտը: Ու ինչ որ ամէնէն աւելի կուտայ ինծի անգիտակից երկիւղի մոռցուած տպաւորութիւնը, խաւարին արհաւիրքը որ աչքդ կը լեցնէր ցնորական պատկերներով, կամ կէս գիշերուան փոթորկի ազդեցութիւնն որ անկողնին խորը կծկտել կուտար մանուկներուն, մատաղ տարիքներու այս սարսուռներուն վերադարձը եւ անբացատրելի պակուցումներու այս յանկարծական վերածնունդը, ինչ որ գերազանցապէս կուտայ ինծի այս ամէնուն ալ տպաւորութիւնը, հովին սուլումն է կայմերուն, չուաններուն եւ ելնարաններուն մէջէն: Օ՛հ, տարօրինակ նուազախումբը, անհունօրէն երկարաձիգ: Չէ՛, չուանները չէ որ կ'արձակեն այդ խառնամանեալ ձայները, սուր, թրթռացող: Ինծի այնպէս կուգայ որ հոգի մը ունին այն խեղճ նիհար թելերը, ու հիմակ հովին մտրակող ուժգնութեան տակ պրկուելով ու դալարելով, ցաւի աղաղակ մըն է որ կ'արձակեն, տառապանքի մարդկային արտայայտութիւն մը: Սարսուռ մը կը վազէ կը հոսի այդ թելերուն վրայ, որոնք ջիղ են համակ, ու իրենց գերազրդու-

թիւնը կը հիւսէ այդ նուագը, Պոտըլէոեան երգի մը պէս հիւանդ ու կենդանի: Այդ չուանները, կ'ապրի՛ն:

Վերնայարկի սենեկէն ելլել կ'ուզեմ ու կամաց մը դռնէն դուրս կը սպրդիմ: Մութ է, թանձրահոծ մթութիւն մը, որուն մէջ հաղիւ կ'որոշուի նաւուն զանգուածը տարտամ շրջագծերով: Կայմերուն ծայրերը կը կորսուին խաւարին մէջ, իրենց ո'ւր վերջանալուն անստուգութեամբը թուելով հասնիլ անհաշուելի բարձրութեանց. չոգենաւին կարմիր կանթեղը միայն կը փեռելատէ աղջամուղջը իր պլպլուլուն վախկոտ լոյսովը:

Հովը կեցած տեղս անշարժ կը պահէ զիս, անձրեւի խոշոր կաթիլներ բերելով կատաղութեամբ գարնելով երեսիս: Ձեմ համարձակիր քայլ մը յառաջանալ, տախտակորմին կրթնած, անոր վրայ սեղմուած: Յուրտը կը սառեցնէ անդամներս: Ու խաւարին մէջ բոլոր այն ձայները ահուելի համեմատութիւն մը կ'առնեն, անդնդային դժոխալուր համերգ մը որ ականջներս կը խուլցնէ ու կը դինովցնէ զիս, ո'չ թէ մարդուն գտած ողորմելի ըմպելիներուն կամ հունտերուն գինովութիւնը, այլ ամբողջ զգայութիւններդ վայրկենապէս ընկճող ու խեղդող ոչնչացում մը, որ բարձրէն եկող հզօր ծաղրի մը, արհամարհանքի մը վեհութիւնը ունի: Մով ու երկինք չիկայ. ու մերթ ընդ մերթ սենեկին լուսաւոր պատուհանին ցոլացումովը տեսնուած սեւ ջուրի պատառուածքները աչքերս կ'ողողեն գերեզմանի բերնի մը մըռայլ ստուերներովը:

Յանկարծ ձեռքիս դաչող պաղ բանի մը զգայութիւնը կ'ունենամ, որ ելեկտրական ցնցումի մը պէս կը թոթուէ զիս, ու ծանօթ ձայն մը ականջս ի վար կը պոռայ:

— Ես ալ քեզի առնելու պիտի գայի, Մըսդըր: Ի՞նչ բան ունիս դուրսը աս սոսկալի օդին: Եկուր քիչ մը տաքցընենք քեզի:

Խարբերդցի ճամբորդներէն մին է, դեղինը, երրորդութեան առաջնորդը: Ու առանց պատասխանիս սպասելու, թեւէս կը քաշէ կը տանի, պատուիրելով տախտակորմին

կրթնելով քալել: Չորս հինգ քայլէն, վրանին առջեւն ենք:

— Հէ', կը պոռայ ներսիններուն, ծայրը քիչ մը վերուցէք: Դուն ալ, կ'ըսէ ինծի դառնալով, կը ներես, քիչ մը ծռէ նայինք:

Եթէ միայն ծռելով լմննա՛ր: Գետնի վրայ կուչ գալու էր, կտաւին բացուածքէն ներս սողալու համար: Գլուխս ներս կը խոթեմ այդ բացուածքէն եւ երեք չորս թեւ կը քաշեն զիս:

— Հրամմէ, էֆէնտի: Ծօ', առա՛ջ քշէ անկողինը, թաց տեղը չնստի էֆէնտին:

Ու ինքզինքս տեղաւորուած կը գտնեմ:

Ներսը, չպիտի կրնամ նկարագրել: Ճրագ վառուած չէր ու երեք հիւրընկալներուս դիրքն իրենց ձայնէն միայն կը գուշակէի: Ծանր օդ մը կայ, աւելի ծանր հոտի մը հետ մէկտեղ: Անկողնին վրայ երկնցած եմ, կիսովին ընկողմանած, մէկ թեւովս գետնին կրթնած, ոտքերս քաշած:

Անձրեւը մեծաշառաչ կ'իյնայ վրանին կտաւին վրայ, մանր գնդակներու պէս հարուածելով գայն: Ու հովը վրանին երկու երեսները կը վերցնէ ու կ'իջեցնէ անընդհատ, բա՛ֆ, բո՛ւֆ, բա՛ֆ, բո՛ւֆ, լայն ու դաշն եղանակով մը որուն վերելքին ու վայրէջքին միջոցը կը կազմէ խուլ պարապութիւն մը:

Ու քիչ մը առաջուան կրած ներգործութիւնս կ'աճի կը սաստկանայ հիմա, այս սահմանափակ պատուարին մթութեանը մէջ ուր երեք հոգիներու շունչը կ'իմանամ առանց զիրենք տեսնելու:

— Է, ծօ, ի՞նչ էք կեցեր, գինի մը չհրամցնէ՞ք Մըսղըրին: Ա՛ռ նայինք: Կը ներես, գաւաթ շունինք. սա տամէնա՛ն քերանդ դիր ու տնկէ:

Մերժել կարելի չէ, պիտի վիրաւորուին: Բայց մութ է, հաստափոր սրուակը բերնիս կը տանիմ ու քիչ ետքը իրենց կը դարձնեմ:

— Անո՛ւշ ըլլայ, էֆէնտի:

— Անո՛ւշ հրամմեցիր, Մըսղըր:

— Անո՛ւշ, աղա, կը մըթմըթայ խորէն տկար ձայն մը, խեղճ նիհարին հիւանդ ձայնը:

Ու իրենք ալ յաջորդաբար բերաննին կ'առնեն սրուակը, իրենց կոկորդներուն կորթկորթումովը յայտնելով պարպուած գինիին ահագին քանակութիւնը:

— Զէքիմ մը տուէք էֆէնտին:

Ու ձիթապտուղի հատ մը կը սպրդի ձեռքիս մէջ, իւղոտ, թոմթրկած:

— Հայտէ՛ նայինք, տղա՛ք, բան մը երգեցէք, կը հրամայէ հիմայ առաջնորդը:

Ու ահա հաստ ու կոկորդային ձայն մը կը բարձրանայ հեռուէն, խորունկէն եկածի պէս, ու Հայաստանի երգ մը կ'երգէ ան, հեծութեան մը պէս տրտում, աղաչանքի մը պէս ողորդ: Գիտեմ ես ալ այդ երգը, յաճախակի լսած ըլլալով մեր տունը եկող գաւառացի ազգականներէ, երգ մը հինաւորաց եւ միշտ նոր, զոր Խարբերդի ու Բալուի կիները կ'երգեն իրենց քացակայ սիրելիներուն վրայ, ախերով սկըսող ու վայելով վերջացող, ամբողջ ողբ մը, հատնում մը:

Գինիին սրուակը ձեռքէ ձեռք կ'անցնի նորէն:

— Դուն ալ բան մը երգէ, Մըսդըր:

Գիտեմ, ասկից աւելի մեծ զարմանք չէի կրնար պատճառել իրենց: Ես ալ կը սկսիմ նոյն երգին մէկ ուրիշ տունը, որ ականջիս մէջ լեցած է մանկութեան օրերէն, անփորձի ու անվարժի եղանակով մը որ չի յարմարիր բնաւ երգին դողդոջուն խաղերուն, հառաչանքի մը պէս երկարող:

Հիմակ իրենք երեքը կը սկսին, գինիով դարձեալ լուալէ ետքը իրենց բերանները: Ու երգը կը տարածուի, տառապանքի համանուագ մը, բացուած վէրքերու, սրտէ հոսող արիւնի, մաշեցնող կարօտներու, ըղձաճնքներու, յուսահատութեանց կոծ մը:

Դուրսը հովը կատղած է ալ աւելի եւ ա՛լ կարծես պիտի պատռտէ հիմակ վրանը, անձրեւը կարծես ա՛լ պիտի ծակծկէ զայն. ցուրտը կ'աւելնայ: Բայց, ի՞նչ փոյթ: Առջի տպաւորութիւնս անյայտացած է, ու անոր տեղը բըռ-

նած սրտի անհուն խանդաղատանք մը: Հայրենական բաներու այդ վերյուշութիւնը չեմ գիտեր ի՞նչ ունի իր մէջը գորովական ու մխիթարող, որ կը թեթեւցնէ ճնշուած սիրտս: Ա՛լ ցուրտ չէ այստեղ. զգացումներու ջերմութիւնը որ այդ մարդերէն կուգայ ինծի ու ինչ անոնց կ'երթայ, այդ վըրանին ներքնակողմը կը տաքցնէ: Միջերկրականի մէկ անծանօթ կէտին վրայ կորսուած ըլլալու անբացատրելի երկիւղը չունիմ ա՛լ. բան մը կայ իմ ու այդ մարդերուն մէջտեղ, զորոնք չեմ տեսներ սակայն, որ իրարու կը մօտեցնէ, կը միացնէ մեզ: Ու հիմա ճառագայթում մը կ'ելլէ մեր սիրտերէն, որ կը լուսաւորէ այս մութ անկիւնը:

(«Հայրենիք», 30 Դեկտ. 1891,
«Մուրճ», Մայիս 1902).

Դ.— ՔԱՐԻՍԹՈՅԻ ԾՈՑԻՆ ՄԷՋ

Քարիսթոյի ծո՞ցը: Աշխարհագրութեան մէջ, ատենօք, մրցանակ առած եմ կարծեմ. բայց ո՛րչափ կը պրպտեմ մըտքիս խորը՝ նեղուցներու, ծոցերու, հրուանդաններու շարքին մէջ զոր թութակօրէն խառն ի խուռն գոց կ'ընէ աշխարհագրութեան ամէն խղճամիտ ուսանող՝ այդ անուններուն արտակարգ հնչականութեան շնորհիւ, չեմ գտներ այդ անունը:

Փոթորիկը չորս օրէ ի վեր հալածական կը վարէր զմեզ, հետզհետէ սաստկանալով. յարատեւ ոստոստում մը՝ ալիքներու կատարէն ի կատար: Ոտքերուդ տակ անհաստատ ու երերական յատակին այս անդուլ վերելքն ու վայրէջքը՝ ցերեկին կը ջլատէ զքեզ, խոնջէնք մը որ նիւթական յոգնու-

Թենէ ալ աւելի կը թուլցնէ, կը քրքրէ: Գիշերն է սակայն որ ստորնայարկի նեղ խցիկներուն մէջ, կալանաւորի մը պէս բանտարկուած, այդ յոգնութիւնը՝ չարավաստակութիւն մը կը դառնայ ու սրտի ճնշումի կը փոխուի: Լուծքին տախտակամածներուն չարաշուք ճարձատիւնը, որուն կը միանայ ղէկը դարձնող շղթային կրկոցը, աչքերդ բաց պահել կու տայ խաւարին մէջ, սպասելով մօտ ու հեռու բանի մը զոր չի պիտի ուզես որոշել երբեք եւ որ մտքիդ մէջն է յարածամ:

Չորրորդ գիշերը սակայն, այդ անորոշ մտածումներն սկսան կամաց կամաց կերպարանք առնուլ, հաստատ ու անողոքելի ճշմարտութեան մը պէս որ կրնայ վայրկեանէ վայրկեան գալ առջիդ տնկուիլ: Փոթորիկը՝ կաղինի մը կեղեւին պէս կը խաղցնէ մեր շոգենաւը: Անկողնին վրայ երկընցած, շոգենաւին հետ կը բարձրանաս, առանց կարենալու հաշուել թէ մինչեւ ո՛ւր. այդ բարձրութեան վրայ կեցած պահդ՝ ամբողջ դադար մը կը թուի քեզ որ ա՛լ վերսկսում մը չպիտի ունենայ. ու ահա յանկարծ անկումը կը սկսի, գահավէ՛ժ, անդնդախոր, թաւալական, այն անկումներու պէս զոր երբեմն մարդ կ'ունենայ իր երազներուն մէջ, չընչասպառ սրտհատնումով մը, անկում մը որ ա՛լ անկանգնելի կը թուի, իր հետ բերելով չես գիտեր ի՛նչ հանգստութիւն մը, զգայարանքներու ամբողջ անբարոյացում մը, վատութիւն մը, դասալքութիւն մը. ա՛լ վերստին կռուի չսկսելու, ա՛լ նորէն պատրանքներու եւ յուսախարութեանց չենթարկուելու ներքին մեղկ գոհունակութիւն մը, գոհունակութիւնը վիրաւոր եղնիկին որ արագ արագ փախչելէ ու որսորդէն ու շուներէն անգամ մը ազատելէ յետոյ՝ գետին կ'իյնայ, գոնէ հանգիստ մեռնելու համար:

Մտքին կատարած աշխատութիւնը՝ սոսկալի է այդ պահուն: Դատողութեան ամբողջ տարբադադրութիւն մը, ու անոր տեղ ցնորական պատկերներ, հեռաւոր ու մոռցուած տեսիլներու վերակենդանացում մը, աննշան ու չնչին իրականութիւններ որոնց վերյուշութիւնը՝ ուրիշ ատեն՝ ծիծաղելի պիտի թուէր, ու երկիւղով մը, ցաւով մը, տի-

բապետութիւնն անուշ ու գողտրիկ կապերու զոր ընդփոյթ
կը վանես ու նորէն կը դառնայ կուգայ, սիրտդ ուռեցնելով
խանդաղատանքով մը: Աչքը, անքթիթ, մութին մէջ սեւե-
ռած, մագնիսացած, խենդ անուրջներով կը լեցնէ խաւարը,
ու այդ սարսափի տպաւորութեան տակ ընկճուած՝ քունն իսկ,
որ հուսկ ապա կուգայ իր իրաւունքները ի գործ դնել չա-
րատանջ մտքիդ ու մարմնիդ վրայ, արթնութիւն մըն է նո-
րէն, ուղեղին սպառիչ գործունէութիւնն որ անխափան կը
շարունակուի:

Առտուն երբ կ'ելլեմ, ծանր գլխով, կը տեսնեմ որ շո-
գենաւը, կեցած է: Վեր կը վազեմ: Առաջին բանը որ աչ-
քիս կը հանդիպի, ցամաքն է, մօտ, մէկ քանի քարընկէց
հեռու: Ո՞ւր ենք, ինչո՞ւ կեցեր ենք: Երրորդ նաւապետը
կը պտըտի նաւին կամուրջին վրայ. անոր կը հարցնեմ:

— Քարիսթոյի ծոցն ենք, կ'ըսէ: Ա՛հ, սոսկալի գիշեր
մը անցուցինք:

Ու հայհոյութիւն մը կ'արձակէ:

Քարիսթոյի ծո՞ցը, չեմ գիտեր: Կը հարցնեմ նաւա-
պետին:

— Նեկրոբոնդէ կղզիին ծայրն ենք:

Շրջապատները վայրենաւսեմ բան մը ունի: Ծովածոցը
անթերի բոլորակ մը կը ձեւացնէ, կարծես կարկինով գըծ-
ուած խնամոտ չափազէտի մը ձեռքով: Լերկ լեռներ են որ
չիսլչիտակ ծովուն մէջ կ'իջնեն, մոխրագոյն մակերեւոյթով.
Քիչ մը անդին տափարակի մը վրայ սեւ կանաչ ծառերու
թաւուտներ իրենց մէջ կը պարփակեն մէկ քանի սպիտակ
տնակներ: Խորը, գիւղ մը կը տարածուի, քարուկիր մաքուր
չէնքերով: Ամբողջութեան վրայ մեռելութեան քօղ մը թող-
ուած է: Օ՛հ, չէ, ցրտացնող բան մը ունի բնութեան այս
ամլութիւնը, այս անկարողութիւնը:

Փոթորիկն իր կատաղութեանը ամբողջ լրութեան մէջ

է: Այդտեղ իսկ, ուր շոգենաւը ապաստանած է, հովը՝ ամեհի ուժգնութեամբ՝ կուգայ պատուտել ծովը, ալիքներու երկար ու լայն շերտերով որք բուրգի մը շեղ մակերեւոյթին պէս կը բարձրանան, քիչ մը վերջը ցածնալով ու աւելի հեռուն նորէն բարձրանալով: Մութ կանաչութիւն մը տարածուած է ջուրին վրայ ուր ճերմակ փրփուրները կը գալարին օձակերպիկ: Շոգենաւը, իր երկու խարխիւներուն կապուած, գերբնական ոյժեր կը թափէ՝ ալիքներուն մղումին ներքեւ՝ ազատելու իր կապանքներէն, ու իր անկարող կատաղութեանը մէջ կը հեծէ, կը մռնչէ, ինք իր վրայ կը դառնայ, ասդին անդին, դառապեղի մէջ քանտարկուած առիւծի պէս: Ծովեղերքը՝ զարնող ու փշրուող կոհակներուն տակ կը ճերմկի. հովը կը տարուբերէ կոհակներէն յառաջ եկող փրփուրը եւ նորօրինակ օդերեւոյթ մը ի յայտ կը բերէ, — գոլորշիի պէս ջուրին վերեւ թռչկոտող կայլակներու ծածկոյթ մը, մառախուղի հանգունատիպ:

Ծովուն բացը, հեռուն, բոլորովին ճերմակ է: Հոն ա՛լ կատարեալ անիշխանութիւն է, կամ մանաւանդ զահանդական իշխանութիւնն Արհաւիրքին, բնութեան ամէնէն խուլ ու ահուելի ոյժերուն շղթայագերծութիւնն, երկնքին ու երկրին պակուցիչ զուգաւորումը բիրտ ու վեհապանծ:

Սեւ կէտ մը կ'որոշուի միայն, տարտամ ու անորոշ: Երրորդ նաւապետը միշտ կը պտըտի այնտեղ. բարձրահասակ աղուոր տղայ մը, խարտեաշ, ազնուական կերպարանքով: Մարսիլիացի մեծահարուստ նաւայարդարի մը որդին է, ատենօք Գանըպիէոյի սրճարաններուն ամէնէն փայլուն ու առատաձեռն կենցաղասէրներէն մին, զոր կարգի բերելու համար՝ հայրն ուրիշ միջոց գտած չէ բայց եթէ երրորդ նաւապետի զգաստացուցիչ պաշտօն մը յանձնել իրեն: Նաւային բարձրագոյն վարժարանէ մը ելած է, ու առաջին նաւապետին դաս տալու չափ գիտէ բոլոր ծովային գիտութիւնները:

— Ի՞նչ է հորիզոնին վրայ սա սեւ կէտը:

— Օ՛հ, խեղճ առագաստանաւ մը: Գիշերուընէ ի վեր

կը մաքառի ալիքներուն դէմ, ծովածոցը մտնելու համար :
Չպիտի յաջողի :

Ու երիտասարդ գիտունի մը պարծենկոտութեամբ կը բացատրէ ինձ հովին ուղղութիւնը, առաջաստներուն վրայ յառաջ բերելիք ազդեցութիւնը, չափագիտական մասնաւոր բառերով : Միտքս ուրիշ տեղ է սակայն, խեղճ առաջաստանաւին վրայ : Քսանեւչորս ժամէ ի վե՛ր . ի՛նչ տանջանք, անձրեւին տակ, հովին դիմաց, չուաններու պլլուած, գերմարդկային ճիգերով աշխատիլ, այնչափ մօտ ըլլալ փրկութեան նաւահանգստին ու չի կարենալ հոն հասնիլ, ու վրտանգն իր դէմն ունենալ, վերահաս, անխուսափելի : Ու անխորհրդարար, կը հարցնեմ նաւապետին .

— Կարելի չէ՞ օգնութեան հասնիլ իրեն, եթէ վտանգի մէջ ըլլա՛յ...

— Օ՛հ, ասանկ ատեն, ամէն մարդ իր գլխուն ճարը կը նայի :

×

Նախաճաշին, սեղանին վրայ, գիշերուան փոթորիկն է խօսակցութեան միակ նիւթը : Սեղանակիցներս ամէնքն ալ Ծրանսացիներ են : Էրէռնէէն ծերունի էրիկ-կնիկ մը իրենց թոռան հետ : Իրենց աղջիկն ամուսնացուցած են երիտասարդի մը որ ի Քութայիս՝ Օլտէնպուրկի դքսին կալուածներուն մէջ գինեշինութեամբ կը պարապի, եւ անոր մօտ կ'երթան իրենց վերջին օրերուն հանգիստը վայելելու : Ծերունին հացագործ եղած է, ու առտու իրիկուն ուրիշ նիւթ չունի բաց եթէ շողենաւին հացէն դանդաւոր . երբոր ինք էրէռնէ էր... կերած էք ճերմակ պղտիկ հացերը... : Կի՛նը իր շրթանցը վրայ ունի միշտ էրէռնէի համբաւաւոր շամբանեայի դործարանատէրին, Պ . Միւռսիէի անունը : Պ . Միւռսիէի նըկուղներուն մէջ տակառները այսչափ են... չիշերը այսչափ... ու ամէն խօսքին վերջը, յանկերդի մը պէս, ah! oui, ah! oui, իր թոմթուկած դէմքին դիծերը ա'լ աւելի կը ճմրթկէ :

Սեղանին իշխանուհին է Բարիզցի կին մը, սեւեր հագած, տարիէ մը ի վեր այրի, միջահասակ սիրուն վառվռուն կին մը՝ ածուխի պէս փայլուն աչքերով: Բարիզէն Պոլիս կուգայ իր երկու պզտիկ աղջիկներուն հետ. ամուսինը առած իր հետ տարած է՝ գերեզմանին մէջ՝ իր նիւթական բոլոր կարողութիւնը, եւ խեղճ այրին կուգայ Պոլիս իր մէկ ունեւոր ազգականին մօտ: Իր երկու պզտիկ աղջիկները մէկ մէկ հրեշտակ պիտի անուանէի, եթէ հրեշտակի վրայ որոշ գաղափար ունենայի: Առջի օրերը ծովախտէն հիւանդ, հետզհետէ վարժուելով ծովուն տանջանքին, հիմակ բոլորովին իրենք զիրենք գտած են այս յարաբերական հանգստութեան մէջ, ու թռչուններու պէս կը ճռուողեն, խաղալով, ցատքելով, պոռալով, երգելով Բարիզի երգեր որք դեռ առջի շաբթուն ականջներս կը լեցնէին պուլվարներուն վրայ եւ սրճարաններուն մէջ: Պզտիկը մանաւանդ, սատանիկի մը հրապոյրով, դուլ ու դադրում չունի: Ի Բարիզ նուէր ստացած է գունաւոր պատկերներու գիրք մը ուր Ալլըքէնի, Բոլիշինէլի, Բըդի Բուսէի, Սանտրիյեոնի միամիտ ու այլանդակ պատմութիւններ կան, անառակ տղաքները գողցող եւ ուտող Մարդակերներու, չարաճճի աղջիկները փախցնող Չար Ոգիներու հէքեաթներ: Առաւօտէն մինչեւ իրիկուն երգ մը ունի միշտ բերանը, երգը Սիրուն Թմբկահարին որ իշխանի մը աղջիկը կ'ուզէ կնութեան ու կը մերժուի: Գիրքը առջեւը դրած, հարիւրերորդ անգամն ըլլալով կ'եղանակէ այդ երգը, որ դեռ մինչեւ այսօր շրթունքներուս տակ կուգայ երբեմն:

Ուրիշ շոգենաւեր հետզհետէ կուգան մեզի պէս ապաստանիլ ծովախորշին մէջ: Ամէն անգամ որ պզտիկներն իրենց սուր աչքերով հորիզոնին վրայ կը տեսնեն նաւ մը որ դէպի մեզ կուգայ, կը վազեն մեզ իմացնել, ուրախութեան ծափերով: Մինչեւ իրիկուն վեց եօթը շոգենաւ կը հասնին, անձրեւի բռնուած մարդերու պէս որոնք պատշգամի մը տակ կ'ապաստանին՝ սպասելով ամպրոպին անցնելուն: Հէգ առագաստանաւը միայն հորիզոնին վրայ միշտ միեւնոյն տեղն է, մահուան ու կեանքի միջեւ տարուբեր:

Գիշերը եկած է դուրսի համայնապատկերին տալու իր անհրաժեշտ շրջանակը, խաւարը: Ծոցին խորը պզտիկ լոյսեր գիւղին տեղը կ'որոշեն, մինչ միւս շողեռներուն կարմիր ու կանաչ լոյսերը երկնքէն կախուած լապտերներու ազդեցութիւնը կը թողուն վրաս: Հովը ու անձրեւը իրենց սաստկութեան գագաթնակէտին հասած են ալ դուրսը: Սեղանատան մէջ փակուած ենք ու կը խօսակցինք: Ձեռունէն կախուած լամպարը որրոցի մը պէս կը տատանի, դիմացի հայելիներուն մէջ յանհունս կրկնապատկելով իր ցոլքին դողդոջումները: Այն իրիկունը երկրորդ նաւապետը եկած է մեզ հետ ընթրելու: Նիհար քարեձեւ երիտասարդ մըն է, անուշ աչքերով, բարձրահասակ: Սիրահարի մը դէմքն ունի. իրօք նշանուած է ի Մարսիլիա:

Սեղանին կը նախագահէ, Բարիզուհին աջ կողմը: Ձուարթ ու հաճելի ընթրիք մը, առատ գինիներով, որ սիրուն այրիին այտերը կը կարմրցնէ: «Ֆին շամբաներ» կու գայ աւելցնել հեշտ թմրութիւնը որով համակուած ենք ամէնքս, թմրութիւնը դուրսի փոթորկին, ներսի տաքութեան եւ ըմպելիներուն: Նաւապետը Մարսիլիացիի մը զուարճաբանութիւններով ծիծաղը անպակաս կ'ընէ սեղանին վրայէն: Ու փոթորկին ունենալիք ահռելի հետեւութեանցը վրայ կը խօսի. ո՛վ գիտէ, թերեւս ստիպուած պիտի ըլլանք օրերով ու շաբաթներով այնտեղ մնալու. ծովեզերքի բնակիչներէն ալ վախճալու է, ամբողջ ծովահէններ են այդ կողմի մարդիկը, որք յարմար առիթի մը կը սպասեն միշտ իրենց հին արհեստը ի գործ դնելու: Ու ամէն անգամուն, Բարիզուհին երկիւղի ու սարսափի ճիչեր կ'արձակէ, ընդոստ շարժումներով: Օ՛հ, շատ լաւ գիտեմ, իր աչքերուն մէջ երկիւղի հետքն անգամ չի կայ. բայց ի՞նչ սիրուն, ի՞նչ կանացի է վախկոտ երեւնալ, զօրաւոր թեւի մը, ուժեղ պաշտպանութեան մը ներքեւ մտնելու բնազդական դրդումով:

Նաւապետն հիմա կը պատմէ մեզ իր յիշատակներէն

հատուածներ, իր Ափրիկէի ուղեւորութեանց նկարագրութիւնը, հրատապ երկիրներու մէջ, աւագուտ դաշտերու մէջէ, Սենեկալի վատառողջ գետաբերանները, Կամպոնի տոչորող երկինքը, Մարոքի սպիտակահանդերձ Արաբները, անկոխ ու անլոյս անտառները, Ափրիկեան խորհրդաւոր երկրին բոլոր հետաքրքրական կողմերը՝ մեր աչքերուն առջեւէն կ'անցնին որպէս մոգական լապտերի մը մէջէ:

Բարիգունհին կը դիտեմ, կարմրած, ոգեւորուած: Ըմպելիները դրգռած են իր ջիղերը, չորս օրուան անդուլ փութորիկէն արդէն իսկ անհանդարտ: Նաւապետին չրթունքէն կախուած, մտիկ կ'ընէ անոր խօսքերուն: Երիտասարդն անցած է հիմա սեւամորթներու բարքերուն նկարագրութեանը. խեղճ ու կրակ կեանք մը, ոչինչով սնանելով, բոլորովին մերկ, այրերն ու կիները:

— Ա՛հ, կը հառաչէ այդ պահուն այրին, նորէ՛ն, նորէ՛ն երջանիկ են:

(«Հայրենիք», 26 Յունուար 1892).

ՀԵՐԱՄԻ ՈՐԴԵՐԸ

Անցեալ տարուընէ եկեր էր իրեն այս փափաքը, որ ամբողջ աշնան ու ձմրան հետզհետէ սաստկացեր, ծաւալեր, անդիմադրելի ըղձանք մը դարձեր էր իր մատղաշ երեւակայութեան մէջ, ու այս գարնան, շերամի որդ պիտի պահէ՛ր: Վարպետ շերամաբոյծի մը պէս գիտէր արդէն ճերմակ պղտիկ հունտերուն հետզհետէ կրելիք կերպարանափոխութիւնները, որոց առջեւ ամփրեւրան մնացած էր, իր մանկական պարզ միտքը հմայուած, ընկճած, ինչպէս հրաշալի դիւթավէպի մը իր վրայ թողած տպաւորութեան տակ: Իրեն հասակակից պղտիկ դրացուհիի մը տունը, անցեալ տարի, ամէն օր, ներկայ դռնուեր էր այս յամբընթաց ու սքանչելի աճման, ու այն ատենէն առաջագրեր էր ինքն ալ նոյն արարչազործութիւնն ի կատար հանել. ու այս մտածումը իր տասնամեայ պղտիկ աղջկան սրտին խորը արթնցուցած էր ընդհանուր, անծանօթ խանդաղատանք մը որուն գիտակցութիւնը չունէր ինք, իր ճակատագրական ստեղծիչ դերին խուլ ու նորածիլ փթթումը, իր բնազդական ներքին ձայնին այս խորունկ դրդումին առջեւ՝ ուրախութենէ արբշիտ:

Անցեալ տարուընէ պահեր էր ուրեմն ամբ մը հունտ, սիրուն աղուոր վարդադոյն տուփի մը մէջ, երկար ամիսներ պատելով դայն գուրդուրանքի ու խանդաղատանքի տաք մթնոլորտի մը մէջ, իր ամէն օրուան, ամէն ժամուան ու-

չադրութեանն առարկայ ընելով զայն: Իր անզգաստութեան ամէնէն խեռ ժամերուն կարելի էր ուղղութեան բերել զինքն, սպառնալով վարդապոյն տուփին. այն ատեն անմիջապէս տեղի կուտար, լուրջ կերպարանք մը առնելով:

Գարնան տերեւներուն առաջին ընձիւղներուն, տենդոտ անհամբերութեամբ սկսած էր հետեւիլ բնութեան աստիճանական զարթնումին, օդին մեղմացումներուն, վախճալով սակայն լոյսին հանելէ իր կաթնագոյն պղտիկ հունտերը, դողալով որ որդերը չելլեն՝ դեռ թթենիի տերեւները չի հասած:

Թթենիներուն ծլելուն հետ, մէջտեղ հանած էր իր հունտերը: Այն ի՞նչ ուրախութիւն էր երբ իրիկուն մը իմացուց մեզ թէ որդերը սկսեր էին ելլել հունտերէն. սեւ պղտիկ կէտ մը որ նախ կը պիտակէր ճերմակ պղտիկ գնդիկը, յետոյ քիչ քիչ կը մեծնար, դուրս կը սողար իր պատեանէն՝ իր ետեւէն քաշքշելով զայն ընդ երկար, վերջապէս դտնելով իր ազատութիւնը եւ, արձակ շարժումի հրճուանքին մէջ, խօլական հոսումներով պտրտցնելով իր կակուղ լարծուն մարմնիկը, անխոտոր դիմելով քաշուելով դէպի կանաչ տերեւը, ինչպէս երկաթի կտորը դէպի մագնիսը:

Ալ այնուհետեւ Տիւրիւկին կեանքը կեդրոնացաւ այն սեղանին առջեւ ուր շերամի որդերը, հարիւրի չափ, օրէ օր կ'աճէին կ'ուռճանային, հետզհետէ աւելի որոշելով իրենց մարմնին ձեւը, իրենց դորշ պատեանը փոխելով մոխրագոյն դեղեցիկ մորթի մը, — կենդանի խայտուցի երիզ մը փողփող վէտվէտումներով: Տիւրիւկին համար ամենամեծ յոգնութիւնն էր ա'լ տերեւ ճարել իր որդերուն յարաճուն որկրամոլութեան: Մեր պարտէզը թթենի չկար. ուստի կ'ստիպուէր իր բարեկամ ուհիներէն, փաղաքշական խօսքերով, աղաչանքով, պղտիկ նուէրներով, թթենիի տերեւ դտնել առտու իրիկուն: Երբոր որդերը, առջի օրուան տերեւները կե-

րած հատցուցած, անոնց խորշոմած ու ճմրթկած երեսներուն վրայէն կը պտուտփէին, ինք կը հասնէր յանկարծ, կարմրած, քրտնած, հեւ ի հեւ, լիաբուռն բերելով թթենիի տերեւները՝ կանաչ մետաղական փայլփայլումներով, եւ իրեն համար անճառ երանութեան պահն էր երբոր զմեզ ամէնքս գրեթէ բռնի կը տանէր սեղանին շուրջը, մտիկ ընելու որդին բռուկներուն միօրինակ ու յարատեւ խշրտուքը թարմ տերեւին վրայ, դիտելու անոնց երանաւէտ հեշտաթաւալ հոսումը կենսապարգեւ դալարին վրայ, իրենց լպըրծուն մարմինն արբշուութենէ դողդողուն:

Որդերն ա'լ մեծցեր էին տակաւ, Տիւրիւկին մատներուն չափ երկար ու հաստ: Կաթնորակ պատեան մը ունէին հիմա, իրարու մէջ ընդելուզեալ օղակներէ կազմուած: Իրենց մարմնին հետ, իրենց ախորժակն ալ մեծցեր աճեր էր, ու հիմա որկորաժէտ լափող անյագութիւն մըն էր եղեր, որուն առջեւ մեր խեղճ Տիւրիւկը ի'նչ ընելիքը չէր դիտեր ա'լ: Օրը երկու երեք անգամ սնունդ պէտք էր անասնիկներուն: Թարմ տերեւները սեղանին վրայ դրուելուն պէս, տեսնելու էր որդերուն հրճուանքը, իրենց մարմնին քսկռտումները եւ տատանումները դալարին ողորկ երեսին վրայ, ամբողջ դգուանք մը, փայփայանք մը, գլխու համաչափ օրօրումներով, ճիշդ ինչպէս մարդ գլուխը վարէն վեր խուսափումներով կը շարժէ՝ սիրած կնոջը ձեռքին շոյանքին տակ: Որդերուն բերանը կը պտըտէր նախ տերեւին շուրջը, քիչ ատենէն դեղեցկահիւս ժանեակի մը փոխելով զայն: Եւ ահա ուրիշ որդ մը որ գլուխը կը բարձրացնէր տերեւին մէջտեղէն, բոլորակի ծակելով զայն եւ հետզհետէ վեր սողալով, մինչ ուրիշ գլուխներ իրենց համար տեղ կը փնտռէին, հետզհետէ ծակծկելով կանաչը:

Տիւրիւկ ա'յդ միջոցին կը գտնէր իր հանգիստը: Դէմքին վրայ անօրինակ լրջութիւն մը կար, իր դերին ամբողջ

կարեւորութիւնն ըմբռնած, իր աշխատութեան այդ կենդանի արդիւնքին առջեւ հիացած, շլացած: Կերպով մը նախաճաշակն էր այս այն անհուն գոհունակութեան զոր ապագային պիտի զգար, երբ իր կաթովը, իր էութեան խորունկէն մղուած կենսական հիւթովը պիտի սնուցանէր իր զաւակները:

Այս գոհունակութիւնն էր որ մոռցնել կուտար իր մէն օրուան չարչարանքները՝ սնունդ հասցնելու համար իր անասուններուն: Որդերուն՝ ուտելէ դադրելու եւ խոզակ կապելու օրերը կը մօտենային եւ պէտք չէր մէկ օրուան մէջ փճացնել այնչափ երկար ատենուան արդիւնքը: Ուստի անդին կը վազէր կ'երթար, հապճեպ, փութկոտ, ու իր սլոգտիկ գոգնոցը տերեւով լեցուն՝ յաղթական տունէն ներս կը մտնէր, մեծ բռնէ մը ազատած ըլլալու խնդութեամբ:

Իրիկուն մը, սովորականին պէս, Տիւրիւկին սենեակը ելայ՝ որդերուն վիճակը հասկնալու: Դրան մօտ, հեծկլտութի ձայն մը լսեցի ու ներս վազեցի: Լայն սեղանին առջեւ, Տիւրիւկ, ոտքի վրայ, թաշկինակ մը խածատելով, կուլար ու կը հեծկլտար: Արցունքները կը գլորէին իր սիրուն այտերէն վար, առատ, յորդ, ու հեծկլտութեամբ մը կուգար մերթ իր կոկորդը սեղմելու: Աչքերը, արցունքի քօղով մը ստուերոտ, յառած էին որդերուն սեղանին վրայ: Վիշտը չէր այս պզտիկ աղջկան մը որուն պէպէքը կոտրած է կամ աղուոր դրքին վրայ մեկան թափած, հապա ընդհանուր թախծութիւն մը, բուն ցաւը որ հոգւոյն ալքերէն կը բղխի, չափահասի գիտակցական կսկիծ մը որ դիտէ թէ անդարմանելի բաներ կան որոց առջեւ ա'լ մաքառիլ կարելի չէ ու անձնատուր ըլլալէն ուրիշ միջոց չի կայ:

Ձիս տեսածին պէս, երկու թեւերը բաց վրաս վազեց եւ գիրկս նետուելով ու գլուխը կուրծքիս մէջ թաղելով,

— Ա'խ, տխարի'կ, կը մեռնի'ն կոր:

— Ի՞նչ, աղջիկս :

Բերանը վրայ չի գնաց «որդերը» ըսելու եւ ձեռքէս բռնելով ու առջեւ քաշելով,

— Նայէ՛, ըսաւ :

Չորցած կռնած տերեւներու կոյտի մը վրայ, ուր մերկ շիւղեր փռուած կը կենային, որդերը՝ իրարու փաթթուած՝ սրտածմլիկ տեսարան մը կը ներկայացնէին : Լուվրի Թանգարանին մէջ հոյակապ պատկեր մը կայ, Ժէռիգոյի Լը ռաւո տը Մէտիւզը, յորում տասնի չափ նաւաբեկեալներ, լաստի մը վրայ ապաստանած, անօթութեան գալարումներով կը տանջուին, երեսի վրայ պառկած, գլուխնին դէպի վեր երերցնելով ողորմագին : Ժէռիգոյի պատկերը միտքէս չելլեր հիմա : Որդերը նոյն գալարումներն ունին, գլխու նոյն ողորմագին տատանումները դէպի վեր համբարձիկ, բան մը սպասելով կարծես վերէն, երկինքէն, որ կ'ուշանայ, չի գար : Յետոյ, յուսահատութեամբ, վար կ'առնեն իրենց գլուխը, իրարու վրայ կը սողոսկին, իրարու կը փաթթուին, իրարու մարմինը կը լզեն, ամէնքը միասին խառնամառն անհեթեթ կոյտ մը ձեւացնելով, դարձդարձիկ շարժումներով չորցած տերեւներուն շուրջն որոցմէ պակսած է կենսական հիւթը : Օրհասականներու ճգնաժամ մըն է որ աչքիս առջեւ տեղի կ'ունենայ : Տիւրիւկը եւ իր ցաւը մոռցած եմ : Սեղմում մը սիրտս կը ճնշէ, կոկորդս կ'ուռեցնէ : Կը յիշեմ այս ցաւը դժացած ըլլալ կեանքի ուրիշ դառն վայրկեաններու մէջ, ամէն անգամ որ հանդիսատես գտնուած եմ կեանքէ ի մահ տանող, էութենէ դէպի ոչնչութիւնը մօտեցող գերագոյն ժամերու ողորումներուն :

Կը դգամ որ մէկը թեւէս կը քաշէ : Տիւրիւկն է որ արցունքոտ ձայնով մը կը ճըլայ .

— Բան մը չպիտի՞ ընես :

— Դուն ի՞նչպէս չկրցար գտնել :

— Ա՛խ, ամէնուն ալ դացի, տալ չեն ուղեր կոր . մայրիկնին ըսեր է որ թութերը կ'աւրուին կոր եղեր, ծառերը կտոր կտոր եղեր են : Ա՛խ, դուն բան մը ըրէ :

— Կ'ընեմ կ'ընեմ :

Ըսելս ու դուրս նետուիլս մէկ կ'ըլլայ :

Ի՞նչ պիտի ընեմ : Ձեմ գիտեր : Մուկը կոխելու վրայ է : Փողոցներէն կ'երթամ մոլոր քայլերով, աչքս չորս դին դարձուցած : Պարտէզներու քովէն կ'անցնիմ . ամէն ծառերը կան, տանձենիներ, սալորենիներ, ծիրանիներ, տունկեր, ծաղիկներ . թթենի՛ միայն չի կայ :

Յանկարծ, պատի մը տակ կը կենամ : Թութի ծառ մը, թութի ծառ մը հսկայ, խրոխտ, որ իր տերեւներն ամէն կողմ կը ղրկէ, պատէն դուրս երկնցած : Ճիւղերը բարձր են սա-
կայն . պէտք է պատին վրայ մագլցիլ : Չորս դիւ կը նայիմ, մարդ չի կայ : Մանկական հին ճարպիկութիւնս կը գտնեմ մէկ վայրկեանի մէջ եւ պատէն վեր կը շուլլուիմ : Պատին վրայ եմ, ձեռքս ինկած մեծ ճիւղ մը կը կոտորեմ, վար կը ցատքեմ եւ տուն կը վազեմ :

Երբոր Տիւրիւկ խենդի պէս տերեւները ձեռքէս առնելով որդերուն վրայ նետեց, ցատքեց վզիս փաթթուեցաւ : Հիմա նորէն կուլար, ու չեմ գիտեր ի՞նչ խանդաղատանք մըն էր որ իրմէ ինծի կ'անցնէր՝ իր սրտին վրայ իմ սիրտս ուռեցնելով եւ իմ արցունքներս խառնելով իր արցունքնե-
րուն :

(«Հայրենիք», 9 Յուլիս 1892).

Զ Ր Ի

(ՊԱՐՁ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ)

Արթուն ու մտացի դէմքով, նիհար, սեւուլիկ պզտիկ տղայ մըն էր որ շատ իրիկուններ մեր տունը կուգար՝ պըզտիկ եղբօրս հետ յաջորդ օրուան դասերը պատրաստելու, նոյն վարժարանին նոյն կարգին աշակերտ երկուքն ալ:

Իր ծնողքը ծանօթ էր ինծի հարեւանցի կերպով: Երբէ՞ն ի վեր: Ո՞վ գիտէ: Միեւնոյն գիւղի մէջ ծնած ու մեծցած անձերու բնական մտերմութեամբ, իր հայրը, ամէն անգամ որ փողոցը տեսնէր զիս, բարեւ կուտար, ու մայրը՝ երբոր իրենց տանը առջեւէն անցնէի՝ պատուհանէն մեր տնեցիներուն որպիսութիւնը կը հարցնէր միշտ: Ո՛չ իրենց տունը գացած էի, — մոխրագոյն փայտաշէն փոքրիկ տուն մը, — եւ ո՛չ ալ իրենք մեր տունը եկած էին: Բայց չէ՞ մի որ «գեղին տղաքներէն» էի: Ու նահապետական հին բարքերու մընացորդով մը, որ նախնի հաւաքական հասարակութեանց մէկ աղօտ շարունակութիւնն է անշուշտ, ամբողջ գիւղը նըկատելով մէ՛կ ընտանիք մը եւ զիս անոր անդամներէն մին, այդ մարդն ու այդ կինը վարժուեր էին իրենցմէ մէկը նըկատելու զիս: Ու վստահ եմ թէ եթէ անծանօթ մը հարցնէր այդ կնոջ թէ ուսկի՞ց կը ճանչնար զիս, վստահօրէն պիտի պատասխանէր. «Պզտիկուց կը ճանչնամ. ձեռքս մեծցեր է»:

Մեծնալուս հետ, իրենց պարզուկ մտերմութիւնն ինծի հետ՝ քիչ քիչ պակսեր էր: Խեղճ կինը, պատուհանէն, ա՛լ կը քաշուէր հարցնելու մեր տնեցիներուն որպիսութիւնը, եւ մարդն ալ, շոգենաւին մէջ կամ դուրսը ինծի հանդիպած ատեն, ա՛լ առջի հայրախնամ ու հոգածու ձեւերը չունէր՝ զիս բարեւելու ժամանակ:

Վերջերը, շա՛տ ինկած կը տեսնէի խեղճ մարդը: Գլուխը կախ էր միշտ, եւ օրուան ապրուստի մտմտութեամբ, որ հիմա մեր խանութպաններուն դէմքը կը չարչրկէ եւ տարիքէն առաջ կը փոթթէ անոնց դիմագծերը, կքած էր անոր հասակը: Ու իր բարեւին մէջ խուսափողական բան մը կար, նեղութեան մէջ դտնուող բոլոր այն անձերուն շուարումն ու անհանգստութիւնն որք պիտի ուզէին կարելի եղածին չափ քիչ տեսնուիլ, որք պատերուն տակէն կը քալեն միշտ, ու գլուխնին միշտ անդին կը դարձնեն, վախնալով դուցէ որ իրենց դէմքին վրայ չկարդացուին իրենց սիրտը ճանկուտող հոգերը, ու թերեւս առնելիք ուրիշներէ փախչելու երկարատեւ վարժութեամբ մը:

Անոր տղան էր որ իրիկունները շատ հեղ մեր տունը կուգար՝ պզտիկ եղբօրս հետ յաջորդ օրուան դասերը պատրաստելու:

Շատ քիչ տեսած եմ այդչափ շնորհքով պզտիկ տղայ մը: Միշտ մաքուր ու կոկիկ հագուած էր. հագուստները հին էին, բայց պատուաւոր մը կամ արատ մը չի կար վրան. իր խոհուն դէմքին վրայ տարիքէն առաջ եկած լրջութիւնը իր նուրբ ու կանոնաւոր դիմագծերուն կուտար պզտիկ զօրաւոր կամքի արտայայտութիւն մը: Եւ ի՛նչ քաղաքավար, ի՛նչ նուրբ կերպով բարեկիրթ, առանց մէկէ մը դաս առած ըլլալու, բոլորովին տարբեր այն տղաքներէ որք իրենց մեծերէն սորվեր են նստելու եւ ելլելու մէկ քանի կըտոր-բրդուճ կանոններ, որոց տակ չեն կրնար պարտկել ի-

րենց կոչտ ու գլխիկ զգացումները: Թշուառութեան ու զրկանքի մեծ դպրոցին մէջ իր աչքերը բացած, կանուխէն հասկնալով թէ ընկերութիւնը իրեն իրաւունք չէր տուած ուրիշներու պէս ազատօրէն դուրս տալու իր ներսիդիէն եկած մանկական դրդումները, ինքն իր վրայ ամփոփուած տղեկ մըն էր, կարելի եղածին չափ քիչ խօսելով ու քիչ շարժելով: Մանրիկ սեւ աչքերուն մէջ փայլող կրակը միայն ցոյց կուտար թէ մարմրած ու անգոյն տղայ մը չէր այդ պզտիկը, եւ թուի դէմքը, բարակ չրթունքը եւ սուր կզակը կը յայտնէին թէ կամքի ու որոշողութեան տէր հոգի մը ունէր արդէն:

Ժամանակէ մը ի վեր ա'լ չէր դար մեղի: Մեր գիւղին վարժարանին Հոգաբարձութիւնը, ելմտացոյցի նեղութեան պատճառով, հարկ դատեր էր վարժարանին բարձրագոյն կարգը ջնջել եւ տղաքները ցրուեր էին: Եղբայրս հիմա մասնաւոր բարձրագոյն վարժարան մը կ'երթար: Օր մը լուր հարցուցի իրեն իր ընկերոջ վրայ:

— Ա'խ, եղբայր, չա'տ կը մեղքնամ կոր զինքը, ըսաւ: Անցեալ օր տեսայ որ մինակը կուլար կոր. հայրը կարողութիւն չունի եղեր զինքը մեր վարժարանը դնելու: Ի'նչ ալ աղէկ էր դասերուն մէջ, միշտ առաջին կ'ելլէր. մեղք եղաւ իրեն:

Խեղճ պզտիկ:

Շաբաթ մը ետքը իմացայ որ կրցեր էր ընդունուիլ ազգային հանրային վարժարանի մը մէջ: Ուրախ եղայ: Հայրը, ճար ճարակ ընելով, կը հոգար անոր առտուան եւ իրիկուան շոգենաւի ծախքը, ցերեկուան համար պզտիկը իրեն հետ կը տանէր՝ խնամքով ծրարուած կապոցի մը մէջ՝ քիչ մը հաց եւ պանիր կամ ձիթապտուղ, զոր ցերեկուան հանգիստին աճապարանքով կուլ կուտար, պատի մը տակ քաշուած:

Երբեմն իրիկունները ուշ ատեն կը հանդիպէի իրեն շոգենաւին գլուխը: Գիրքերու եւ տետրակներու կոյտ մը ունէր միշտ թեւին տակ: Հետաքրքրութեամբ տեղեկութիւններ

կը հարցնէի իր վրայ: Այո՛, գոհ էր նոր վարժարանէն, կամաց կամաց սկսած էր վարժուիլ:

— Աշխատէ՛, կ'ըսէի միշտ իրեն:

— Գիշեր ցերեկ կ'աշխատիմ, կը պատասխանէր:

Ու իր աչքերը, իր խելացի սեւուկ աչքերը կը վառէին: Ըսել չէր ուզեր անշուշտ, քայց չէ՞ մի որ հայրը եւ մայրը իրեն կը սպասէին:

×

Իրիկուն մը, մեր տունը,

— Գիտե՞ս, ըսաւ պզտիկ եղբայրս, ան տղան *** վարժարանէն ելեր է:

Գիտէր որ կը համակրէի այն պզտիկին, եւ իր վրայ միշտ տեղեկութիւն կուտար ինծի:

— Վա՞յ, հարցուցի, ինչո՞ւ համար:

Իր պատմութիւնը կսկծելի էր, սրտի դպչող. պատմութիւն մը շատ տխուր, ընկերական անարդարութեան դէմ սրտմտեցնող, վայրացնող, ըմբոստացնող:

Իր գացած հանրային բարձրագոյն վարժարանին մէջ, ձրի ընդունուած էր տղեկը: Իր դասընկերները, որք իրենք գիտնալու չէին այդ պարագան, ու եւ է կերպով մը հասկըցեր էին իրողութիւնը եւ իրենց մանկական անգիտակից շարութեամբն օր մը սոսկալի նախատինքի մը պէս երեսին նետեր էին այդ «ձրի» բառը. կը նախանձէին այդ պզտիկէն որ իրենց խաղերուն չէր մասնակցեր, որ աչքը իր գրքերէն չէր բաժներ միշտ: Տղան, լալու աստիճան յուզուած, չէր պատասխանած:

Օր մը սակայն, երբոր իր դասը չէր կրցեր պատրաստել, — գուցէ առջի գիշերը տանը մէջ մոմ մը ունեցած չէին վառելու համար, — դասատուն, որ այդ պաշտօնին գլուխը կը դնուէր՝ եկեղեցիին մէջ աղքատին ձգած տասնոցներուն արդիւնքովը, տղուն երեսն ի վեր պոռացեր էր.

— Ամօ՛թ է, այստեղ ձրի եկեր ես, պէտք է որ քեզի եղած շնորհքը արդարացնես:

Տղան ձայն ձուռն չէր հաներ. իրիկունը, տունէն ներս մտած ատենը, լալով մօրը դիրկը նետուեր էր, իր ամբողջ էութեամբը դողդղալով ու հեծկլտալով, ցաւագին յանկերգի մը պէս մրմնջելով.

— Ձէ', մէկ մըն ալ չեմ երթար հոն, միսերս ալ կըտրէք, չեմ երթար:

Եւ պղտիկին ահռելի կսկիծին առջեւ, հայրն ու մայրը տեղի տուեր էին:

×

Մէկ քանի օր ետքը շոգենաւին դլուխը տեսայ գինքը. իր հօրը քով կեցեր էր:

Ջիս տեսնելուն պէս կամաց մը քովս եկաւ:

— Ան ի՞նչ է եղեր, հարցունցի անտարբեր երեւոյթով մը, վարժարանէն ելեր ես: Ի՞նչ կ'ընես կոր հիմա:

— Մէկ քանի օր է, հօրս հետ շուկայ կ'երթամ կոր:

— Եղբայրս պատմեց թէ ինչո՛ւ վարժարանէն ելեր ես, ըսի վարանումով մը:

Իր փայլուն սեւ աչքերովը երեսս նայեցաւ ուղղակի, եւ կամաց մը,

— Ի՞նչ ընեմ, ըսաւ, ա՛լ չէի կրնար մնալ հոն:

Աւելի բան մը չկրցաւ ըսել. դէմքը կարմրեցաւ ու աչքերը լեցան:

Այդ միջոցին հայրը ետին դարձաւ, տղան փնտռելու պէս, եւ պղտիկը շուտով անոր քովը դնաց: Հայրը զաւկին տուաւ պղտիկ տոպրակ մը եւ երկուքը մէկտեղ անյայտացան դէպի շոգենաւը խուժող բաղմութեան մէջ:

Խեղճ պղտիկ. իր աչքին մէջ լեցուած արցունքը, դոր իմ դիմացս դսպեր էր, հիմա անշուշտ աղատօրէն կը վաղէր իր այտէն վար, բաղմութեան մէջ աննշմարելի:

(«Հայրենիք», 21 Նոյեմբեր 1892).

Զ Ա Ր Թ Օ Ն Ք

(ՆՈՐԱՎԷՊ)

Ծնունդի խթման գիշերը՝ այն մեծապանծ գիշերներէն մին է ուր Բարիդ ինքզինքը կը մոռնայ: Ինքզինքը մոռնալու ըղձանքն, որ առաջ, հաւատքի դարերու երկար յաջորդութեան մը մէջ, բարեպաշտներուն զլուխները կը խոնարհեցնէր այդ գիշերը գոթական կաթողիկէներուն մոռալ կամարներուն տակ եւ անոնց աչքերը կը վառէր դերերկրային հրաշափառ տեսիլներու շլացումովը, հիմա անոնց թոռներուն մէջ փոխուած է նոյնչափ զօրաւոր հրայրքի մը, — վայելքն իր ամէնէն նիւթական ու ամէնէն հեշտական ձեւերուն տակ, անձնատուութիւն այն ամէն հաճոյքներուն որք ուղեղը կը գրգռեն ու ջիղերը կը ցնցեն. բանականութեան հրաժարում մը:

Սկզբնական նոյն զղացումն է որ տարրեր ձեւի տակ կը վարէ մարդկութիւնը: Պէտք է որ մարդս երբեմն երբեմն աւելի սաստիկ զգայ, աւելի ուժով վայելէ:

Միեւնոյն ցողունը՝ տարրեր ծաղկով մը,

կ'ըսէ բանաստեղծը:

Սրտի նոյն պէտքը՝ տարրեր գոհացումով:

«Զարթօնք» (Réveillon) կ'անուանէ այդ գիշերը Ֆրանսացին: Ու իրաւ զարթնումն է այս իր բնաւորութեան ամէնէն շէնչող, ամէնէն խայտախտիղ, ամէնէն զուարթ ու բարեմիտ յատկութեանց: Գլխիկոր կը նետուի հաճոյքին մէջ: Անհաշիւ, անխնայ վատնում մըն է այս, առանց հաշիւ բռնելու, առատաձեռն հարուստի մը պէս որ մսխելուն հաճոյքովը կը շատանայ: Մէկ խորհուրդ մը ունի միայն. կարելի եղածին չափ շատ զուարճանալ, ու այն մտածումը թէ միեւնոյն վայրկենին բիւրաւորներ են որ իրեն պէս կը խորհին ու կը գործեն, կը թեթեւցնէ իր սիրտը, երանութեամբ կը լեցնէ դայն: Օդը ելեկտրականութեամբ մը զերյագեցած է կարծես, բոլոր աչքերուն մէջ վառող կրակին տաքութեամբը եւ բոլոր սրտերուն աշխոյժ տրոփման աւիւնովը:

Սենեակէս ուշ ատեն, շատ ուշ, դուրս կ'ելլեմ այն գիշերը պտոյտ մը ընելու քաղքին մէջ:

Անճրեւը կուգայ ցերեկուրնէ ի վեր, անվերջ անդադրում, ու հիմա, քաղաքին ընդհանուր լուսավառութեան մէջ, մայթերուն տալով ցոլացիկ ապակիի վէտվէտումներ, եւ իր լուսանիւթ հեղուկի հոսումովը, զուարթ ոգեւորութիւն մը կը սփռէ:

Ամէն ոք դուրսն է:

Ամէնքն ալ կ'երթան միեւնոյն բնադդէն վարուած, համախումբ ուրախութեան այն խորին զգացումովը որ անծանօթները իրար կը մօտեցնէ եւ անոնց միջեւ կը հաստատէ թաքուն մտերմութեան կապ մը: Բաղմութիւն կայ պուլվարներուն վրայ, փողոցներուն մէջ, թատրոններուն մէջ, սրբաւաններուն մէջ, հոն ուր աչքը, ականջը, կոկորդը եւ որովայնը վայելք մը կրնան դնել:

Մեծ սրճարաններուն եւ գիշերուան ճաշարաններուն առջեւ կառքերը կուգան իրարու ետեւէ կանգ առնել: Շքեղ հագուած կիներ, որոց մարմինն ամբողջ բոյր մըն է եւ տես-

քը՝ վայելք մը, վար կը ցատքեն թեթեւոտն, ժպտուն, ծիծաղկոտ դէմքով ու կրակոտ աչքերով, երթալու դէպի մասնաւոր խուցերն ուր զուարթ խումբեր Ռէվէյեօնը պիտի կատարեն:

Գարեջրատունները լեփ լեցուն են: Ամէն ոք կ'երթայ նոյն դիշերուան աւանդական «սուբ օ ֆուֆաֆ»ը կամ «սուբ ա լ'օնեօն»ը խմելու: Իսկ ուտելիքի խանութներուն առջեւ բազմութիւնը լեցուած է. ամէնէն ճարտար խոհարարները իրենց տաղանդը թափած են խնամելու իրենց պատրաստութիւնները, եւ ցուցադրելին ետին՝ տապկած հաւերու, խորտիկներու ու համադամներու արուեստական շարքը անցորդներուն նայուածքը կը դերէ:

Կ'երգեն, կը խնդան, բարձրաձայն կը խօսին, քալելով խմորեղէններ ու կարկանդակներ կ'ուտեն. շատեր՝ իրենց թելին տակ խոշոր խոստմնալից ծրարներով՝ կը վաղեն դէպի հոն ուր զուարթ ընկերներ ու ընկերուհիներ իրենց կը սպասեն անշուշտ:

Բուն Ռէվէյեօնը՝ կէս դիշերէն ետքը զուարթ «սուբէ» մը ընելն է, բայց մինչեւ այն վայրկեա՛նը ու անկէ՛ ետքը...

Բաղմութեան հետ կ'երթամ անհող, աննպատակ: Չորս կողմի խժլդուկը կը գինովցնէ զիս՝ ապսէնթի տխուր դիւնովութեամբ մը: Օ՛հ, բաղմութեան մէջ մինակ ըլլալը, մեծութեանց ամէնէն զարհուրելին, ամէնէն ազդականը: Բոլոր թաքուն թելերը որոնք կը խաղցնեն այդ մարդիկը, չը կան ինծի համար. թատերաբեմին վրայ ի՛նչ տարօրինակ տպաւորութիւն մը պիտի ընէր խամաճիկն որուն թելը կոտրած է եւ անշարժ կը մնայ, մինչ իր քովիները կը ցատքըրտեն ու կը կոտորտուին:

Կողմնակի փողոց մը կը նետուիմ ու կը յառաջանամ: Շան-դ'էլիգէի մօտ կը գտնեմ ինքզինքս: Կառքերը, շքեղ, մուշտակազգեստ կառապանին քով վայելչօրէն հադուած սպասեակներով, սրարչաւ կ'երթան դէպի դեղեցիկ թաղերը, ապարանքներու խրոխտ դռներուն մէջ անհետանալու: Գոց

փեղկերուն ետին, ճաշակն ու դրամն ի՞նչ մոգական հրաշագործութիւններ կատարած են: Վալսը հիմա, որուն մարմըրող արձագանգները կը հասնին պատուհանէն, ի՞նչ հեւքեր կուտայ պարուհիներուն կուրծքին գրգանոյշ իգականութեանը, ու ի՞նչ հիացական անշարժութիւններ՝ անոնց ժպիտներուն:

×

Շատ քալած ըլլալու եմ, որովհետեւ կը զգամ որ ծունդերս ա՛լ կը դժուարանան դիս տանելու: Յամրաքայլ ետ կը դառնամ դէպի Գառդիէ-Լադէն, Էշուիէի սրճարանը կը մըտնեմ, ու անկիւն մը կը քաշուիմ:

Կիներու ու երիտասարդներու խելիսօլ բաղմութիւն մը լեցուցած է այդ սրճարանը, որ Փլաման հին ճաշակով շինուած է, կտոր կտոր դունաւոր ապակիներով որոց մէկուն վրայ միջին դարու ասպետ մը ներկայացուած է զրահաւոր, եւ միւսին վրայ դղեկուհի մը: Զեղունը ծխոտ դերաններու վրայ յեցած է. կաղնեփայտէ ամրապինդ սեղաններ կ'ամբողջացնեն սրճարանին հին կարդուսարքը, որ կը յիշեցնէ հոլանտացի վարպետներու նկարները:

Անընդհատ կը մտնեն ու կ'ելլեն: Ահռելի ժխոր մը կայ կոկորդալիւր պոռչտութենէրու, բարձրաձայն քահքահներու, աղմկալի խօսակցութեանց: Կիները սեղանէ սեղան կը պտըտին, հոս դարեջուր մը խմելով, հոն «պէնէտիքի» մը, անդին «պալաուուադ» մը: Մութը պատած է չորս կողմ, եւ երչիկի, սոխի, կաղամբի բարկ հոտերը օդին մէջ ծաւալած են:

Սպասաւորը խոշոր բաժակ մը դարեջուր դրած է առջիս: Ոսկեգոյն հեղուկին վրայ՝ ճերմակ փրփուրին աստիճանական քայքայումը կը դիտեմ, դղուած նուրբ թիֆթիքի թելերու պէս գորս հովը կ'առնէ կը տանի կամաց կամաց:

Կէս ժամը անդամ մը բաղմութիւնը կը փոխուի. հիները կ'երթան ուրիշ դարեջրատուններու մէջ պարպելու իրենց բաժակները, ու նոր կիներ ու նոր երիտասարդներ կու գան անոնց տեղը բռնելու: Վերջ ու վախճան չունեցող ի-

րարանցում մը ու վայնասուն մըն է այս :

Ի՞նչ ունին այդ մարդիկը : Իրաւ ուրա՞խ են ամէնքն ալ :
Ձէ՛ հարկաւ : Բայց , ա՛հ , իրարմէ կ'առնեն իրենց ոգեւորու-
թիւնը . տեսակ մը սուրբ-գուխտոնեան մոլեկան պար է այս
որ զիրենք ընդօրին կ'առնէ կը տանի , ալեծածան դանդա-
նաւանդով մը . իւրաքանչիւրը հոն կը դնէ մաս մը իր զե-
ղումէն , իր ըղձանքէն , իր կտղանքէն , ու ամբողջութիւնը
մոլուցք մըն է հիմա որ մէջը եղողները կը բորբոքէ ու դուր-
սը մնացողին համար անհասկնալի բան մը կը դառնայ : Հե-
ռուէն դիտողի մը համար , որ նուազարանին ձայնը չլսեր ,
ի՛նչքան անիմաստ բան մը պիտի թուէր պարողներու դարձ-
դարձիկ վաղքն ու համաչափ ծեփծեփումները : Երաժշտու-
թեան ձայնն որ այդ մարդերուն ահանջին մէջ կը հնչէ ու
կը խանդավառէ դանոնք , չհասնիր մինչեւ օտարականին ա-
հանջը : Այդ երաժշտութիւնը , որ վաղնջական հին նուագի
մը անուշութիւնն ունի , անոնց մտքին մէջ կ'արթնցնէ դա-
րաւոր անցեալ մը , հինաւուրց ժառանգականութիւն մը , վեր-
յուշումներ միատեղ կրուած ցաւերու , քովէ քով վայելուած
ուրախութեանց , — ամբողջ աշխարհ մը յիշատակներու որք
իրե՛նց համար միայն այնքան զօրաւոր են :

×

Կէս գիշերը շատո՞նց անցած է երբ , երկարատեւ թմրու-
թենէ մը արթնցածի պէս , սրճարանէն դուրս կ'ելլեմ :

Անձրեւը կը շարունակէ միշտ իր կայլակներու լուսեղէն
պարը մայթին վրայ , կաղին յորդ պայծառութեանը մէջ
ցատքտող բեկբեկումներով : Բանթէոնի մեծ հրապարակին
վրայ մթութիւնը իջած է , ահաւոր ու սարսուղդեցիկ բան
մը առնելով շրջակայ խոշոր շէնքերէն : Իրաւագիտական
վարժարանը , Սէնդ-Ժըրմիլիէի Մատենադարանը , Սէնդ-Ժը-
րմիլիէի եկեղեցին , Հանրի Դ . ի Լիսէն իր բարձր աշտարա-
կով , ու Բանթէոնը մանաւանդ , յիշակերտ-դերեղման , որ
ցուրտ վեհութիւնն ունի թափուր վիթխարի շէնքերուն :

Դիմացի փողոցին մէջ կը մտնեմ , պատին տակէն եր-
թալով կամաց կամաց , օձիքս դարձուցած , գլուխս կախ , ա-

նուշադիր անձրեւին որ կը տեղայ, միշտ կը տեղայ: Կաղի լամպարի մը լոյսը ետեւէս կը դարնէ, ու ստուերս կ'երկընայ, կ'երկնայ, թաց մայթին վրայ խօլական տատանումներով, ու յանկարծ կը քաշուի, կը կծկի, ոտքերուս տակ սողոսկելով ու հոն անհետանալով:

Փողոցին անկիւնը յանկարծ քովէս կին մը հազիւ լսելի շշուկով մը կ'ըսէ ինծի.

— Անուշիկս, ինծի նայէ...

Առանց իսկ դիտիս դարձնելու ճամբաս կը շարունակեմ, երբ նոյն ձայնը, այս անգամ ողորմուկ, յուսահատական շեշտով մը, կը կրկնէ.

— Ինծի նայէ կ'ըսեմ:

Գիշերուան այդ ժամուն, երբ ամէնքն ալ, ամէնէն անժառանգներն անդամ, ընդհանուր խնջոյքին փշրանքներովն իսկ խաբուսիկ երջանկութիւն մը կը վայելեն, իրօք շատ անբախտ ըլլալու է այդ խեղճ կինը որ, անձրեւին տակ, դեռ կը յամառի անցորդի մը «կառչելու»:

Կարեկցութենէ չարժած, օձիքս շուտ ազատելու համար, թերեւս իսկ իրեն առիթ տալու համար բաժին մը ունենալ երջանկութենէն դուր ես չեմ կրցած վայելել, — չեմ կրնար որոշել, — ձեռքս դրպանս կը տանիմ եւ ճերմակ դրամ մը սահեցնելով իր ձեռքին մէջ, ճամբաս կը շարունակեմ: Կը տեսնեմ որ կինը ետեւէս կուգայ: Թերեւս մեր փողոցը կը բնակի:

Մեր տանը դրանը առջեւն եմ, դանդաղ կը քաշեմ. դուռը կը բացուի, եւ դայն չղոցած, նոյն կինը ետեւէս ներս կը սպրդի: Մեր ձեղնայարկին անծանօթ բնակներէն մի՞ն է արդեօք:

Մենեակիս դրան առջեւ կանդ կ'առնէ ինքն ալ: Լուցկի մը կը վառեմ որ իր դէմքը կը լուսաւորէ: Դեռ բերանս չբացած, դէմքիս արտայայտութենէն կը կռահէ ըսելիքս, որովհետեւ, դարմացմամբ մը,

— Ա՛հ, մէկտեղ գալու համար չէ՞ր:

Եւ, ծեծ ուտող շան մը նայուածքով ու խեղճուկ շեշտով մը,

— Զգէ՛ քիչ մը տաքնամ, կը մսխմ կոր:

Ներս կը մտնենք միասին: Աշտանակիս վրայ քիչ մը մոմ մնացած է, կը վառեմ զայն, եւ աթոռ մը կուտամ իրեն նոր նստի:

Քանի՞ տարեկան կայ. աղուո՞ր է թէ տգեղ: Տարիքը մեծ ըլլալու չէ. երեսո՞ւն. կ'երեւայ, բայց ըլլալու չէ: Բաւական բարձրահասակ, նիհար, շաղանակազոյն մազերով, ճերմակ մորթով, խաթ խոշոր աչքերով որոնք դէմքը կը լեցնեն:

Շմինէին մէջ ածուխ կայ բարեբաղդաբար, կը բռնկցընեմ ու քիչ ետքը զուարթ բոց մը կը լափլիղէ սեւ կտորները:

Կինը աթոռը կը քաշէ շմինէին առջեւ, իր թրջած կօշիկները երկնցուցած, ամբողջ մարմինը մերթ ընդ մերթ սարսուլով զգացած տաքին երանաւէտ դողէն:

Թիկնաթոռի մը մէջ թաղուած, կը մտածեմ: Մինակ ըլլալ կ'ուզէի եւ այդ կինը կը խանգարէ իմ մենութիւնս: Սըրտնեղութիւն մը կը զգամ: Պա՛հ, հիմա քիչ մը սլիտի տաքնայ, կօշիկները պիտի չորցնէ եւ ելլէ երթայ:

Իր նայուածքն իմ նայուածքիս կը հանդիպի: Աչքն է միայն կենդանի իր ամբողջ դէմքին վրայ, խոշոր հիւանդ աչքեր որոնց ճերմակը ախտաւոր բան մը ունի կարծես, պտղած դիժերու պէս, ու նայուածքը՝ անասունի ու մանկան նայուածքի միամիտ պարզութիւնն ունի, անդիտակից համակերպութիւն մը:

Այդ նայուածքը անհանդիստ կ'ընէ դիս: Գուշակե՞ց արդեօք սրտնեղութիւնս:

— Բան մը կերա՞ծ ես, կը հարցնեմ յանկարծ, այդ մը. ուսածումէն աղատելու համար:

— Զէ՛, կը պատասխանէ չոր կերպով:

Պահարանին մէջ քիչ մը ուտելիք կայ ու կէս շիշ գինի. շմինէին վրայ կը դնեմ եւ իրեն կը հրամցնեմ:

Անյադօրէն կ'ուտէ, լեզուն շաչեցնելով, գինին կուլ տալով անախորժ ձայնով մը:

Երեսը քիչ մը գոյն եկած է հիմա տաքէն ու դինիէն:

Գլխարկը կը հանէ ու շմինէին վրայ կը դնէ, թոյլ շարժումով մը մաղերը շտկելով:

— Չէք խօսիր կոր, կ'ըսէ ինծի:

— Դուք խօսեցէք, ես մտիկ կ'ընեմ:

Անտարբեր ձայնով մը կը սկսի խօսիլ ասդիէն անդիէն: Շատ մարդ կար այն իրիկունը դուրսը, բայց ամէնքն ալ խենդ ու խելառ բաներ ընելու համար: «Լուրջ» մարդիկ չը կան: Չորս հինգ օրէ ի վեր մարդ մը գտած չէ: Յոյսը այդ իրիկունան վրայ դրած էր: Տանտէրը զինքը շատ նեղը դըրած է:

— Մտիկ չէ՞ք ըներ կոր, կ'ըսէ յանկարծ:

Ու աւելի դքսական նիւթ մը ձեռք կ'առնէ: Անցեալ դիշեր Պիւլիէ գացեր է, մինչեւ ետքը պարեր է: Շատ զուարճացեր է, բայց շա՛տ: Լիւսին հետն էր, պղտիկ Լիւսին, կը ճանչնա՞ք, ան որ Ռիւ տը Սոուպոնի անկիւնը կը կենայ. վախ մը խաղացած ատենը դետինը ինկեր է, մէկ քանի ուսանողներ եկեր վերցուցեր են զինքը եւ ուսերնուն վրայ պտըտցուցեր են. խնդալէն մարելու բան էր:

Պահ մը լռութիւն կը տիրէ դարձեալ սենեակին մէջ: Փողոցէն կ'անցնի երիտասարդներու գինով խումբ մը, որ սենեակին ապակիները դղրդեցնելու աստիճան կը պոռչտայ Պոիւանի մէկ երդը: Աղջիկը պատուհանին կը մօտենայ, վարագոյրը մէկդի կ'առնէ, պահ մը դուրսը կը դիտէ ու ասդին կը դառնայ:

— Ես դիտեմ այդ երդը:

Ու անուշ պղտիկ ձայնով մը կ'երդէ.

Papa c'était un lapin
Qui s'appelait J. B. Chopin
Et qu'avait son domicile
A Bell'ville;

L'soir avec sa p'tit' famille
I' s'balladait en chantant
Des hauteurs de la Courtille
A Ménilmontant.

Երգը կ'աւարտէ եւ յուսահատութեամբ կուգայ տեղը կը նստի :

— Տխո՞ւր էք, կը հարցնէ :

Ձեռքի խուսափողական շարժում մը կ'ընեմ :

— Իրողութիւնը սա է որ, կ'ըսէ ժպտելով, այնչափ բան չսի եւ բերաննիդ չի բացիք :

Խեղճ աղջիկ : Ի՞նչ ըսեմ սակայն իրեն : Ի՞նչ անդունդներ կը բաժնեն զմեզ իրարմէ : Իր խեղճ կեանքը մտքիս առջեւ կը բերեմ, իր դիշերայած ոգիի թախծալից կեանքն որ, պատառ մը հացի համար, ստիպուած է ժամերով մայթերուն վրայ պտըտելու ձիւնին ու անձրեւին, անցորդներուն արհամարհանքին եւ կարդ մը խստութեանց ենթակայ : Ո՞ւրկէ սկսելով, ի՞նչ թաւալղոր վայրէջքով մը, հասած է այդ սոսիճանին, — չէ', այդ յատակին, ուրկէ անդին ա'լ աստիճան չկայ : Ու յետոյ գղացման ի՞նչ նոյնութիւն կայ մեր երկուքին միջեւ այդ ժամուն, ի՞նչ ունի իր վրայ որ կարենայ այդ տխրութեան վայրկենին յարմարիլ : Կրնա՞յ ըմբռնել թէ ժամանակին չէ եկած :

Կրակը մարելու մօտ է եւ մոմն ալ հատնելու : Խռովիչ լռութիւն մը կը տիրէ սենեակին մէջ : Դուրսը ձայն ձուն չկայ :

Կինը ոտքի կ'ելլէ նորէն, պատուհանին մօտ կ'երթայ եւ պահ մը դուրսը կը դիտէ :

— Անձրեւ կուգայ կոր միշտ, կ'ըսէ : Ա՛խ, ի՞նչպէս պիտի երթամ :

— Հեռո՞ւն կը նստիք :

Այո', բաւական հեռու, քալելով իրր կէս ժամ ճամբայ : Ու ինծի կը նայի դարձեալ իր հայցական խոշոր աչքերովը, անասելի մորմոքումով մը լեցուն : Խեղճ աղջիկ. ի՞նչ կ'ըլլայ. մնաց որ մէկ երկու ժամէն կը լուսնայ :

— Հոս անցուր դիշերը, կ'ըսեմ իրեն մէկէն ի մէկ : Ես թիկնաթոռին վրայ կ'երկնամ :

Աղջիկը պահ մը կը մտածէ եւ հաստատ ձայնով մը,

— Ձէ, չէ, կ'ըսէ, չեմ ուղեր ձեզի անհանգիստ ընել :

կամաց կամաց կ'ելլեմ կ'երթամ :

Ա'լ առջի անփոյթ անտարբերութիւնը չկայ դէմքին վրայ : Զինքը շրջապատող տրտմութենէն բան մը անցած է իրեն , եւ կրակարանին առջեւ անցնելով ու ածխացած կտորները խառնչտկելով ,

— Իրա'ւ , հաւատա' , տխուր բան է աս , բայց շատ տըխուր , կ'ըսէ ցած ու խորունկ ձայնով մը :

Ու , աչքերուս մէջ նայելով ուղղակի եւ կարծես հոն կարդալով այն կանացի նուրբ խելամտութեամբ զոր բոլոր կիներն ալ ունին՝ էն բարձրէն մինչեւ էն ցածը , կը շարունակէ .

— Միտքս կուգայ մեր Ծնունդը , մեր գիւղին անկիւնը : Կէս դիշերին երբ եկեղեցիէն կը դառնայինք լապտերներով , ձիւներուն վրայէն ցատքելով ցատքբաւելով , սեղանին մէջտեղը տնկուած էր Ծնունդի ծառը , վառուած մոմերով եւ ոսկեգոյն ընկոյզներով : Ապուրը կը մխար ամաններուն մէջ , ու ամէնքս սեղանին բոլորտիքը կը շարուէինք :

Աթոռը կ'առնէ ու ճիշդ քովս կուգայ կը նստի : Կը զգայ թէ ներքին ի՞նչ ձայնի մը կը պատասխանէ :

— Բոլորը տունէն էին , ու բարեկամներ ու ծանօթներ , ամէնքս մէկ սիրտ , մէկ հոգի : Բաղդը այսպէս ուզեր է որ բաժնուիմ անոնցմէ : Գէշ հով մը առեր հոս նետեր է դիս : Հիմա միտքս կուգայ թէ ի՞նչ եղած են անոնք , ի՞նչ կ'ընէին հիմա :

Իր խօսքերը մտիկ կ'ընեմ , բերնէն կախուած : Ու ինծի այնպէս կուգայ որ դմեղ իրարմէ բաժնող անդունդը հիմա կը լեցուի , խելայեղ արադութեամբ մը , ու ա'լ իրարմէ հեռու չենք :

Ճրագը յանկարծ կը մարի . բոցը , մեռնող օձի մը լեղուին պէս յամբոյն տատանումներով իր չորս բոլորքը վիզիէ յետոյ , կը շէտ ու կը մարի :

Բայց սենեակը մութ չերեւնար ինծի :

(«Մասիս», 9 Յունուար 1893).

ԱՂԱԽՆԻՆԵՐԸ

(ՆՈՐԱՎԷՊ)

Ա.

Երեք ծերունիներ էին ասոնք ու անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կը բնակէին դիւղին մէկ ծայրը, այն մինաւորիկ հին տունը որուն կարմիր դռնը բորբոսած բալի երանգներ ստած էր հիմա: Փեղկերը դոց էին միշտ, ու յարաժամ դոց նաեւ յաղթական դուռը իր երկաթեայ խոշոր դամբրով ու մեծագանդուած չախչախով. — դուռ ու պատուհան վերջին մնացորդները հին բարձրու եւ հին ժամանակներու, երբ կեանքը՝ տան մէջ արդելափակ՝ դուրս նայելու կը վախնար, մինչ հիմա դուրս կը պոռթկայ անոնցմէ:

Ծերունիները այդ տանը յարմար բնակիչներն էին, ամէնէն պատշաճ նկարն այդ շրջանակին: Ո՞րչափ ատենէ ի վեր կը բնակէին հոն, ի՞նչ կ'ընէին, ինչո՞վ կ'ապրէին. մութ խնդիրներ դորս ամէն ոք ուղած կերպովը մեկնել կը ջանար ու չէր յաջողեր:

Կիրակիէ կիրակի կը տեսնէին դիրենք փողոցը: Նախ տանը էրիկմարդը, երկար սեւ ճիւղալէ մը հաղած որուն մէջ կը կորսուէր իր կունտուկիւր հասակը, մինչեւ ականջներուն կէսը ծածկած իր ֆէսով որուն հնաւուրց անխախտ ձեւը՝ փայտեայ կողապարի մը օժանդակութիւնը կը մատնէր. ոտքերը մէսք ու կաշիէ լայն կալօշ՝ քառակուսի ծայ-

րով: Ձեռքը ունէր միշտ երկայն համրիչ մը, դեղին սաթէ գնդակներով եւ սատափէ խաչելութեամբ մը: Թեւին տակ հաստ հովանոց մը: Իր թոմթոկած այտերը կը կախուէին երկու քովէն, եփած հողի գոյն առած, իրարու վրայ բարդուող խորշոմներով: Աչքը, խռուացեալ գորշ յօնքերուն տակ կորսուած, կը պահէր ծանր ու դաժան արտայայտութիւն մը: Ճերմակ առատ պեխերը, երկու կողմէն վար դարձած, կիսաբոլորակ մը կը ձեւացնէին իր հաստ շրթունքներուն վրայ:

Ինք առջեւէն կ'երթար, ետին ձգած իր երկու քոյրերը, երկու կոկիկ պառաւներ, իրարու քիթէն ինկած, երկուքն ալ պարզ ու վայելուչ կերպով հագուած, — սեւ շրջադգեստ, գլուխին քողք մը ձգած, կոնակնին սեւ շալ մը:

Ու սրտայոյզ բան մը կար այդ երեք ծերունիներուն անցքին մէջ, կամացուկ քալելով տուներուն տակէն, ամէն քայլի ուշադրութիւն ընելով իրենց կոխած տեղին, միեւնոյն հեռաւորութիւնը պահելով միշտ իրարմէ, կարելի եղածին չափ թեթեւ կոխելով դետնին վրայ՝ ուշադրութիւն չհրաւիրելու ականբեւ փափաքով մը, առանց իրենց չորս դին նայելու: Անցորդները պատկառանքով կը դիտէին այդ կորաքամակ ծերունիներուն անցնիլը, գլուխին վայրահակ, իբրեւ թէ հողը դէպի իրեն քաշէր զիրենք: Փողոցին մէջ այդ խումբը տարօրինակ տպաւորութիւն մը կը թողուր, հին թանգարանի մը պատէն վար առնուած ու կենդանացած պատկերի մը տպաւորութիւնը, վերկենցաղում մը անհետացած սերունդի մը, մոռցուած բարքերու, սովորութիւններու, տարազներու, տեսակ մը յարութիւն վաղնջուց քաղաքակրթութեան մը:

Եկեղեցիին մէջ իրենց տեղը անխախտ էր: Ժամկոչը ծերունիին ձեռքէն կ'առնէր հովանոցը ու կալօշները կը հանէր, ու միմտէր մը առած, նոյն միմտէրը տարիներէ ի վեր, կը տեղաւորէր զանի աջակողմի գաւիթին անկիւնը: Կիները վերնատունը կ'ելլէին, տոտիկ տոտիկ, աղմուկ չհանելու ծայրայեղ մտատանջութեամբ մը, կանթեղին մէջ իւղ լեցնել կուտային՝ դրամը կամացուկ մը սահեցնելով ժամկոչին

ձեռքը, առանց ուրիշէ տեսնուելու, եւ կ'երթային վանդակին առջեւ ծնրադրել իրենց միմտէրներուն վրայ:

Վերադարձը նոյն կանոնաւորութեամբ տեղի կ'ունենար: Ժամուն դուռը կեցող աղքատները վստահ էին որ երեքէն ալ զատ զատ պիտի ստանան իրենց կիրականօրեայ բաժը:

Երբ երկաթագամ խոշոր դուռը իրենց վրայ կը փակուէր դղրդումով, արտաքին կեանքը կը դադրէր իրենց համար: Մասնաւոր աշխարհ մը կը սկսէր հոն իրենց առջեւ, երկիւղածութեամբ, լռութեամբ, աղօթքով, անէացմամբ շինուած կեանք մը, որուն հեռաւոր արձագանգները հազիւ երբեմն երբեմն դուրս կ'ելլէին եւ գիւղին մէջ բերնէ բերան կը պտըտէին:

Ամբողջ գիւղը գիտէր սակայն թէ տանը մէջ աղաւնետուն մը կար, պարտէզին վրայ նայող պատշգամի մը քովը, եւ թէ ծերունին առաւօտէն մինչեւ իրիկուն իր աղաւնիներուն հողերովը զբաղած էր:

Այս սէրը մէկէն ի մէկ եկեր էր ծերունիին, իր կեանքին վերջին տարիներուն: Օր մը երկու աղաւնի թռելով ներս մտեր էին տանը պարտէզին վրայ նայող մէկ պատուհանէն, ու հոն մնացեր էին, ա'լ չուղեւիտ մեկնիլ: Այդ տանը խորին հանդարտութիւնը հրապուրեր էր զիրենք, ուղեկորոյս մոլորեալնե՞ր էին: Սա իրաւ է որ պատուհանին մէկ անկիւնը թառեր ու ալ անկից չէին բաժնուեր: Մերունին, աւելորդապաշտութեամբ մը, պահեր էր զանոնք, ու քիչ քիչ անոնց համար սրտին խորը սէր մը սկսեր էր որ հիմակ իր ամբողջ կեանքը կը լեցնէր:

Այդ սէրը՝ աւերակներու մէջ բուսնող առոյգ տունկի մը ծլարձակումը եւ փթթինադարդութիւնը ունեցեր էր տակաւ: Ամուսնացած ու զաւկի տէր, կինն ու մէկ հատիկ դաւակն ալ տարիքէն առաջ մեռեր էին, ու իր սիրտը, ամէն աղապատանքէ դուրի, թափուր ու ամայի կը մնար, երբ այդ ճերմակ ու փափուկ թոչունները եկեր էին իրենց գիրդ ու

անուշակ անմեղութիւնն ու դուարթութիւնը բերել իրեն, —
դողցես հողիները իր անհետացած սիրելիներուն:

Քիչ քիչ իր կեանքին միակ դբադումը, միակ մտածումը,
միակ նսլատակը այդ աղաւնիներն էին եղեր, որոնք տարուէ
տարի կը շատնային: Առտուն կանուխ անոնց քովն էր, ա-
նոնց ուտելիքին ու խմելիքին կը հսկէր, աղաւնետունը կը
մաքրէր, կը զարդարէր, անոր բաժանումներ կ'աւելցնէր:
Մարդուն եւ անասուններուն միջեւ ընտանութիւնը կը շատ-
նար: Խմբովին կուգային թառիլ անոր գլխուն, ուտերուն,
թեւերուն վրայ, իրենց վարդագոյն բերնովը անոր շրթուն-
քէն կտցելով իրենց ուտեստը, անոր ձեռքերէն առկախուկ:
Ու ինք, թռչուններէն պաշարուած, անոնց մէջ կորսուած,
սիրտը կ'ուռէր հրճուանքէն, իր նայուածքը ա'լ կը կորսնցը-
նէր իր հինաւուրց ու դժգոհ մարդու խիստ ու դժնէ արտա-
յայտութիւնը, թաց խանդաղատանքով մը լենալով:

Գիշեր մը ծերունին ընդոստ արթնցաւ խուլ շշուկէ մը
որուն անմիջապէս յաջորդեցին ճարճատիւններ: Մուխի հոտ
մը կը սկսէր ծաւալիլ սենեակին մէջ: Հասկցաւ վտանգը,
ցատքեց ելաւ անկողնէն, աճապարանքով հագուեցաւ կիսո-
ւին, եւ սենեակէն դուրս նետուեցաւ: Մուխը, թանձր յոր-
ձանքներով, պատեր էր չորս դին: Իր երկու քոյրերն ալ,
արթնցած ու հագուած, դէպ իրեն կուգային խելայել: Վա-
րի յարկէն ճարճատիւնները կը շատնային, եւ հրդեհին լոյսը
պողթկաց յանկարծ, հին ու չոր տախտակներէն դէպի վեր
դալարելով:

— Ամա՛ն Աստուած, փախի՛նք, ըսաւ փոքր քոյրը, մէջը
պիտի էրինք:

Կրակը կը սպառնար քիչ ատենէն սանդուղը հասնիլ եւ
վերի յարկին ու դրան մէջտեղ ո եւ է հաղորդակցութիւն
կտրել:

— Ա՛խ, ըսաւ մեծ քոյրը հեծեծանքով, ամա՛ն ախպար,
սնտո՛ւկս, սնտո՛ւկս:

Ծերունին պահ մը կեցաւ, յետոյ մուխին մէջ անյայտ եղաւ, պոռալով:

— Դուք վար իջէք, ես ետեւնուղ կը հասնիմ:

Դէպի իր մեծ քրոջը սենեակը կ'երթար վազն ի վաղ, երբ մէկէն իր ընթացքը փոխեց եւ շնչասպառ երթալով պարտէզին վրայ նայող մեծ սենեակը, աղաւնետան քով վազեց: Աղաւնիները ամէնքն ալ ելեր արթնցեր էին, իրենց թառերուն վրայ կանգնած, դահանդեալ, սարսուռ մը վազելով իրենց ճերմակ փայլուն կրնակէն վար, իրենց անասունի բընաղդովը վտանդը զգացած, առանց կարենալու որոշել թէ ո՛ւսկից պիտի գար ան: Ծերունին պատուհանին վարագոյրը քաշեց պատուեց, դետինը փռեց, մէկիկ մէկիկ առաւ թռչունները, փայփայական խօսքեր ուղղելով անոնց եւ լաթին վրայ դնելով: Մուխը հիմա սենեակը կուգար կը լեցընէր ու վտանդը վայրկեանէ վայրկեան դարհուրելի սպառնալիք մը կը դառնար: Պէտք էր աճապարել: Ծերունին լաթին չորս կողմէն վերցնելով ձեռքն առաւ եւ սկսաւ խենդի պէս սանդուղներէն վար վազել:

Հաղիւ տանը դուռը հասած էր, բոցերը կը պաշարէին սանդուղը:

Տունը հիմա չորս կողմէն կը վառէր, չոր ուտինի մը պէս, իրեն հետ մօխիր դարձնելով ինչ որ տարիներէ ի վեր սերունդներ դիզեր էին հոն, պերճանքի առարկաներու, կահերու եւ անօթներու ամբողջ հաւաքածոյ մը:

Երկու պառաւները լալալին աչքերով կը դիտէին այս փճացումը իրենց ամբողջ ստացուածքին եւ այն տանը ուր տարիներէ ի վեր կ'անցնէր իրենց խաղաղիկ կեանքը:

— Ա՛խ, սնտո՛ւկս, սնտո՛ւկս, կը հեկեկար մերթ ընդ մերթ մեծ քոյրը:

Ծերունին անտարբերութեամբ կը դիտէր տեսարանը: Ի՛նչ փոյթ եթէ մէկ վայրկեանի մէջ կը քայքայուէր իր ամբողջ հարստութիւնը եւ ծերութեան օրերուն հանդիսոր:

Իր աղաւնիները ազատա՛ծ էին:

Եւ խենդ հրճուանքով մը կը համբուրէր թռչուններուն

գլուխները, գգուելով շոյելով զանոնք: Յետոյ ուղեց մէկիկ մէկիկ համրել զանոնք, եւ յանկարծ ցաւադին ա՛խ մը արձակեց:

Աղաւնիներէն մին պակաս էր:

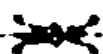
Բ.

Աղէտքին յաջորդ օրը եւ հետեւեալ օրերը շարունակ, ծերունին կը տեսնուէր միշտ որ իր տանը մոխրակոյտին մէջ ման կուլար թափառական, ձեռքի զաւազանովը շարունակ խառնելով մոխիրները: Առջի բերան կարծուեցաւ թէ հալած ոսկիի կամ արծաթի հետքեր կը փնտռէր, բայց իր տարօրինակ կերպերն ու վարմունքը քիչ քիչ սկսան ուշադրութիւն գրաւել: Առջի կոկիկ հագուած մարդը չէր, որուն խիստ նայուածքը պատկառանք կ'ազդէր ամէնուն: Անվստահ, երերուն քալուածք մը ունէր, հազուստները խառնափնդոր, եւ միամիտ ժպիտ մը կար միշտ շրթունքին վըրայ: Աչքը տարտամ ու անորոշ արտայայտութիւն մը առած էր, կենդանութենէ ու իմացականութենէ դուրկ, ստուերով լեցուն: Օր մըն ալ համարձակեր էին հարցնել իրեն թէ ի՞նչ կը փնտռէր այդպէս շարունակ:

— Թռչուններէս մին չեմ գիտեր ի՛նչպէս կորսուեր է ան գիշերը, պատասխաներ էր միամտութեամբ. կը փնտռեմ որ թերեւս կը գտնամ մոխիրներուն տակէն:

(«Հայրենիք», 16 Յունուար 1893,

«Մուրճ», Յունիս 1902).

ԿԱՂԱՆԴՔԻՔԸ

(ԿԱՂԱՆԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ)

Ճակատը ապակիին կրթնցուցած, ձեռքերը գրպանը, Յակոբ կը դիտէր անձրեւին սեղմ ու բարակ գիծերն որոնք անդադար կ'իջնէին, կտրուկ, շեղակի: Հովը երբեմն կը տարտղնէր անոնց կանոնաւոր շարքը, մառախուղի փոշիի պէս տարուբերելով, օդին մէջ տարտամ պարոյթներ ու խառնակ ուրուանկարներ ձեւացնելով անոնցմով:

Իր միտքն ալ այդ տարուբերման ու խառնակութեան մէջ էր, կէս ժամէ ի վեր որ հոն կեցած կը մտածէր նոյն գիշերը ընելիքին վրայ:

Գաւառէն Պոլիս եկած էր, եւ երեք տարիէ ի վեր կ'աշակերտէր Իրաւագիտական Վարժարանին: Կէտիկ Փաշայի մէկ անկիւնը վարձած էր համեստ խանութպանի մը տան մէջ այդ սենեակը, ուր կ'ապրէր իր յոյսերուն եւ զրկանքներուն հետ: Զրկանքները յոյսերէն աւելի իրական էին: Մէկ քանի մանր մուկներ դասերէ զորս կրցած էր գտնել, հազիւ հազ պէտք եղածը կը վաստկէր անօթութենէ ու ցրտէ չմեռնելու համար: Մնաց որ, այն ամուր հոգիներէն մին էր որոնք տառապանքին մէջ կը մխուրտն ու նոր ուժ կը քաղեն անկից՝ շարունակելու իրենց ճամբան:

Եթէ անդորրութեան ու խաղաղացման վայրկեաններ

ունէր, իր դրացիներուն այցելութեան գացած իրիկուններն էին անոնք: Տանտէրը, Գէորգ աղան, աղէկուկ ու լռին մարդ մըն էր որ դարբնութիւն կ'ընէր: Կինը մեռած էր, երեք զաւակ թողլով իրեն. երկու պղտիկները մանչ էին, տասը եւ ութը տարեկան. առջինեկը, Աղաւնին, արդէն հասուկ կը սեպուէր, քսանը անցած թերեւս: Ինքն էր տունը դարձնողը, եւ պղտիկներուն զգալի ընել չէր տար մօր պակասը:

Յակոբ յաճախ կ'երթար այդ տունը. դարբինը շատ կը յարգէր զինքը եւ միշտ խօսք մը կը գտնէր իրեն հետ. «Ըսած խօսքէն համ մը կ'առնես, բան մը կը սորվիս», կ'ըսէր միշտ Գէորգ աղան: Պղտիկները անկիւն մը կը խաղային, իսկ Աղաւնի անընդհատ կար կը կարէր դուրսի համար, աշխատելով լեցնել տանը պէտքերը որոնց չէր հասներ հայրը իր աննշան աւուրչէքով: Ինքը խօսքի չէր խառնուեր շատ. երբեմն իր խոշոր, վճիտ աչքերը կը վերցնէր Յակոբի վրայ, ու անմիջապէս վար կ'առնէր, շարունակելով իր կարը:

Յակոբ իր գրգռուած ջիղերուն հանդարտութիւնը կը գտնէր այդտեղ. դարբինը կը յարգէր, պղտիկները կը սիրէր, ու կը հիանար մանկամարդ աղջկանը վրայ, անոր պայծառ համբերատարութեանը ու աննուաճելի անխռովութեանը վրայ:

Անձրեւին անդուլ վայրէջքը կը դիտէր միշտ, կարծես իրնոսացած: Այն իրիկունը Կաղանդ էր, իրեն հոգը չէր թէ ի՞նչպէս պիտի անցընէր զայն, այդպէս զրպանը պարապ, լայց ի՞նչ պիտի ընէին իր դրացիները: Գէորգ աղան տասն եւ հինգ օրէ ի վեր հիւանդ պառկած էր, եւ Յակոբ շատ աղէկ գիտէր որ Աղաւնի հագիւ հագ կը հասնէր անոր ապուր մը եւ իրենց չոր հաց ճարելու: Պղտիկները, ի՞նչ պիտի ըլլային պղտիկները առանց պտուղի, ու մանաւանդ Աղաւնիի սիրտը ի՞նչքան պիտի արիւնէր անոնց առջեւ մէկ մէկ ափ պտուղ դնել չկարենալուն համար:

Իր վիճակն ալ շատ գէշ էր. ամսականները կանխիկ ա-

ոած եւ բարեկամներուն պարտք ըրած էր ձմրան հագուստ առնելու համար, եւ հինգ վեց օրէ ի վեր պանիր հացով կ'անցընէր:

Պէտք էր սակայն բան մը ընել, գոնէ պզտիկ տոպրակ մը պտուղ տանիլ պզտիկներուն: Ռ՞ւսկից դրամ գտնէր, բոլոր բարեկամներուն պարտք ունէր, ու անոնք ալ ունեւորներ չէին:

Մէկ քանի վայրկեանէ ի վեր գաղափար մը մտքին մէջ կը պտուտէր: Յանկարծ, աճապարանքով, գրասեղանին վրայէն հինգ վեց կտոր գիրք առաւ, թելին տակը դրաւ եւ սանդուղէն վազն ի վազ վար իջնելով դուրս ելաւ:

Մութը կոխած էր երբոր Յակոբ, վերարկուն տակ ծըրար մը ծածկած, Գէորգ աղային դուռը զարկաւ: Մութին մէջ Աղաւնի եկաւ դուռը բացաւ. Յակոբ, անդաստակին մէկ անկիւնը կամացուկ մը սահեցնելով իր ծրարը, քովի սենեակը անցաւ անմիջապէս, ուրախ ձայնով մը գոչելով.

— Շնորհաւոր կաղընդ եւ բարի տարի. ամէն տարի բարով հասնիք:

— Շնորհակալ եմ որ մեզի չմոռցաք, միւսիւ Յակոբ, պատասխանեց Աղաւնի բռնազրօսիկ ժպիտով մը:

Սրահին մէջ, բազմոցին մէկ անկիւնը, երկու պզտիկները կծկտած էին, լուռ, իրենց աչքերուն մէջ մեծ մարդու տխրութեամբ մը, մտիկ ընելով երգիոնակի զուարթ խաղերուն որոնք կը հասնէին դուրսէն, հեռուէն: Բազմոցին միւս անկիւնը կարի կողով մը կար: Մերկ սենեակին մէջտեղը կրակարանի մը վրայ ածուխի մէկ քանի կտորներ յամրաբար կը մոխրանային: Սեղանի մը վրայ լամբար մը աղօտ կերպով կը լուսաւորէր այս տեսարանը:

Յակոբ դնաց պզտիկներուն քով նստաւ, մինչդեռ Աղաւնի, ինչ ընելիքը չգիտցողի պէս, սենեակին մէջ մէյ մը ասդին կ'երթար մէյ մը անդին, աթոռ մը մէկ տեղէն վեր-

ցնելով միւս տեղը դնելով, վառարանին մարմրող ածուխները տակնուվրայ ընելով, լամբարին պատրոյզը բարձրացնելով:

— Ի՞նչպէս եղաւ Գէորգ աղան, հարցուց Յակոբ:

— Ինչ է նէ անանկ է, առտուընէ մինչեւ իրիկուն կը տքայ կոր:

— Դո՞ւք ինչպէս էք, Օրիորդ Աղաւնի:

— Էհ, ի՞նչ պիտի ըլլանք, կ'երթանք կոր:

Լռութիւնը տիրեց նորէն, ծանր, խռովիչ: Աղաւնի կը պտըտկէր միշտ սենեակին մէջ, մինչդեռ Յակոբ նստած տեղը կ'երերտկար:

Մէկէն ի մէկ, ոտքի ելաւ:

— Օրիորդ Աղաւնի, թոթովեց, իրաւ որ, չեմ համարձակիր կոր... դրացիի պարտականութիւն... հոգ չէ... պղտիկներուն համար...

Ու յանկարծ սենեակէն դուրս ցատքեց, չիմանալով Աղաւնիի «Ո՞ւր կ'երթաք կոր»ը, գնաց դրանը քովէն առաւ տոպրակը եւ բերաւ բազմոցին վրայ պարպեց ընդոստ չարժուամով մը: Խնձորներ, թուզեր, կաղիւններ, չամիչներ, ընկոյզներ խառն ի խառն թափեցան:

— Կերէ՛ք, տղա՛ք, ձեզի համար է, ըսաւ երիտասարդը ձայնով մը: Դոր ի դուր կը ջանար ամուր պահել:

Պղտիկները ուրախութեան աղաղակներով անոնց վրայ նետուեցան: Յակոբ, իբր թէ անոնց հրճուանքը դիտելու դրաղած, դլուխը անդին չէր դարձներ:

— Ա՛խ, ի՞նչ է աս, միւսիւ Յակոբ, կը վայլէ՞, ըսաւ Աղաւնի յուղուած ձայնով մը... աս ի՞նչ ձանձրութիւն... կ'ամչցունէք կոր մեզի... շատ շնորհակալ ենք... ամա... ամա...

— Աստուծոյ սիրուն, օրիորդ Աղաւնի, խօսքը մի ընէք, չէ նէ հիմա կ'ելլամ կ'երթամ: Ըրածս մեծ բան մը չէ, խօսքը անգամ չարժեր. մեղք են, չօնուխները թող քիչ մը խնդան, ասանկ իրիկուն է:

Եւ իրաւ պղտիկներուն ուրախութիւնը տեսնելիք բան

էր: Նարինջները, խնձորները ձեռուընին առած՝ սենեակին մէջ կը վազվառէին՝ գետինը թափած ընկոյզներն ու կաղինները ժողվելու: Իրենց բերկրանքը անօրինակ խանդաղատանքով մը կը լեցնէր մանկամարդ աղջիկը որ, այտերը կարմըրած, աչքերը արցունքով լեցուն,

— Ա՛խ, միւսիւ Յակոբ, ի՞նչպէս շնորհակալ ըլլամ ձեզի, կը շարունակէր: Մենծ աղբօր մը ըրածը ըրիք: Ըրածնիդ չի պիտի մոռնամ:

Յետոյ տխուր շեշտով մը,

— Ամէցուցիք մեզի, հառաչեց: Մենք ալ պէտք էր քիբան մը ընէինք ձեզի, ամա, գիտէ՛ք ա... ի՞նչ կաղընդէք կրնամ ընել ձեզի:

Իր սիրուն գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առաւ, ու, այդ շարժման մէջ, մաղերը, որոնք թուլ կապով մը ամփոփուած էին, քակուեցան ուսերն ի վար ինկան ծալ ծալ, կոհակաւէտ սեւ խոպոպներու յորդութեամբ մը: Աղաւնի գանոնք աշխուժիւ ժողված ատեն, անոնց վրայ զգաց Յակոբի տարփոտ ու դորովալիր նայուածքին տաքութիւնը, ու, մէկէն ի մէկ, իր կարի կողովին մէջէն մկրատ մը առնելով, անոնցմէ փունջ մը կտրեց ու երիտասարդին երկնցնելով, վեհերոտ դողդոջուն շարժումով մը,

— Կ'ուզէ՞ք, ըսաւ, աս ալ թող իմ կաղընդէքս ըլլայ:

(«Հայրենիք», 1 Յունուար 1894).

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ

Պատուհանիս քով նստած, ուշադրութեամբ կը նայիմ քովի սլարտէղը ուր խումբ մը տղաք, զորս դպրոցական արձակուրդը բերած միացուցած է, թատերական ներկայացում մը կը կազմակերպեն:

Պարտէզին մէկ անկիւնը տախտակներով դոցուած է, եւ վրան ծածկուած տերեւախիտ ոստերով: Առջին, դոյնգգոյն կտաւներէ կարուած վարագոյր մը կայ: Բեմը կը ներկայացնէ ասիկա: Դիմացը, յենարաններու վրայ հաստատուած երեք չորս կարդ տախտակ հանդիսականներուն յատկացուած են:

Հանդիսականները հետզհետէ կուգան, ներկայացման համար որոշեալ ժամէն շատ առաջ: Մուտքն է եօթը պիլիա, զոր կը դանձէ սլարտէզին դրան առջեւ կեցած տղայ մը, թատերական խմբին դանձապետը: Հսկողութիւնը խիստ է. դուռը դոցուած է զօրաւոր պարզունակով մը որ ամէն անգամ շատոչաձայն կը քաշուի, երբոր դուրսէն տղայ մը իր պիլիաները կը խաղցնէ ձեռքին մէջ: Դուրսը մեծ բազմութիւն խոնուած է պղտիկ մանչերու ու աղջիկներու, որոնցմէ սակայն շատ քիչերը կարող կ'ըլլան ներս մտնել, իրենց Լտեւէն քաշելով մնացեալներուն ըզձական նայուածքները:

Հանդիսականները արդէն լեցուցած են նստարանները, եւ անհամբերութեան նշաններ կը սկսին երեւան դալ իրենց մէջ. զլուխները ետի կը դառնան ամէն վայրկեան. մէկու մը կը սպասեն:

Մէկէն ի մէկ դուռը կը բացուի եւ տղայ մը, ուրիշներէ չըջապատուած, ներս կը մտնէ յաղթական:

— Մարդակեա՛նն է, Մարդակեա՛նն է, կը պոռան հանդիսականները ուրախութեան շեշտերով:

Թատերապետն է ինքը, եւ քովիները՝ դերասանները: Վերէն նայուածք մը կը նետէ հանդիսականներուն վրայ, իր գերազանցութեանը համոզուած, իր առաջ բերած յուզման անտարբեր, ու թատրոնին քովի դռնէն ներս կը մտնէ, մինչ ընկերները իրեն կը հետեւին գլխիկոր:

Ներսը պատրաստութիւններ կը տեսնուին անշուշտ, որովհետեւ աղմուկը անպակաս է հոն: Հանդիսականները ա՛լ ձայն չեն հաներ:

Ջանդակ մը կը զարնուի, եւ ահա վարագոյրը կը բարձրանայ:

Դերակատարները խենդ ու խելառ հագուստներ հագած են, երեսին ածուխով կամ ալիւրով սեւցուցած: Չեմ իմանար թէ ի՛նչ կ'ըսեն իրարու: Մարդակեանը միայն կը տեսնեմ որ մէջերնին անշարժ կեցած է, ձանձրացած կերպարանքով մը: Երբեմն երբեմն ձեռքի փայտը քովը գտնուողներուն գլխուն կամ կոնակին կ'իջեցնէ, ու հանդիսականներուն մէջ ծիծաղ մը կը սկսի մանկական կլկլուքներով որոնք նստարանէ նստարան կ'երկարաձգուին:

Մէկէն աղմուկ մը կը բրդի: Տղայ մը դրսէն յաջողեր է ներս մտնել առանց մուտքը վճարելու: Բոլոր հանդիսականները ոտքի կ'ելլեն եւ տղուն վրայ կը յարձակին, դուրս վանելու համար: Իրենց մնաս մը եղած չէ, բայց քանի որ իրենք վճարեր են, չեն ընդունիր որ ուրիշ մը ձրիաբար կարենայ մասնակցիլ իրենց վայելքին:

Ներկայացումը կը շարունակուի, թոյլ, անհոգ: Թատերապետն ու դերասանները, կ'երեւայ թէ հասոյթէն դուրս, հոգ չեն տանիր զուարճացնելու վարի միամիտները որոնք աչուրնին խոշոր բացած, բան մը կ'ուղեն հասկնայ թատերաբեմին վրայ եղած շարժումէն, երթեւեկներէն, խնդուրներէն, դոչումներէն, որոնց իմաստը կը խուսափի իրենցմէ:

Տղայ մը, որ կ'երեւայ թէ եօթը պիլիա չունի ամբողջ, չորս պիլիա ճարած եւ ներս ընդունուած է, պայմանով որ հանդիսականներուն ետեւօքը ոտքի վրայ կեցած հետեւի ներկայացման: Երբեմն, երբեմն, յոգնած, կամացուկ մը կը յառաջանայ եւ կը փորձէ կրթնիլ վերջին նստարանին որուն վրայ բաւական տեղ կայ: Հանդիսականները միաբերան թող չեն տար. ինչո՞ւ պիտի նստի, քանի որ իրենցմէ վար է ան, իրենց պէս եօթը պիլիա չէ տուած: Ու տղեկը, կարմրած, նորէն կ'երթայ պատին տակը շարունակել իր կայքը, նախանձոտ նայուածքով:

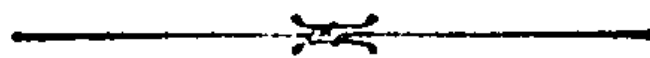
Մէյ մըն ալ վարադոյրը վար կ'իջնէ: Թատերապետը հարկ չի համարիր ա'լ աւելի յոգնիլ հանդիսականներուն համար, որոնք, իրենց շահագործուած ըլլալու ստուգութեան վերջապէս համոզուած, դժգոհութեան ձայներ կը բարձրացընեն:

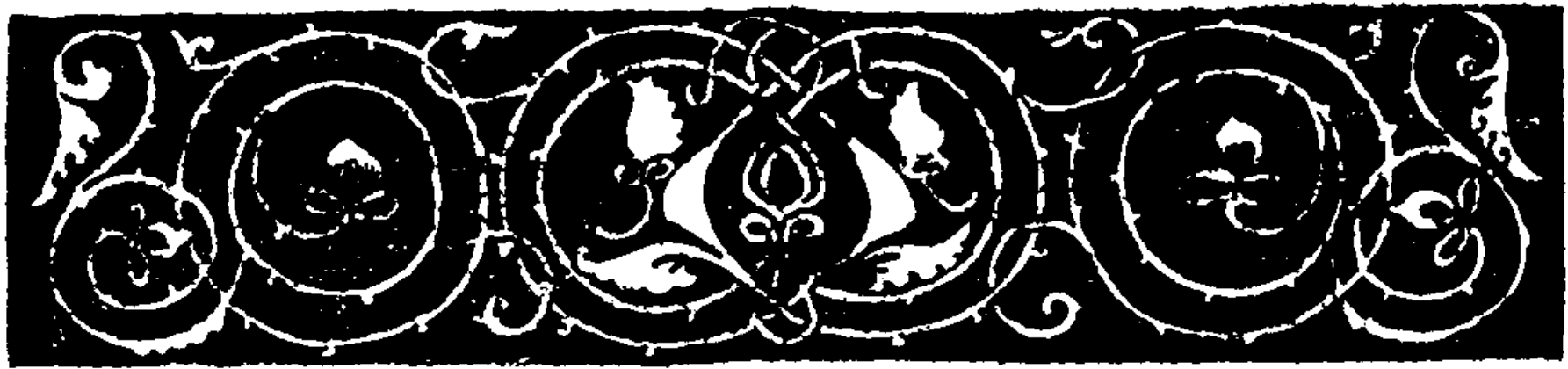
Թատերապետն ու դերասանները դէպի դուռը կ'երթան: Հասոյթը բաժնելու կարեւոր ժամը եկած է: Բայց ո՞ւր է դանձապետը. մէջտեղ չի կայ:

Դուրսը կեցող տղաքները կը յայտնեն իրողութիւնը: Գանձապետը պիլիաները գրպանները լեցուցած, փախած դացած է: Զգելով անդին իր ընկերները, թատերական խումբը, շահագործել հասարակութիւնը, ինքն ալ իր կարգին դանոնք շահագործած է՝ հասոյթը առնելով փախչելով:

Պիլիաները ամբողջ փերեղակին պիտի տանի անշուշտ, որ տասը փարայով տղուն ձեռքէն պիտի առնէ ամէնքն ալ: Ի՞նչ մանրանկար մեծերու աշխարհքին:

(«Հայրենիք», 23 Յուլիս 1895).

ԿԱՂԱՆԴ

Կաղանդ . . .

Աչքս գոց, կը նայիմ . . .

Ո՞րն է այս երկիրը: Երբեք եղած չեմ հոս, բայց ան-
ծանօթ չէ ան ինձի: Տեսնելուս կը ճանչնամ զայն իսկոյն,
սիրտս անոր կ'երթայ մէկէն. ընտանի, սերտ, ներքին բան
մը կայ անոր ու իմ միջեւ: Երկար երազանքներու մէջ, ե-
րեւակայութիւնը անոր տարփոտ ճարտարապետը եղած է,
մտքին յարստամ փայփայանքները կերպաւորած, սրտին
խանդուն ըղձանքները զայն դաստակերտած են ինձի համար,
տարտամ ու որոշ միանգամայն: Ես հոս մազլցած չեմ այդ
լեռներն ի վեր, աղբիւրին մէջ չեմ լողցած, եկեղեցիին բա-
կը իմ խաղերս չէ տեսած, դաշտերուն մէջ ծաղիկ չեմ քա-
ղած, ու այդ տանիքները իմ խոնջ մարմինս չեն պատսպա-
րած: Բայց լերան բոլոր ծերայերը դադտնիք չունին ինձի
համար, աղբիւրին ջրին կարկաչը ականջներուս մէջ կը կկը-
լայ՝ ծանօթ յանկերդի հծծիւնով, եկեղեցիին զանգակատան
բարեկամ բարեւ մը կուտամ, ծաղիկներու հոտ մը ուղեղիս
կ'աղդէ ընդփոյթ, ու երգիքին տակ ծիծեռնակի հին բոյնը
կը փնտռեմ:

Իրա՛ւ երբեք եղած չե՞մ հոս: Ուրիշներու մէջ, իմ ա-
րիւնս կրող մարդերու մէջ ապրած եմ այստեղ, ու անոնցմէ
ինձի ա՛յնքան խորապէս անցած է իրենց կրած ուղղակի տը-
պաւորութիւնը այս երկրէն որ, անկից հեռու թէեւ, հոն ե-
ղած եմ միշտ, երազական կրկին կեանքով մը: Դարերու ու-

Ժով Ժառանգականութիւն մը, յամառ ու կենսալից, ծաւին մէջ դրած իր արմատները ու անոր կաղդուրիչ հիւթովը սընած ու ուռճացած, արհամարհած է միջոցը ու հեռաւորութիւնը, ու Հողին, ուսկից բղխած է, անմիջական հաղորդակցութիւնը հաստատած է անկից անջատուած էակներուն մէջ:

Մասնաւոր անուն մը չունի տեղը որ աչքիս դիմացն է: Քաղաք մը չէ ան, ո՛չ աւան մը կամ գիւղ մը: Ընդարձակ ու բիւրակերպ տարածութիւն մըն է: Գիծով մը ու սահմանով մը չորոշուիր: Լեռներ ու դաշտեր, ու նորէն լեռներ ու տափարակներ՝ ջրի ընթացքներով ժապաւինուած, բլուրներ ու ծործորներ, քաղքի փողոցներ ու գիւղի ճամբաներ պարտէղներու մէջէ, քարէ տուններ ու յարդածածուկ խըրճիթներ: Անուններ դնել կ'աշխատիմ իւրաքանչիւր կէտին, դանազանել այս համախոնումը, Մշոյ դաշտ, Շատախ, Կարին, Հաւաւ, Բասեն, Սիփան, Կամրկապ, Հայոց Ձոր, Լուսոնք, Արածանի, Արտամէտ, Գրգուռ, Մօրենիկ, Վարդենիս, Բիւրակն, Տալուրիկ... բայց կը շփոթուին, իրար կը խառնուին, իրարու մէջ կ'ընդելուզուին, ու քիչ քիչ մեծ անուն մը միայն կը մնայ ամէնուն վրայ թեւատարած, — Հայաստան:

Ձիւն կայ ամէն կողմ, յորդ, թաւ ու կակուղ, անաղարտ բաներու սրբութեամբ մը փալփլող: Լեռ ու դաշտ ծածկած է ան հողածու տարփանքով, քաղաք ու գիւղ թաղուած են անոր մէջ մսկոտ հաճութեամբ մը: Բուխերիկներ միայն կը ծակծկեն դայն դէսուդէն, օդին մէջ ղրկելով մուխի զուարթ յորձանքներ պալան-պալան: Ու ցուրտ չէ այս ձիւնը, տաք-ցընող բան մը կ'ելլէ անկէ, եւ մտերմութեան, դուրսդուրանքի ու խրախճանութեան հրաւէր մը կը յածի անոր վրայ:

Ցնծութիւն մը կը խաղայ այս ամբողջ տարածութեան վերեւ:

Ու մարդիկը որ կը տեսնեմ դիմացս, կը խնդան, ու կիները կը ժպտին, ու պզտիկները, թեւերնին վեր, կը պարեն: Լոյս, աղմուկ, ոգեւորութիւն ամէն կողմ:

Կէս-դիշերուան զանգակները կը հնչեն աւետաւոր, Նոր Տարիի գալուստը իմացնելով. կը հնչեն հրճուալիւր, իրարու ղրկելով, մօտէ մօտ, իրենց գանգիւնները. ու բերկրութեան երգի մը, գոհաբանութեան ալելուայի մը պէս կը տարածուի, կը բարձրանայ, կը սաւառնի ասիկա:

Ու սեղաններ կը տեսնեմ, սեղաններ ամէն կողմ, ու անոնց չորս կողմը շարուած են պառաւներ ու ծերունիներ իրենց գաւակներով, հարսներով ու թոռներով: Ու առատութիւնը յղփանքով մը կը զեղու այդ սեղաններուն վրայ. ճոխ ու բարի բնութեան մը պարզեւած բոլոր բարիքները կուտակուած են հոս ժիր ու չարքաշ մարդերու ձեռքով: Գինիի պողիկը հոն է յաղթապանծ, ու հողէ կուռիկներու մէջ կը խնդայ ան իր ցոլացիկ կարմրութեամբը: Սախերու մէջ ձագուց մեղրը իր ճերմակութիւնը կը փռէ: Ու իրարու վրայ դիզուած, բուրդի պէս կը բարձրանան նուշը, ընկուղը, չամիչը, պնտուկը, ամպրաւը, թուղն ու պաստեղը, մալաղի տանձն ու մալաշիկը, նանիկը, ապասիկը, խնձորները, որոնց քով շարուած են խաղողները, ձմեռնուկը, կաղըմպուտը, էծու պտուկը, անկուտ քիչմիշը, արեւին:

Ահա ոտքի կ'ելլէ պառաւը որ սեղանին գլուխը բազմած է, դինիին կուռիկը ձեռքը կ'առնէ, անոր մէջ կը ձգէ իր ճակտին պսպղուն ոսկիներէն հատ մը, ճաւռաշ մը, ու դողդոջուն ձեռքով կը բարձրացնէ բաժակը. ձայնը ամուր է սակայն, ու օրհնարեր խօսքերը իր շրթունքներէն կ'ելլեն յոյսերով լեցուն:

— Զեզ ողջութիւն, շնորհաւոր տարի ու բարի կաղանդ. ամէն տարի բարով հասնինք, ուրախ սրտով: Դառնիկ դատինք, քաղցրիկ ուտինք: Աստուծոյ օրհնենքը ամէնուս վերայ: Ամէնքս հասնինք մեր մուրատին:

Ու կաթիլ մը կը խմէ գինիէն, յետոյ ամէնուն կը խմցնէ պուտ պուտ, ու ամէնքը կարգաւ կը համբուրեն իր ձեռքը, մինչ ան կը շարունակէ իր օրհնութիւնները ու մաղթանքները, լաւագոյն օրերու վստահութեամբ մը որ իր նիհար կուրծքը կ'ուռեցնէ: Կոճղն է ան տարիներէն զարնուած,

բայց միշտ ամուր ու տեւական, հողին մէջ տարածած իր կենսալիր արմատները որոնք իր գործը պիտի վերսկսին. վերանորոգման, շարունակութեան աւիշը կը բարձրանայ իր կանանչ ճիւղերն ի վեր որոնք դէպի առաջ, դէպի վեր կը խոյանան յոյսի թռիչքներով:

Սեղան մը, հեռուն, կը հեւայ իր բեռին տակ: Ի՞նչպէս համրել անոր վրայ Գաւաշի քաղցրը, Մոկաց մեղրը, Կարկառի գարտէն, Սպայկերտի տըմսը, Շինիճորի մլտիկը, Խիզանի խնձորը, Կարճկանի փոխինդը, Կիւղալտէրէի ոռւփը, Բզնունիքի ղայութը, Մշոյ դաշտի բաղարջը, Մօտկանի միրգը, Բաղէշի զարկած քաղցրը, ու պտուղներուն կոյտը որ կը բարձրանայ խայտաբղէտ:

Անդին, տաքուկ քիւրսիին շուրջը, որոնց տակ շարուած են կրակով լեցուն հողէ թաղարներ, շալէ բարձերու ու հաստ գորգերու վրայ նստած՝ ուրիշ խումբ մը Նոր Տարիի հացը կը բաժնէ, մինչդեռ, աւելի հեռուն, թոնիրին բոլորտիքը, պրկիչին առջեւ, բազմաթիւ ճիւղերու քաժնուած հսկայ մոմի մը լոյսով, ամբողջ ընտանիք մը լօլէին գալուստը կը տօնէ:

Փողոցին մէջ երգ մը կը վազվուտէ հիմակ: Խումբ մը տղաք, ճիտերնին մէկ մէկ տոպրակ անցուցած, ձիւներուն մէջէն կ'անցնին ցատքրտելով, դռներուն զարնելով ու երգելով ձայնով մը զոր կ'աշխատին ողորմուկ ընել:

Այսօր կախ է,
վաղը կաղընտ է.
Տանտիկին, տանտիկին,
Ելիր գնա մարագն ի վար,
Կարճ բռնէ, երկայն կըյրէ,
Կամացուկ որ մատդ չկըյրես:

Ու տանտիկինը դուռը կը բանայ, ու տոպրակները կը լեցունին թութով, պաստեղով, ընկոյզով, բլիթով, ու «չէ'ն կեցի»ներ կը թռին մանկական բերաններէն:

Կաղանդի կորկոտը ու եօթնազգի ապուրը անդին սեղա-

նի մը շուրջը հաւքած են խօսող խնդացող բազմութիւն մը :
Բայց աչքս անոնցմէ կը բաժնուի ու կը յառի քիչ մը հե-
ռուն, աղւոր հարսի մը վրայ որ տանը գոմին դրանը առ-
ջեւ կեցած, կը կաղընտէ արջառները, կուլկուլ նետելով ա-
նոնց բռնալիր . չէ՞ մի որ տունէն են անոնք ալ, ու տարին
ի բուն աշխատեցան նոյն վաստակին համար, արութեան եւ
առատութեան հացին համար դատեցան անոնք ալ իրենց տէ-
րերուն հետ քով քովի : Կինը մէկ ձեռքով կը շոյէ հիմակ
գոմշուկի մը ճակատը, մինչ անասունը, իր բարի աղւոր աչ-
քերը խնդութեամբ լեցուն, անոր միւս ձեռքին մէջ կ'ուտէ
հատիկները : Ու հարսը կ'երգէ .

Եկէ՛ք, սիրուն բուշիկներ
Սիրամ ու կարմիր գոյներով,
Ձեզի ալ տամ հատիկ կեր
Որ կաղընդէ՛ք եմ քերեր .
Դուք ալ ապրի՛ք տարիներ
Ձեր սիրական գաւակով,
Համբուրե՛մ ձեր նակատներ,
Սիւսիւ պուռմա կոտոշներ :

Ու կը ծռի, խանդակաթ համբոյր մը կը դնէ անասունին
ճակտին վրայ որ, գգուանքին տաքութենէն հաճ՝ գլուխը
կ'երկնցնէ՝ շոյանքներ խնդրող պաղատանքով մը :

Վայելքին ու մոռացման մեծ երանութիւնը կը տարած-
ուի ամէն կողմ, անջրպետելով երէկուան ցաւերը ու վաղ-
ուան հոգերը : Մեծ դադարն է ասիկա, անհետացնելով յոգ-
նութիւնները ու գրկանքները, գալիք օրերուն համար նոր
ոյժեր պատրաստելով, ամրապնդելով արի հաւատքը որ դա-
րերէ ի վեր այդ հողին կը կապէ դիրենք՝ վհատիլ չգիտցող
վատահութեամբ մը, տկարանալ չգիտցող կորովով մը : Ու
մարդիկը որ կը տեսնեմ դիմացս, կը խնդան, ու կինները կը
ժպտին, ու պղտիկները, թեւերնին վեր, կը պարեն :

Վերջին երեւոյթը որ աչքիս առջեւ կը պարզուի, կը հո-
լովի ձիւնոտ ճամբաներու մէջէ, ծառերով եղերուած՝ որք

իրենց կնգումի մուշտակին տակ կը սիգան: Նորատի կինե-
րու տողանցութիւն մըն է ան որ գեղէն կ'երկարի, առտուան
մթնշաղին, դէպի աղբիւրը: Ամէնքն ալ կ'երթան, երկիւղած
ու պատկառոտ, ձեռուրնին հատիկներով լեցուն, ջուրը կա-
ղնտելու, ջուրը սրբազան ու բարերար: Մայրն է ան ուս-
կից բարիքները կը բղխին, որ կ'արգասաւորէ ջանքերը ու
կը պտղաբերէ յոգնութիւնները: Ու նորատի հարսերը, աղ-
բիւրին գլուխը կեցած՝ որ իրենց առաջին շիկնոտ տարփանք-
ները տեսաւ, ջրին մէջ կը նետեն հատիկները՝ բնութեան
մեծ ամուսնութիւնը կատարող, բեղմնաւորման մեծ խոր-
հուրդը տօնող քրմուհիներու պաշտամունքով մը: Ու հա-
տիկները առնող տանող ալիքներուն խոխոջը զուարթ խնդու-
մի մը պէս կը ցնծայ:

Քիչ քիչ այս ամէնը ստուերին մէջ կը թաղուի, շրջա-
գիծները ու պատկերները կ'անհետանան ու ամէն բան անե-
րեւոյթ կ'ըլլայ խաւարին մէջ որ աչքերս կը լեցնէ:

Տեւողութիւն մը կ'անցնի զոր չեմ կրնար որոշել, ե-
րազանքի մէջ կորսուած: Երբոր անկից կը սթափիմ ու աչ-
քերս կը յառեմ դարձեալ մութին մէջ, նոյն տարածութիւնն
է որ երեւան կուգայ, նոյն շրջանակն է որ կը գծագրուի,
նոյն լեռները ու նոյն դաշտերը, նոյն փողոցները ու նոյն
գեղի ճամբաները: Բայց ինչո՞ւ անունը որ ամէնուն վրայ
կը տարածուի սաւառնաթեւ, արիւն կը կաթկթէ:

Ձիւնը նորէն պատած է ամէն կողմ. բայց ահուելի ցուրտ
մը կ'եւլէ անկէ, չար ու անողոք: Լեռները խոժոռ ու դա-
ժան կը նային, ու սարսուռ մը կը վազէ անոնց վրայ: Հո-
վը կը փչէ կատաղաբար, երբեմն սուր՝ ագռաւներու կռին-
չի մը պէս, ու երբեմն բուերու, հազարաւոր բիւրաւոր բուե-
րու հուլուլմանը պէս վայող:

Լոռութիւն մը կը տիրէ, ա'լ չխօսող բաներու ահաւոր լը-
ռութիւն մը: Հովն է որ մինակ կը ձայնէ, ու անոր մէջ մոր-
մոքներ կը հեծկլտան ու կսկիծներ կը հառաչեն:

Մա'րդ չի կայ դուրսը: Ամայութիւնը իր սոսկումը կը սփռէ ամէն կողմ: Ու ամէն բան թախծութիւն մը հագած է, ա'լ չապրող բաներու խորին թախծութիւնը:

Մոխիրի համ մը կայ օդին մէջ:

Դաշտերը մերկ են, ու ծառերը, կմախքներու պէս կանգուն, անձկագին գալարումներով կը դողդղան անոնց մէջ:

Տուները իրարու վրայ սեղմուած, սմբած են, ու ցաւը ու անձկութիւնը կը պտըտին անոնց վերեւ:

Սուգի երկիրն է ասիկա, հիւրամերժ ու անխնդում:

Բայց ահա երդիքի մը տակ սեղան մը կը տեսնես: Բազմութիւն մը նստած է անոր չորս բոլորտիքը, մեծ մայրը իր գաւկններով, հարսներով, թոռներով: Կաղանդի սեղան մըն է ասիկա, բայց ո'չ Նոր Տարիի հացը կայ վրան, ո'չ պտուղներու կոյտը, ո'չ մեղր ու ո'չ դինի: Թոնիրին մէջ կրակը մարած է շատոնց: Կանթեղ մը կը պլպլայ միայն անկիւն մը, ու անոր տատանոտ լոյսն է միայն կենդանի այստեղ:

Որովհետեւ այդ բոլոր մարդիկը չե'ն խօսիր, չե'ն երբար, չե'ն նայիր:

Աչքերս կը յառեմ:

Ա'հ, մեռա'ծ են:

Ու ի'նչ մահով:

Մեծ մօրը աչքերը փորուած են, ու անոնց խռոշը կը բացուի, կը խորունկնայ ահաւոր: Վզին վրայ լայն վէրքի մը շուրջը արիւնը փխտացած է, սեւ ու փայլուն: Իր քովը, անդրանիկ գաւակը իրեն կրթնցուցած է իր գլուխը որ մարմնէն անջատուած է: Իր պղտիկ հարսը դիմացը նստած է ծիծերը կտրուած, ծունգերուն վրայ սեղմած նորածինի մը դիակը:

Ու ամէնքն ալ այսպէս ահռելի վէրքեր ունին, ու կեանքը խոյս տուած է ամէնէն:

Բայց չէ՛. երեք պղտիկ ահա կը շարժին: Ողջ են: Հագուստ չունին գրեթէ, իրենց ոտքերը բոպիկ են, սեղանին վրայ բան մը չի կայ ուտելիք, բայց պողպատի ամրու-

Թեամբ կեցած են հոն ու կը հսկեն սգաւոր տանը վրայ: Ու ժամերով, ժամերով, արթուն, պզտիկ պահապանները կը նային իրենց մեռելներուն, գիտակից աչուրներով որոնք կը վառին:

Ու իրենց աչքերը անհամար բաներ կը դուրցեն իրենց անկենդան սիրելիներուն: Անոնց դէմքերուն վրայ պայծառութիւն մը կը տիրէ հիմակ, ու մեծ մայրը, ոտքի կանգնած, անհուն վստահութեամբ մը ուռեցած, դողդոջուն ձեռքերը առաջ նետած, իր օրհնութիւնը ու հաւատաւոր մաղթանքները կը դրկէ պզտիկներուն, որոնք իրեն կը նային միշտ, գիտակից աչուրներով որոնք կը վառին:

(«Նոր Կեսնք», 1 Յունուար 1898,
«Զարթօնք», 2 Յունուար 1933).

ՅԵՂԻՆ ՁԱՅՆԸ

Միսիս ***-ի յետ-միջօրէի-թէյին էր: Ընդարձակ սրահին մէջ հաւաքուած կանացի բազմութեան զուարթ ոգեւորութիւնը կը խնծդար ախորժական խփտուքով մը, որուն մէջ մերթ ընդ մերթ մանկամարդ Անգլուհիներուն սրտբաց ու մատղաշ ծիծաղին բոժոժումները կ'երկարաձգուէին:

Յունիսի արեւ մը դուրսը կը լուսերփնէր թեթեւ մառախուղը որ ամառնամէջի այդ օրն իսկ՝ կը փաթթէր, կը պարուրէր մօտակայ հորիզոնները, հաւատարիմ դուրգուրանքով մը: Արեւուն ճառագայթները կուգային կը հալէին այդ փոշեղէն բակին մէջ որ, քիչ մը հեռուն, ամէն բան կը շրջապատէր խարտեաշ շամանդաղներու խտացումով մը:

Մինակութեան ըոպէէ մը օգտուելով, կը դիտէի, ապակեւոր պատշգամէն, պարտէզը որ աչքիս առջեւ կը փռէր իր անգլիական բարեձեւութիւնը: Կարմիր ու վարդապիսակ ճերմակ ժէրանիոմներու, փառփառ ու դիմացկուն գոյներուն պոռթկումովը պոռոտ ածուներու մէջտեղ, մարգագետին մը, յստակ ու պարզ, իր կակուղ, յորդ ու թաւ կանանչութիւնը կը զեղուր: Հիւսիսի այն իւզոտ ու թաւշային կանանչը, ա'յնքան ուժով ու հիւթեղ, ա'յնքան պատկերի, ներկի կանանչ մը, որ ա'լ արհեստական կը թուի:

— Օ՛հ, ինչ աղէկ հանդիպում, ըսաւ յանկարծ քովս ի վեր տանտիրուհին որուն ետեւ բարձրահասակ մէկը կեցած էր, ձեզի կը ներկայացնեմ Տր. Ճէյմս Գլարքը որ վերջերս

Հայաստանէն դարձաւ: Անշուշտ շատ բաներ պիտի ունենաք իրարու ըսելիք:

Ներսիսիէս դժգոհութիւն մը ունեցայ այս ներկայացումէն: Ո՛ւհ, հարկ պիտի ըլլար նորէն ողբալի հարցումներու տարափ մը կրել, ապուշ հետաքրքրութիւններ դոհացնել, վիճաբանիչ տարակոյսներ փարատել, արգահատանքներ կուլ տալ: Օ՛ր անդլիացի պառաւ աղջիկներուն ժողատ ու նուաստացնող կարեկցութիւնը՝ զոր միսիոնարներ անդադար կ'արծարծեն կեղծաւոր արցունքներով եւ զոր մեր զործիչներէն շատերն ալ սնուցած են տխմարօրէն, մեր ազգային դարհուրելի տռամին մէջ ուրիշ բան չգտնելով ի տես ղենիք բայց եթէ լալկան ու ձեռնամած սլաղատանքներու թոթովում մը: Օ՛ր այն ամուլ ու ըմբոստացնող հետաքրքրութիւնը զոր ստիպուած ես կրել, որ անողորմ դանակի մը պէս նորէն ու նորէն վէրքերուդ մէջ կը մխրձի, ցաւերուդ սրբութիւնը կը պղծէ, Տանջանքներու Միւղէի մը հանդիսատեսին շահագրգռութեամբը՝ դեռ չլսուած մանրամասնութիւն մը, անտիպ չարահանք մը կ'սկնկալէ բերնէդ, տեսակ մը ախտաւոր ու մարդկային հաճոյք գտնելով՝ իր խաղաղ ասպանութեանը մէջ՝ ուրիշներուն տառապանքին ահաւորութեանը առջեւ:

Տոքթորը քայլ մը յառաջացաւ, ու ձեռքս սեղմելով անդլիացի ճէնթլմէնի մը յատուկ այն տաք, առնական եւ ուղղամիտ սեղմումովը որուն մէջ ա՛լ վերասպահում չի կայ,

— Պարոն, ըսաւ, ուրախ եմ որ Հայու մը ձեռքը կը սեղմեմ եւ առիթ կ'ունենամ յայտնելու ձեր ցեղին համար ունեցած սքանչացումս:

Երսուն-երսունըհինգ տարեկան առոյց մարդ մըն էր, իր երկայն ու պիրկ սրունքներուն վրայ ամրապինդ: Սկովտիացի մը, ասպանովապէս, այն շատ մտացի, շատ խոհուն արտայայտութեամբ որ այդ ղնդերոտ, կորովի ու յաղթական ցեղին բարձր նիւթականութիւնը կը մեղմէ ու կը կատարելադործէ: Իր խաժ ու բարի աչքերը՝ երկար ու հետապնդող նայուածքով, իր թրթռուն շրթունքը՝ կենդանութեամբ լեցուն, իր լայն ու զմբեթարդ ճակատը ներոյժ մը-

տաւորականութիւն մը կը սփռէին ամբողջ դէմքին վրայ, սրբագրելով գործողութեան մարդուն յայտարար հակիրճ ու կտրուկ կերպերը եւ տիրապետող ու ամուր շարժումները:

— Նախ ըսեմ ձեզի որ, սկսաւ, — երբ առանձնացանք ապակեւոր պատշգամին մէկ անկիւնը՝ ուր մատաղ արմաւենիներ, պտերներ ու ասքիտիսթրաններ, դեղին ու կապոյտ լայն թաղարներու մէջէ, իրենց գեղուն բուսականութիւնը կը սրսկէին բոլորչի, — ես միտնար մը չեմ, եւ եթէ Հայաստան գացի, այս ինչ կամ այն ինչ յարանուանութեան փառքին՝ նոր «դաշտեր» գտնելու նպատակով, երկնքին, անդլիացի նուիրատուներուն եւ սովամահ թշուառներու հոգիներուն միջեւ պարտի-պահանջի ծիծաղելի ու անարգ հաշուեկշիռ մը բռնելու նպատակով չէր, ո՛չ ալ նպաստ քաշխելու որբերու եւ այրիներու: Ձէ՛: Ձիս առաջին անգամ հոն քաշողը եղաւ հասկնալու, ըմբռնելու տարօրինակ պէտք մը:

Երբոր ջարդերուն առաջին լուրերը եկան Անգլիա, ես ալ, շատերու պէս, նախ, հեռաւոր ուշադրութիւն մը նուիրեցի այդ եղելութեանց, որոնց վաւերականութեանն ալ, կը խոստովանիմ, շատ կը կասկածէի, մինչեւ այն օրը վերջապէս ուր, պաշտօնական տեղեկագիրներէն յետոյ, ա՛լ կարելի չէր տարակուսիլ աղէտքին ճշմարտութեանը ու ահագնութեանը: Երբ հետզհետէ հասան բոլոր մանրամասնութիւնները, երբ մութին մէջէն իրարու ետեւէ մէջտեղ բերուեցան դէպքերը, նորանշան բան մը անցաւ իմ մէջս: Հակառակ ամէն փաստերուն, չէի կրնար կոր հաւատալ այսպէս ամբողջ ցեղ մը բնաջինջ ընելու կարելիութեանը, այսպէս կազմակերպուած, սիսդէմադիք վայրագութեան մը, սահմուկած մնացած այն «ինչո՛ւ»ին առջեւ որ միտքս կը լլկէր յարածամ:

Ազատ մարդ մըն էի, անկախ, եւ որոշեցի անմիջապէս Հայաստան երթալ:

96-ի գարնան էր որ հասայ հոն: Առաջին երեք չորս շաբաթը վարած ինքանչէս վրայ բան մը չի կրնար գաղափար

մը տալ ձեզի: Արհաւիրքը իմ մէջս էր ու իմ շուրջս: Արեան մէջէ կը քալէի կարծես. հողը դեռ անով թաց էր, անձրեւով թուրմ մարգագետնի մը պէս որ ոտքերուդ տակ կը ճլրկտայ: Աչքս կարմիր կը տեսնէր: Մահուան ամէն ծամածռութիւնները, Յաւին բոլոր զալարումները, Տանջանքին բոլոր զգայումները տեսայ, այո՛, տեսայ, ա՛լ ա՛յնչափ անոնց ամենօրեայ միօրինակ պատմութիւնները լսեցի: Զախջախուած դանկերու, ուղեղի լիպիքներու, փխտացած արեան, յօշոտած անդամներու, պոռթկացող փորոտիքներու խառնամառնում մը աչքէս չէր հեռանար ամենուրեք:

Երբ այս անցեալէն հիւանդ՝ ներկայովը զբաղիլ ուզեցի, տեսայ որ ցաւելու, կրելու կարողութիւնս զոր ա՛լ բթացած կը կարծէի, կը վերարծարծէր նոր սաստկութեամբ. մը: Աւերակներու երկիր մըն էր բոլորտիքս, ուր կիներ, տղաքներ ու ծերունիներ խլեակներու պէս, կը թափառէին աննշապատակ, ա՛լ բանի մը չսպասող, ա՛լ ամէն բանէ հրաժարած էակներու խորին տրտմութեամբ: Ա՛լ բան մը չի կար ընելիք այդ երկրին մէջ. Մահը լաւ տեսած էր գործը, քայքայումը կատարեալ էր. անոնց որ դեռ կանգուն էին, ուրիշ դեր վերապահուած չէր թուեր բայց եթէ կարգաւ իրար թաղել, դերեզմանական լուծեան մէջտեղ որ հետզհետէ կ'իջնէր: Ուրիշ բան չէր թուեր մնալիք այդ ամբողջ երկրին բայց եթէ անօրինակ մեռելաստանի մը յիշատակը ընդհանուր մարդկութեան խղճին վրայ:

Կը պատրաստուէի Անդլիա դառնալ: Ընկերական անլուր խնդիր մը ուսումնասիրելու, գիտնականի հետաքրքրութիւն մը դոհացնելու եկած էի, ու տեսածէս դահանդեալ, լսածներէս խելացնոր, դատելու, խորհրդածելու, եզրակացնելու կարողութիւնս կորսնցուցած, գէշ ու այրող ըմպելիք մը խմած մարդու մը պէս դանդաչելով, սիրտս պատառ պատառ ու ա՛լ մշտնջենապէս կորսնցուցած կարեկցելու սուրբ հրճուանքը, մէ՛կ փափաք մը ունեցայ — հեռանալ այդ անէծքի երկրէն:

Պատրաստութիւններս տեսնելու վրայ էի երբոր յան-

կարծ արտակարգ երեւոյթ մը աչքիս զարկաւ: Բնութեան վերակենդանութեան հետ, տարօրինակ բան մը տեղի կ'ունենար կոր: Հոն ուր Մահը իր անճողոպրելի ու վերջնական թաթը դրած կը կարծէի, կեանքի խլրտում մըն էր որ կը սկսէր, տակաւ առ տակաւ, վախկոտ բայց յամառ: Նորէն անցայ այն տեղերէն դորոնք մշտնջենական անշարժութեան դատապարտուած կը հաւատայի, ու տեսայ որ կենդանութիւնը գլուխ կը վերցնէր ու չորս դին կը նայէր:

Ա'լ մնացի հմայուած: Ասիկա նոյնչափ եւ աւելի արժանի էր հետազօտութեան որչափ առջինը:

Երկրագործը, դրացի Քիւրտէն արօր մը փոխ առած, հերկին վրայ էր գլխիկոր ու փութաջան, կօշկակարը իր խանութին մոխիրներուն եւ փլատակներուն մէջէն հերիւն մը գտած ու փողոցի մը անկիւնը գործի սկսած էր, խանութպանը՝ իր շալակը մէկ քանի ծրար՝ կ'արտորար դէպի խընդրանքները, արհեստաւորը նորէն ծալապատիկ նստած էր կոտրած քէզկեաւի մը առջեւ որ սակայն կ'արտադրէր, ուսուցիչը տղաքներու խումբ մը ժողված խարխուլ ախոռի մը անկիւնը՝ կը կարդացնէր զանոնք, վաճառականը ոտքի վրայ ապսպրանք մը կը համարձակէր: Ծղճիմ, նիհար, արգահատելի գործեր անշուշտ, բայց ասիկա կեանքն էր որ ծայր կուտար, առաջին քայլերը դէպի շարժումը, դէպի ու գեւորութիւնը: Մարդկութեան սկզբնաւորութեան պէս բա՛ն մը: Զարթնումն էր, վերածնունդը, ու ամէնքն ալ քիչ քիչ անոր գինովութենէն կը բռնուէին: Ամենօրեայ ճիգն էր որ կը սկսէր, անդուլ, բանիմաց, ամբողջական ճիգը որ ընկերութիւնը կը շինէ, որ յառաջդիմութիւնը կը ստեղծէ: Դէմքերուն վրայ, այն թախծութեանը քով որ չի փարատիր, որ մորթին փակած է դարերէ ի վեր, հաւատքին լրջութիւնը կար նորէն, ու կամքին պրկումը: Աշխատանքին լծուած էին, ազատարար ու մխիթարող վաստակին, ինչպէս մարդ փրկութեան խարխիսին կը պլլուի: Ապրի՛լ կ'ուզէին կոր, ու պիտի ապրէին:

Ան ատեն էր միայն որ հասկցայ ջարդերուն վայրագ տրա-

մարտնաթիւնը: Սասըին, անընդունակ, ապիկար ցեղ մը, վրցելու անկարող եւ ասկից դատ ուրիշ միջոց չունենալով, իր ուժէն օգտուած էր զինքը շրջապատող բարձրագոյն ցեղ մը ոչնչացնելու, անոր վաղքը կեցնելու, անոր կողոպուտովը քիչ մը ատեն եւս ապրելու համար, վերջնական անհետացումէն առաջ: Բնական բան մըն էր ասիկա, քաղաքակրթութեան յառաջագոյն վիճակ մը որ այդտեղ կը վերանորոգուէր, անձաներու խորհրդին մէջ ապրող արիւնալի մարդկութեան կրկնութիւնը:

Բայց այն մարդիկը, ըսի, ապրի՛լ կ'ուղէին կոր, ու պիտի ապրէին: Սոր կամքը ունէին, հակառակ ամէն բանի, ընդդէմ ամէն բանի, ու ոչինչ կրնար կեցնել զիրենք: Տառապանքին մէջ նոր ուժ մը կը ստանային, անոր մէջ մուխ մը կը դոնէին. անկից կ'առնէին իրենց հիւթը, իրենց կենսունակութիւնը, — ձիւնածաղիկին պէս որ ձիւնին տակ կը լիթթեցնէ իր առողջ ու աղւոր թերթերը:

Ու քիչ քիչ ես ալ բռնուեցայ, վարակուեցայ այն վերահանումի, դարմանումի տենդէն որ այդ բոլոր մարդիկը կը թոթուէր: Ես ալ իմ սղոթիկ բաժինս ունենալու էի ընդհանուր շարժումին մէջ դէպի վերստացումները, իրենց հետ, իրենց քով: Ու նոյն հետայն որոշեցի որբանոց մը հաստատել, կամ աւելի ճիշդ՝ տուն մը ուր քսանի չափ որբեր հաւաքէի եւ դանոնք բարոյապէս զինէի այն ծանր, անխնայ, սղի ի բոլին սղորումին համար որ իրենց կը սպասէր այդ արութեան ու տոկունութեան հողին վրայ:

Պարտած ամէն տեղերուս մէջ, Մալաթիան մասնաւորապէս իս յանկուցած էր իր աննման զեղեցկութեամբը, գետին եղերքը ուռճալիւր ծառերու տակ կորսուած տուներովը, ուր ժիր ու խելացի ժողովուրդ մը, աղէտքին մէջ ամէնէն աւելի սաստիկ հարուածուած, նորէն ոտքի կ'ելլէր հաստատ առաջադրութիւններով: Հոն հաստատուեցայ, ու շատ չանցած գտայ իմ ուղած տղաքս: Սովորական տիպարը ունէին ամէնքն ալ, ամէնքն ալ տժգոյն, նիհար, սեւ ու խիտ մաղերով, շատ կարծր, շատ նեղ բայց շատ յամառ ճակատով,

տարօրինապէս մտացի ու կրկտող սեւ աչքերով որոնց շուրջը մրագոյն ծիրը կայ միշտ, այն տարիքէն առաջ արթնցող զգացողութեան ախտաւոր ծիրը, կը հասկնա՛ք, որ խելացի ցեղերու յատկանիշն է սակայն: Բարեբաղդութիւն ունեցայ դտնելու հայ կին մը, Փոքր-Ասիոյ մէկ ամերիկեան գոլէճին մէջ կրթուած, որ իմ ծրագիրս հասկնալու եւ գործադրելու ընդունակ գտնուեցաւ: Բայց ես էի որ կը կարդացնէի տըղաքը, իրենց խաղերուն ու մարզանքներուն կ'առաջնորդէի ժամերով, ու կը խօսէի իրենց երկարօրէն, տունը թէ դուրսը, իրենց հայրենիքին վրայ, իրենց կոչումին վրայ, իրենց դերին վրայ: Ու գոհ էի գործէս, իրենց մէջ արթնցող կայծին տաքութենէն:

Օր մը մօտակայ գիւղացիներ տղայ մը բերին ինծի, զոր ճամբուն եղերքը բռներ էին, միս մինակ քարի մը վրայ հանգչած ատենը: Հակառակ բոլոր բաղձանքիս, ստիպուած էի մերժել այդ կարգի բոլոր դիմումները, որովհետեւ տեղ չունէի. բայց երբ տղան մօտէն գննեցի, անմիջապէս վար դրի զինքը: Կորիւնի պէս բան մըն էր. գոռու առատ մազեր ունէր, հրկու կողմէն ուռուցիկ ճակատով, կրակէ աչքերով: Ո՛ւրկից էր, ո՛ւր կ'երթար, չկրցաւ որոշ բան մը ըսել: Կը յիշէր միայն թէ հօտաղ մըն էր ինքը, օր մը Քիւրտեր լեռան վրայ իր նախիրը քշեր տարեր էին՝ իրեն մէկ քանի հարուած տալէ ետքը. գիւղը դառնալուն՝ արդէն մոխիր դարձած գտեր էր զայն, ու ա՛լ կենդանի էակ մը չկար հոն, ամէնքն ալ սպաննուած կամ փախած. ինքն ալ ճամբայ ելեր էր՝ իրենները գտնելու յուսով, ու անկից ի վեր կը թափառէր. ձմեռ մը եկեր էր, դարուն մը անցեր էր, ու ան այսպէս կ'երթար լեռնէ լեռ, գիւղերէ ու քաղաքներէ անցնելով, առանց կանգ առնելու: Ի՞նչպէս ապրեր էր. չէր դիտեր. ապրե՛ր էր: Ո՛ւրկից կուգար. ձեռքովը լայն շարժում մը կ'ընէր, դէպի հիւսիս, Տէրսիմի լեռնաշղթան:

Ա՛լ ամբողջ հոգածութիւնս իրեն նուիրեցի: Խեռ, անհանդարտ, ապստամբ տղայ մըն էր: Ութ-ինը տարեկան ըլլալու էր, բայց անհաւատալի ուժ մը ունէր, վայրի կատուի

դիւրաթեքութիւն մը: Երեք անգամ վարժուհիին ձեռքէն փախաւ, անոր երեսը ճանկոտելով ու շրջազգեստը բղկտելով: Երեք անգամուն ալ դիւղացիները դտան զինքը հեռուները ու նորէն ինծի բերին:

Քիչ քիչ սակայն կակուղցաւ, մարդոտեցաւ: Կերպարանափոխութիւնը սկսաւ այն օրէն երբ սկսանք իրեն կարդալ սորվեցնել: Հարաւային Ամերիկայի բամբաներուն մէջ, երբ վայրի ձիերու որսորդը լազզօն կը նետէ ու անասունը իրեն կը քաշէ, ձին կը վրնջէ, կ'աքացէ, կը ծառանայ, փախչելու, երթալու կատաղութեամբ մը: Ան ատեն որսորդը անոր ուրնգունքը կը բանայ, իր բերանը կը մօտեցնէ եւ իր շունչը կուտայ հոն բոլոր ուժովը: Ա'լ անասունը իրն է, եւ իր տիրոջը կը հետեւի ան՝ հեղ ու հաւատարիմ, առանց սանձի. անոր շունչը ունի իր մէջ: — Ինչ որ մեր բոլոր քաղցր խօսքերը, անուշ վարմունքը չյաջողեցան ձեռք բերել, իրեն առջին դրուած այդ պղտիկ գիրքը կրցաւ ներգործել Սազօին հոգւոյն մէջ. մեր շունչն էր որ իր մէջ անցած էր, ու ա'լ մեզի կը կապէր դանի: Հիմա ժամերով իր գրքին վրայ գլուխը հակած, կ'աշխատէր քակելու գրերուն իմաստը, սորվելու մոլեգին ցանկութեամբ մը: Հակառակ մեր բոլոր յորդորներուն, կը յամառէր կը մնար իր գրքին վրայ, առանց մասնակցելու միւս տղոց խաղերուն:

Բան մը չէր դիտեր, վայրի տունկի մը պէս մեծցած՝ սղատ բնութեան մէջտեղ: Մէկ քանի շաբաթ ետքը, սկսանք իրեն խօսիլ տիեզերքին վրայ, Աստուծոյ վրայ, Յիսուսի վրայ: Ան աչքերը մեզի պիչ, մտիկ կ'ընէր, հասկնալու տենչով մը որ իր դէմքը կը մթաղնէր: Իրեն կ'ըսէի թէ Գերագոյն էակ մըն էր որ բնութեան բոլոր բարիքները ստեղծեր էր մեզի համար, թէ անոր երախտապարտ մնալու էինք, որովհետեւ միշտ կը հսկէր մեր վրայ, ու աղօթելու էինք անոր, անոր ուղղելու էինք մեր մաղթանքները, որովհետեւ պիտի տար մեզի ինչ որ իրմէ խնդրէինք:

Իր կրկնապատկուած ուշադրութենէն կը հասկնայի թէ սմբողջ ցնցում մըն էր որ կը կատարուէր իր էութեանը մէջ:

— Ըսէ՛, Սադօ, դուն ալ բան մը ուղէ Աստուծմէ: Ի՞նչ կ'ուզես որ տայ քեզի:

Գլուխը ծռեց ու պատասխան չտուաւ: Ի՞նչ կ'անցնէր իր մտքին ալքերուն մէջ: Եղունգներովը՝ ծունկին վրայ բացուած դիրքը կը քեղրթէր, առանց ինծի նայելու: Վայրկեաններ անցան: Կը թողուի զինքը իր ներքին աշխատութեանը հետ: Յետոյ, մէկէն, նորէն գլուխը վեր առաւ, իր վառող աչքերը ինծի յառեց, ու ըսաւ.

— Կ'ՈՒԶԵՄ ՈՐ ԽԵԼՔ ՏԱՅ ԻՆՇԻ:

Օ՛, գիրկս առի զինքը, ու սեղմեցի զինքը թեւերուս մէջ, անկուշտ համբուրելով իր աչքերը որոնք հիմա թաց էին: Յեղին ձայնն էր որ կը խօսէր իր բերնովը: Անդիտակցաբար, բնականօրէն, կը խնդրէր այն գէնքը որ պիտի ապրեցնէր զինքը ներկայ քաղաքակրթութեան մէջ, միակ ուժը որ իրեն անհրաժեշտ էր: Արիւնին մէջ ունէր այդ պէտքը դէպի իմացականութիւնը, դէպի գիտութիւնը, դէպի յառաջդիմութիւնը, դէպի յաղթանակը: Ատո՛վ էր որ իր ցեղը տեւեր էր, ու պիտի տեւէր:

Չէ՛, այդ ձգտումովը, դէպի այդ հորիզոնները լարուած կամքով մը, վախ չկայ որ Հայութիւնը կորսուի, պարո՛ն, յարեց Տոքթորը ոտքի ելլելով: Ամիսէ մը նորէն Հայաստան պիտի դառնամ:

(«Անահիտ», Նոյեմբեր 1898).

ԱՐՄԱՇԻ ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.— ՆԻԿՈՍԻԴԻՈՑ ՄԷՋ

Զորեֆշարքի, կէս օր.

Իզնիմի՛տ...

Վայրկեանի մը մէջ կայարանին հրապարակը կը լեցուի կառախմբէն իջնող խայտաբղէտ ու խառնափնդոր բազմութեամբ: Ի՛նչ վլվլուկ, ի՛նչ իրարանցում: Էրիկ մարդիկ, կիներ, տղաքներ, պառաւներ, ծերունիներ, ամէնքն ալ մէկ մէկ բան չալկած կամ մէկ մէկ ծրար առած ձեռուրնին, իրար կանչելով, խնդալով, պոռալով, կանչուրուտելով, կը վազեն դէպի կայարանին դուռը, փոշիի ամպի մը մէջ կորսուած:

Ի՛նչ կիներ են որ կ'անցնին առջեւէս, տէ՛ր Աստուած: Թուլիկ ու ծփին մսի ահադին շեղջակոյտեր, մէն մի քայլին օրօրուելով, տատանելով. չեմ վարմանար հիմա թէ հէգ լոֆոմոթիֆը, իր 21 վակոններուն բեռը ինչո՛ւ այնչափ տաժանագին հեւքով մը կը քաշէր: Յօսնական ու լրբենի բան մը կայ այդ կիներուն վրայ, իրենց գէշ ներկուած մազերուն, գէշ գծուած աչքերուն, գէշ չալարուած այտերուն, ծայրայեղօրէն կարմիր շրթունքներուն ու իւղոտ փոշեանգոյր վզին թողած տալաւորութիւնը, իրենցմէ բուրող ջղազրգիւ հոտին ներգործութիւնը, որ անհանգիստ կ'ընէ:

Իրենց տեսքը՝ կ'արդարացնէ այն տարօրինակ խօսակցու-

թիւները որք ճամբան ուշադրութիւնս գրաւած էին արդէն, վալոնի մը պատուհանէն միւս պատուհանը եղած խօսակցութիւններ, խռպոտ ճաթած ձայնով մը, այն ահռելի կերպով դռնէիկ բացատրութիւններով որք տարակոյս չունիմ թէ ամէնէն ջերմեռանդ ուսմկասէրներուն համակրանքն անգամ կը խրոչեցնեն:

Կէյպղէի ծովեզերեայ բլուրները կը դիտեմ սքանչացումով, պուրակներով անջրպետուած անընդհատ բերրի կանաչութիւն մը որ Նորմանտիոյ դաշտերը կը յիշեցնէ ինծի, եւ որ Հայտար-Փաշա-Իզնիմիտի դժին ամէնէն գեղեցիկ տեսարանն է, երբ յանկարծ վալոնի մը պատուհանէն դէպի միւսը սա յատկանշական խօսակցութիւնը ականջիս կը դարնէ.

— Քա՛ տասը սահաթ է չի կըցա՞ր մէկ բանը ընել:

— Քա ո՞ւր ընեմ:

— Քա ատ ալ մտմտալիք բա՞ն է: Մոռշուփա չունի՞ք: Էս անանկ ըրի:

— Քա հիչ կ'ըլլա՞յ:

— Քա հողտ է հատեր, ետքէն կը լուսս:

Ու կէս մէջքէն վար պատուհանէն կախուած, մազերը թափած, կուրծքը բաց, օղիի մը շիշը բերանը տնկելով, այդ հնարամիտ խորհրդատուն կը սկսի երգել լորուստ մը՝ որ ապահովապէս պիտի կարմրցնէր մեր ջրհանկիրները:

Ծովուն շառաչիւնն՝ իր ձայնը կը խեղդէ բարեբաղդարար: Ծովուն այդ անբաժան ընկերակցութիւնը երկաթուղիին՝ հիանալի կերպով նկարագեղ է: Ճենովայի ծովեզերքին վրայ ալ վայելած եմ այդ տեսարանը, բայց հոն ծովը դարձեալ բաւական հեռու է երկաթեայ դիժէն ու շատ տեղ ժայռերու հատորներով պատնէշուած: Այստեղ, բոլորովին մօտդ է, դրեթէ ձեռքիդ տակ, մինչեւ դալով երկաթեայ գիծերը լիզելով, անարդել, իր եռացող կաթնափրփուր ալիքներուն ցայտքերովը:

Իզնիմիտի կայարանին մէջ, այդ կիներէն մին սա կերպով կ'սմփոփէ՝ շոգեկառքին իր վրայ ըրած տպաւորութիւնը.

— Քա ա՞ս է շրմէնտըֆէո շրմէնտըֆէո ըսածնին: Էրկու թարաֆէն կղպանքը տեղ մը, խառախօլ առասի կ'ըլմանի:

Վոյվոտայի՞ պահականոցը:

×

Զորեֆշարթի, իրիկուան դէմ.

Առաջին անգամ ըլլալով, ճշմարիտ դուար մը տեսայ: Քաղաքարնակ մարդու տգիտութեամբ, այդօրինակ շատ մը բառեր կան զորս յաճախ կը գործածենք՝ առանց անոնց ճշգրիտ նշանակութիւնը գիտնալու: Ո՛րչափ անգամներ մեր գրչին տակէն անցեր են սա: տեսակ բառեր, շահպրակ, շահօքրամ, թմբի, թեղօշ, կաղամախի եւայլն, եւ ո՛րչափ պիտի շուարէինք եթէ մէկը երկու տարբեր ծառեր ցոլցնելով մեզի՝ հարցնէր թէ անոնցմէ ո՞րն է թեղօշը եւ ո՞րը թմբին:

Յունաց Պանթալէոնի վանքը տանող ճամբուն վրայ: Մեր ձիերուն ոտքերը փոշիին մէջ կը կորսուին: Հեռուէն, յանկարծ, փոշեղէն խիտ ու թանձր ամպ մը կը բարձրանայ ու կը տարածուի, հետզհետէ մօտենալով: Մէկ կողմ կը քաշուինք: Ու ամպը կը մօտենայ, կը հասնի մեզ, կենդանի էակի մը նման որ զմեզ կը շրջապատէ չորս կողմէն, — տարօրինապէս խօսուն ամպ մը, զանգակներու հնչիւններով որոց կը խառնուին հարիւրաւոր ոտքերու դփուտոցներ եւ երկար ողբազին պոռոչիւններ: — Երկու հարիւրի չափ եզներ են ասոնք, որք վաղը Արմաշ երթալիք սայլերուն պիտի լծուին: Ու պահ մը կը կենամ կը դիտեմ այս պատկերը, այս խօսուն ամպը, Յայտնութեան գրքէն ահեղօրէն կենդանի դրուագ մը որ իրագործուած է այս ճամբուն վրայ:

Պանթալէոնի վանքը՝ Յունաց Արմաշն է: Ամէն տարի Յուլիս 27ին յոյն ուխտաւորներու ահագին բազմութիւն մը կը հաւաքուի այնտեղ, մինչեւ Փոքր-Ասիոյ հեռաւոր քաղաքներէն: Միայն թէ, մինչդեռ Արմաշի ուխտագնացութիւնը տասը օր կը տեւէ, Յոյները գիշեր մը կը հասնին, իրենց ուխտը կը կատարեն ու պատարագին կ'ունկնդրեն, եւ հետեւեալ առաւօտ կը մեկնին:

Ծերունի յոյն քահանայ մը, որ շատ մաքուր հայերէն կը խօսի, — Օրթադեղէն Հայ-Հոռոմ մըն է, — կ'առաջնորդէ ինծի եկեղեցին: Ուշադրաւ բան մը չի կայ: Ի դուր կը փնտռեմ վաղնջուց պատկեր մը, հնութեան յիշակերտ մը: Ամէն կողմ ոսկեղօծուած, սրբուած, ճերմկցուած: Նոր նոր փայլուն սուրբեր են որ պատերուն վրայէն ինծի կը նային իրենց արտայայտութենէ զուրկ նշաճեւ սեւեռուն աչքերովը:

— Հոս դանկեր կան եղեր, անոնք նայինք, կ'ըսեմ յուսախաբ, ճշմարիտ յուզում մը գտնելու փափաքով:

Ինծի ընկերացող անձն ու քահանայն ետ կը քաշուին, քառակուսի պղտիկ շէնք մը ցոյց կուտան պարտէզին մէկ կողմը ու կ'ըսեն.

— Դուն դնա նայէ, մենք չենք դար: Դուռը քաշածիդ պէս կը բացուի:

Իրա՞ւ, տյդքան սոսկալի՞ է տեսարանը:

Մինակ կ'երթամ ուրեմն: Դրանը չուանը քաշած տունս պղտիկ ընկրկում մը կ'ունենամ:

Ներսը, պատերուն երեք երեսները հաստատուած տախտակներու վրայ իրարու քով շարուած են հարիւրի չափ դանկեր. կողմնակի պատերուն վրայ ու դետինն ալ, սնտուկներու մէջ լեցուած են դանկեր, աղտոտած, սեւցած, պահելով միայն իրենց աչքի խոռոչներուն արձանային պաղ նայուածքը: Գետինը, տախտակամածին մէկ բացուածքէն, ոսկորներու պղտիկ կոյտ մը կ'երևի: Ասդին անդին ալ դանկեր սփռուած են:

Այս ամէնը, այս՛, ու եւ է տպաւորութիւն չըներ վրաս: Բոլոր այս դանկերը, արուեստական կանոնաւորութեամբ մը շտկուած, յարդարուած, տեղաւորուած, յայտնապէս տպաւորութիւն գործելու համար շարուած են այդտեղ, եւ ճիշդատուր համար է որ անտարբեր կը թողուն զիս: Գանկի սընտուկի մը վրայ կը կարդամ, *Extrait d'Absinthe, D.* մարքայով. ուրիշի մը վրայ *Cognac 552*. ուրիշ սնտուկի մը վրայ *Oil*, եւ այս վաճառքի սնտուկները ա՛լ բոլորովին ցուրտ կը թողուն զիս, եւ անոնց մէջ գտնուող առարկայները՝ տե-

սակ մը ապրանքներ կը թուին ինծի, հաւատացեալներու քը-
ռակներուն կապերը աւելի դիւրութեամբ քակել տալու հը-
նարք մը :

×

Զորեջարքի, գիշեր.

Դէպի Հայոց եկեղեցին տանող զառիվերը՝ աներեւակա-
յելի ոգեւորութեամբ կենդանացած է : Այդ զառիվերին վը-
րայ եւ անկից վար, ընդարձակ հրապարակի մը մէջ, եկած
հաւաքուած են շրջակայ գիւղերէն, երկու հարիւրի չափ
սայլ, ամէնքն ալ ուխտաւորները փոխադրելու համար :

Եկեղեցիին դուռը, կատարեալ բանայիքի կերպարանք
մը առած է : Անդու խժտուք մը կը բարձրանայ անկից, ա-
մէն տեսակ ձայներու խառնուած, բացօթեայ խոհարարներ,
պտղաւաճառներ, հաց ու պանիր ծախողներ, լանթէոնա մը
որ լուել չգիտեր, անցնող դարձող բաղմութիւն մը, ամէն
տարադներով, ամէն ձեւերով, ու լապտերներու լոյսեր որք
երեւան կը բերեն այս ցնորական տեսարանը :

Եկեղեցիին բակին մէջ, խումբ խումբ նստած են ուխ-
տաւորներ, — ըխտաւորները, կ'ըսէ տեղացին : Գետինը
զորք մը փռած, բարձերու, վերմակներու մէջ կորսուած,
այդ խումբերը՝ բոլորակի շարուած կը ճաչեն, մոմի մը լու-
սով : Եկեղեցիին սենեակներուն մէջ հինգ վեց հոգինոց տեղ
մը քսան հոգի խոնուած, նոյն տեսարանը : Ու կ'երթան կու-
զան, կիները իրենց ճերմակեղէնները ու ամանները կը
լուան եկեղեցիին աղբիւրէն, տղաքներ կը վազվոտեն, աւելի
պզտիկները կը ճչեն, կու լան, պառաւները վերմակներուն
տակ կծկտած կը դողդղան, ու այս ամէնուն վրայ թշուառու-
թեան այնպիսի հով մը կայ որ սիրտդ կը սեղմէ : Ու այս
այսպէս պիտի շարունակուի մինչեւ աստու, ամէնքն ալ բաց
օդին պառկած, խառն մերձաւորութեան մը մէջ, — կիներ-
ը, տղերքը, տղաքները քով քովի :

Բ.— ԴԷՊԻ ԱՐՄԱՇ

Հիմնադրութի, առաւօտ.

Առտուն կանուխ ճամբայ ելլելու է Իզմիտէն՝ Արմաշ հասնելու համար:

Գիշերուան կառախմբով եւ շոգենաւով եկող ուխտաւորները աւելցուցած են Իզմիտի տակնուվրայութիւնը: Ամբողջ քաղաքը պատրաստուած է ընդունելու այս անսովոր յոգնախուռն բազմութիւնը, որ իր ամէնօրուան խաղաղիկ ու հանդարտ կեանքը վերիվայր շրջած ու խառնակած է: Պանդոկները լեփ լեցուն են եւ եկողները կը ճամբեն: Ամէն տուն՝ հիւրանոց մըն է արդէն: Մեծագոյն ապաստանարանն է եկեղեցին, իր բակով ու սենեակներով, որք ուխտագնացութեան առաջին հանգրուանը կը կազմեն:

Քուն չի կայ: Ամէն տեղ հապճեպ մը, արտորանք մը, անդուլ երթեւեկ մը: Ընտանիքներ որոնք իրենց էրիկ մարդը կորսնցուցած են, մայրեր որոնք իրենց զաւակը կ'որոնեն, խումբեր որոնք իրենց մէկ ընկերը կը փնտռեն, պանդոկէ պանդոկ, տունէ տուն հարցնելով. «Իրիկուան քրէնովը սանկ մարդ մը էկա՞ւ»:

Կարաւանը կը կազմուի առտուն կանուխ ժամը իննին: Յաղթ ու դանդաղ գոմէշները, գիշերն ի բուն պառկած եկեղեցիին զառիվերին երկայնքը, հոսուն տղմին մէջ որ իրենց կաշիին վրայ փայլուն ու իւղոտ խաւ մը կապած է, կը լծուին սայլերուն եւ իրարու ետեւէ ճամբայ կ'ելլեն: Իւրաքանչիւր խումբ առաջուրնէ բռնած է իր սայլը. կասկածոտները, ապահովութեան համար, իրենց հետ տարած են, առջի իրիկուրնէ, սայլապանին մէկ ո եւ է առարկան, ընդհանրապէս սայլին լուծքը:

Ես չառ ուշ ճամբայ կ'ելլեմ, ժամը 2 1/2ին, ձիով: Ինծի կ'ընկերանայ իր ձիուն վրայ Սահակ աղբարը, ծանօթ ձիապան, ըստ ճանաչման կտրիճ մը, առոյգ ու նիհար, մատաղ կաղնիի մը պէս ճապուկ ու զօրաւոր, Ձէյպէկի տարա-

զով, Ֆէսին բոլորտիքը փաթթած գունաւոր թաշկինակ մը որ իր դէմքին խիզախ արտայայտութիւնը կ'աւելցնէ, իր կամարին ծայրէն ցուցնելով՝ յաղթական՝ ատրճանակն ու դաշոյնը: Մեզի հետ կուգայ նաեւ Իզմիտցի խեղճ հայ կին մը, նոյնպէս ձիու վրայ: Իր ձիուն երկու քովէն մէկ մէկ կողով կախուած են, որոց մէկուն մէջ կապոցներ կան, իսկ միւսին մէջ հէգ վեցամեայ մանուկ մը, իր տղան, խուլ ու մունջ, զոր ահա երեք տարի է շարունակաբար Արմաշ կը տանի՝ Աստուածածնի գութը հայցելու այդ տարաբաղդ պզտիկին վրայ: Ուխտդ ընդունակա՛ն, մարի՛կ:

Շուտով կ'անցնինք Համիտիէ փողոցէն, Իզմիտի պուլվարը, որ իրօք եւրոպական փողոցի մը չափ լայն է, երկու կողմէն ծառերով զարդարուած ու բաւական լայն յատակուած, եւ դուրս կ'ելլենք քաղաքէն: Հոն, չնչին գնով մը, նոր բան մը կը սորվիմ, յօսփրաֆ պաատրի համար տասնական փարա կ'առնեն մեզմէ իբր տուրք, զոր այստեղ պաճ կ'անուանեն (բաղդատել հոմանիշ հայերէն քաժ եւ Փրանսերէն քէաժ բառերուն հետ): Շատ հին սովորութիւն մըն է այս որ Միջին Դարու Եւրպայի ամէն քաղաքներուն պարսպադռներուն առջև ի գործ կը դրուէր: Ռուսիոյ մէջ ալ, մեծ պողոտայներուն գլուխը մէկ մէկ փակոցներ հաստատուած էին, երկու ցիցեր որոց միջև հորիզոնաձեւ հաստատուած չարժուն ձողը ուղղահայեաց կը բարձրանար՝ թող տալու համար անցնիլ մարդերուն եւ կառքերուն: Եթէ չեմ սխալիր, այդ սովորութեան ամենավերջին հետքերը դեռ չեն ջնջուած այժմ Ռուսիոյ մէջ:

Մեր առջև կ'երկարի խճուղի մը, երկար, անհատնում, անսահման: Արեւը իր ճառագայթները անարդել կը թափէ ճամբուն վրայ, արծաթաղօծելով փոշին որ ջուրի հարթ մակերեւոյթի մը պէս կը փռուի: Այս փոշեղէն ծովն իր կոհակներն ունի: Դիտա՞ծ էք, իրիկուան դէմ, քամիին վազքը ծովուն վրայ. հովը իր առջևէն վտարական կը հալածէ պզտիկ մանտրտիկ կոհակներ որք մութ կապոյտով մը կը գունաւորեն ջուրին սպիտակութիւնը: Այստեղ ալ, փոշիի բարակ խաւ

մըն է որ դանդաղօրէն կ'անջատուի նախ, յառաջ խաղալով, վաղիւլով զրեթէ, հետզհետէ բարձրանալով ու տարածուելով:

Գիւղացիներու կառքեր, ձիաւորներ, հետեւակներ, ամէն վայրկեան մեր դէմը կ'ելլեն: Սայլերն ընդհանրապէս բեռցած են փայտ, եզիպտացորեն, ծխախոտ, արմտիք, իսկ ձիերը՝ ածուխ: Անատոլուի ճշմարիտ գիւղացիներ, առոյգ, բարձրահասակ, արեւէն այրած, այլատեսակ տարազներով, որոց մէջ Փէսին փաթթուած թաշկինակը, առաւել կամ նըւազ ծաւալուն շալվարը եւ չուաններով կապուած տրեխը՝ յարեւման են զրեթէ միշտ:

Զարմանքս մեծ կ'ըլլայ սակայն երբ կը տեսնեմ թէ գըրեթէ ամէնքն ալ Հայ են. չէ՛, եթէ իրենց գիւղական պարզութեամբ ամէնքն ալ պարտք չհամարէին ըսել մեզ «Բարի՛ երթաք», յաւիտեան չպիտի մտածէի թէ Հայեր են ասոնք: Այս զարմացումս վերջէն աւելի սաստկացաւ Արմաշի մէջ. է՛հ ի՞նչ, ա՞ն ալ Հայ է, ա՞ն ալ Հայ է: Այո՛, Հայ են: Կը կարծեմ թէ մարդաբան մը եթէ ուզէր հայկական բուն տիպարը գտնել մեր մէջ, անճրկած պիտի մնար այս գանապան տիպարներու անհուն պէսպիսութեան առջեւ:

Խճուղիին երկու կողմէն կ'երկարաձգուին ընդարձակ արտեր, որոց հունձքն աւարտած է արդէն: Եզիպտացորենի լայնատարած դաշտ մը ուշադրութիւնս կը գրաւէ. պտուղները հնձուած են եւ արմատները միայն կը մնան ուղղաձիգ, արեւէն չորցած, աղտոտած, սեւցած, — կարծես ձայնարկութեան անվախճան նշաններ՝ հողին մէջ ցցուած, բնութեան ահաւոր խորհրդին անհունութիւնը որակելու համար: Ծխախոտի արտերը միայն կը պահեն դեռ իրենց կանաչութիւնը, բարակ ցօղունի մը ծայրը դալար փունջով մը, որուն մէջ ճերմակ ծաղիկներ՝ խօսուն խուղարկու աչքերը կը թուին լայն տերեւներուն: Անկէ դուրս, բնութեան թմրիրն է որ կը տիրապետէ, հնձուած արտերուն տրամութիւնն, այրած կոնծած գետնաքարչ խոտերով ծածկուած: Խճուղիին երկու կողմը, տեղ տեղ, ծառերու պուրակներ, որոց գունատ տերեւներուն մեղամաղձութիւնը ա՛լ աւելի կը թաղծա-

նայ փոշիի բարակ խաւին տակ : Մացառները միայն կը պահեն, ճամբուն երկու կողմը, իրենց մշտադարուն թարմութիւնը . բնութեան ժպիտն է այդ, անշարժ, անփոփոխ, ծերանալ չգիտցող կնկան մը անմեռուկ հրապոյրը : Մորմենիները իրենց փշոտ ճիւղերուն շաղապատումով կամարներ կը ձեւացնեն, որոց վերեւ կարմիր ու սեւ պտուղները իրենց անմատչելի առարկայի չարախնդաց հեղնութիւնը կը նետեն մեզ կարծես :

Հինգշաբթի, կէս օր .

Երկաթուղին կ'ընկերանայ մեզ հիմա, իր դծերուն փայլփլիւնը երկարելով մինչեւ հորիզոնը, մետաքսէ մոխրագոյն ժապաւէնի հանդունատիպ : Վերջ ի վերջոյ կը կտրէ մեր ճամբան եւ մենք կը թողունք զինքը անյայտանալ դէպի աջ, շարունակելով մեր գնացքը ձախակողմէն : Լեռներու շրջաթան, որ աջակողմէն մեզ չի թողուր Իզմիտէն սկսեալ, կ'ուղեկցի մեզ, միշտ հաւատարիմ : Լեռնաշղթային անընդհատ վայրէջքը ու վերելքը՝ հորիզոնին վրայ կը ձեւացնէ խօլական անհաւատար դիմ մը, ստուերոտ տարտամութեան մը մէջ բթացնելով իր ցցունքներուն եւ ծործորներուն եզերումները : Հեռուէն հեռու կապոյտ թանձր մուխ մը կը բարձրանայ, կ'ոլորտանայ, դանդաղօրէն ծփանում ամպ մը յօրինելով : Ածխադործներուն խարոյկներն են որ կը մատին լերանցամէջերուն խորը :

Լոխկ կ'երթանք, մեր ձիերուն կանոնաւոր զնացրով : Դաշտանկարին անդորրութենէն ու անշարժութենէն բան մը անցած է մեզի : Անցորդները հետզհետէ կը ցանցատին : Հեռուէն հեռու, փոշիի ամպ մը կը յայտնէ մեզ սայլի մը դալուստը :

Հիմա կը բաժնուինք խճուղիէն, թողլով անոր թաւայիլ իր փոշոտ երիզը մինչեւ Պադուտա, եւ կը մտնենք քովնորի նեղ ճամբու մը մէջ որ Արմաշ պիտի տանի : Այդ ճամբան մասնաւորապէս շինուած ուղի մը չէ, այլ սայլերուն անխնհրուն փորած մէկ արահետն է լոկ : Մատերը կը շատնան

կամաց կամաց եւ քիչ ետքը անտառին մէջ ենք արդէն : Փոշին այստեղ աւելի թանձր է, կակուղ գորգի մը պէս փռուած մեր ձիերուն ոտքերուն տակ, — մաշած ու փտուկ գորգ մը սակայն, որուն թելերը քակուէին ու փեթըռտուէին մէն մի քայլափոխի : Կառքերէն թափած յարդի շիւղեր՝ փոշիին մէջ կը փայլին ոսկիի տարօրինակ ցոլացումով, ամէն անգամուն ծռելու եւ գայնս վերցնելու փորձութիւնը տալով քեզ : Մանրիկ մողէսներ, գորշ, արեւէն հրապուրուած, փոշիին մէջ կը պտըտին, չկրնալով փախչիլ, իրենց թաթերովը ի գուր ջանալով կռուան մը գտնել այդ փխրուն ու անհաստատ կոյտին վրայ :

Արեւը կ'այրէ զմեզ, ձիերը կը յոգնեցնեն եւ անօթութիւնը կը նեղէ : Պէտք է տեղ մը իջնել, պատառ մը բան ուտել ու հանգստանալ : Ժամանակ չեմ ունեցած իզմիտէն քիչ մը ուտելիք առնելու. բայց Սահակ աղբար ապահովացուցած է զիս. «Դուն հոգդ մի՛ ըներ, հաճի՛ աղա, ես ուտելիք առեր եմ հետս» : Եւ կ'իմացնէ թէ քիչ մը ետքը կը հասնինք Չէրքէսին խահուէն, ի Քիրէմիտ Գուլուսու, ճամբուն կէսին վրայ, ու հոն կ'իջնենք :

«Չէրքէսին խահուէն» բացավայրի մը վրայ հաստատուած է : Քսանի չափ երկար ցիցեր որոց վերեւ չորցած ճիւղեր շարուած են, եւ խորը փայտաշէն խրճիթ մը. ահա սըրճարանը :

Եօթը ութ թուրք գիւղացիներ, որք քիչ մը վարը թողած են իրենց սայլերը, եկած են հոն սուրճ մը խմելու : Ամէնքն ալ իրենց ծանր ու յարգական բարեւներով կ'ընդունին զմեզ : Խսիլի մը վրայ կ'երկննանք եւ կը հրաւիրեմ Սահակ աղան իր ուտելիքները բերելու :

Իր ձիուն մախաղէն կը բերէ ինծի օխա մը հաց, հաստ թուղթէ ծրարի մը մէջ ձիթապտուղ եւ երկու հատ ճերմակ բոդկ : Իր երեսը կը նայիմ. ա՛հ է իր ծանուցած ճաշը : Բայց ընտրութիւն ընելու, փափկաճաշակի խժրճանքներ փնտռե-

լու տեղը չէ : Սրճարանին մարդիկը բարեբաղդաբար ունին խաչած հաւկիթ ու խաղող : Ախորժալի ճաշ մը կ'ընենք, պաղուկ ջուրով մը ոռոգելով գայն, սթափիչ խահուէով մը կաղդուրուելով, եւ նորէն ճամբայ կ'իյնանք :

Բուն անտառին մէջ ենք : Ծառերը շարունակական յաջորդութիւն մը չունին, այլ տեղ տեղ իրարմէ կը կտրուին բացաստաններով : Անոյշ ու առողջ բուրում մը կը լեցնէ օդը, երանաւէտ հեշտութեամբ ուռեցնելով թոքերը : Բարձրաբերձ ծառերու քով իրենց գլուխը կը տնկեն վախկոտ մատաղ տունկեր, աւելի կանաչ, աւելի առոյգ : Երբեմն սակայն, տեսարանը կը փոխուի : Գիւղացիներ, արօտավայր կամ արտ ունենալու համար, այրած են անտառը. ու բոլորչի բացավայրի մը մէջ, ծառերու այրած կոճղեր՝ դեռ իրենց վրայ կրելով ճերմակ մոխիրը՝ մեռած բաներու չարաշուք տեսիլն ունին : Հողը, այրած, կը փռուի լերկ ու անկենդան, — ծանր վէրքի մը պէս՝ չըջակայ դալարուն դաշտանկարին վրայ :

Ճամբան կը խորտուրորտի հետզհետէ, բոլորովին անինամ, անընդհատ բազմապատկելով իր ոլորապտոյտ դարձուածքները : Յանկարծ, անտառէն ելլելով, հեռուէն կը նըշմարենք սայլերու երկարաձիգ շարք մը որ գրեթէ անշարժ կեցած է գառիվերի մը կողին վրայ :

— Ըխտաւորներն ին, կ'ըսէ Սահակ աղան :

Ու կը մտրակենք ձիերը :

Քիչ մը ետքը արդէն մեր դիմացն են Արմաշի եկեղեցիին դեղեցիկ դմբէթն ու չըջակայ շէնքերուն կանոնաւոր շարքը : Մեր ընկերուհին երեսը կը խաչակնքէ :

Երբոր ուխտաւորներուն սայլերուն կը հասնինք, կանդ կ'առնենք շնչասպառ : Չէ', կարելի չէ' երեւակայել թէ փոշին ի՞նչ հզօր տարր մըն է այստեղ : Եթէ բնութեան տարրերուն նոր դասակարգութիւն մը ընել հարկ ըլլար, պէտք է անպատճառ անոր մէջ մտցնել նաեւ Արմաշի ճամբուն փոշին : Կրակին պէս այրող է, ջուրին պէս լոյծ, օդին պէս կը մտնէ թոքերուդ մէջ : Երեք հարիւրի մօտ սայլերը, իրենց ծանր

անիւններով, հողը կ'աղան, զոր ապա օդին մէջ կը նետեն հովն ու գոմէշներուն յաղթ ոտքերը: Սայլերուն հաստ կտաւէ վարագոյրներուն տակ ի դուր կ'ապաստանին հէգ ուղեւորները. փոշին ամենազօր է, ամենայաղթ, ամենուրեք, ու կը պատէ կը պաշարէ զքեզ ամէն կողմէ, կոկորդդ տոչորելով ու թոքերդ այրելով:

Սահակ աղային կը նայիմ: Նայուածքիս մէջ չեմ գիտեր ի՛նչ կայ. բայց պահ մը կը կենայ, կը դիտէ առլեփ դառիվերն որուն ստորոտէն կը դառնայ ճամբան, ու կը պոռայ յանկարծ.

— Առա՛ջ քչէ:

Զին կը յամառի ցից ու քարոտ ճամբուն վրայ, բայց պէտք է որ փրկէ դմեղ, ու կը փրկէ: Տաթանելի վերելք մըն է այս, դուցէ՛ վտանգաւոր, բայց գոնէ մաքուր օդին մէջ մեռնելու մխիթարութիւնը կ'ունենանք. մինչ անդին, փոշին մէջ խեղդուի՛լ, ի՛նչ անփառունակ վախճան:

Երբ վանքին դրան առջեւ կը հասնինք, ժամը եօթնուկէսն է. մեր ձիերը ուրեմն հինգ ժամէն բերած են դմեղ Արմաշ, մինչ սայլերը տասնեւմէկ ժամ է որ կը քալեն ու դեռ չեն հասած:

Երբ ձիէն վար կ'իջնեմ, խենդի պէս կը վազեմ վանքէն ներս, սանդուղներէն վեր կ'ելլեմ չորս չորս, դէմս ելլող առաջին մարդուն թեւէն կը բռնեմ ու երեսն ի վեր կը պոռամ:

— Զո՛ւր, ջո՛ւր, ո՞ւր է հոս լուացուելու տեղը:

Զեմ գիտեր թէ մարդը ի՛նչ մտածեց վրաս, բայց անմիջապէս խնդիրքս կատարելու խելացութիւնն ունեցաւ:

Գ.— ՈՒՒՏԸ

Արմաշի ուխտադնացութիւնը երկու որոշ մասի կը բաժնուի. Եկեղեցին եւ քանայիրը: Մէկ կողմէ հողւոյն ամէնէն

դերազոյն ու սրբազան թուիչները, ու միւս կողմէ մարմնին ամէնէն անասնական ու բիրտ բնազդներուն ապերասան ստորնաքարչումը:

Այս բաժանումը սակայն, դիտողին ու իմաստասիրողին համար է: Ժողովուրդը, միշտ սէնքիւսդ, միշտ պարզ, տարօրինակ խառնակութեան մը մէջ կը չփոթէ այս երկուքը: Ու այս տրամագծապէս իրարու ներհակ տեսարաններուն յարակցութիւնը, խառնուրդը, նոյնացումը՝ իմաստասիրական ամէնէն հետաքրքրական երեւոյթն է զոր կ'ընծայէ Արմաշ՝ Խաչվերացի շարթուան մէջ:

Ուխտի մը համար որոշեալ ժամանակներու մէջ որոշեալ վայր մը երթալու սովորութիւնը՝ նախապատմական հնութեանց մէջ կը կորսուի: Ուխտագնացութեանց ամէնէն հին յիշատակութիւնն է Ելեւսեան տօները որք տեղի կ'ունենային Ելլադայի Ելեւսիս քաղաքին մէջ, ի պատիւ Դեմետրէի, երկրագործութեան խարտիշադեղ դիցուհիին: Դեմետրն էր որ այն ժամանակներուն մէջ ուր մարդիկ, իրենց վայրենի կեանքին մէջ, չէին կրնար հողէն հանել իրենց ապրուստը, կը սնուցանէր մարդկութիւնը: Ինքն էր որ կը բուսցնէր ցորենը եւ կ'արդասաւորէր արտերը: Քաղաքակրթութեան դիցուհին էր կերպով մը, եւ ի պատիւ իրեն Ելլադայի ամէն կողմերէն կուգային, ուխտերով ու դոհարերութիւններով, ու առիթ մը կ'ըլլար այս աշխարհի ցեղերուն՝ դիրար ճանչնալու:

Մեր մէջ, Խորենացին կը յիշէ Անահիտի ուխտագնացութիւնը: Ստրարոն այդ ուխտագնացութեան վրայ կը յիշատակէ այնպիսի մանրամասնութիւններ որք չեն կրնար այստեղ արտագրուիլ: Հայուհիները անդ կ'երթային կորսնցնել այն դոր կին մը մէկ անդամ միայն կը կորսնցնէ, ու այնուհետեւ աւելի յարդի կը նկատուէին եւ կնութեան կը խնդրուէին:

Արմաշ՝ բաւական տարիներէ ի վեր ուխտագնացութեան վայր մըն է: Դարէն աւելի է որ անդ կ'երթան Աստուածածնի պատկերին առջեւ ծնրադրելու, անկից խնդրելու իրենց ցաւերուն մեղմացումն եւ իրենց փափաքներուն իրագործումը: Ձգիտցուի՞ր ճշդիւ թէ ո՛ր ժամանակէն սկսած է ուխտագնացութիւնը. բայց ապահովապէս մէկ դարէն աւելի է որ Արմաշի բլրակէն վեր կ'ելլեն ուխտաւորներ: Անկից առաջ վանքը հաստատուած էր արդէն, բայց այդ բլրակին հրաշագործ զօրութիւնը դեռ յայտնի չէր ժողովուրդին:

Աստուածածնի պատկերն ալ, որ հրաշագործ զօրութիւն ունի եւ որուն առջեւ կ'երթան երկրպագել բարեպաշտները, չգիտցուի՞ր նորէն թէ ո՛ւսկից բերուած է եւ կամ որո՛ւ ձեռքով նկարուած: Դիտելի է թէ ամէն վանքերու մէջ Աստուածածինն է որուն յատկացուած է հրաշագործ զօրութիւնը: Կինը, որ վանքերու մէջ «քաղաքացիի իրաւունք» չունի, պատկերի ձեւին տակ կը պաշտուի այդ վայրերուն մէջ: Ահաւասիկ իմաստասիրելու ուրիշ նիւթ մըն ալ:

Ինչո՞ւ կուգան Արմաշ:

Ուխտի համար: Ո՛վ որ ցաւ մը ունի, նիւթական թէ բարոյական, ամուլ կինն որ զաւկի կ'ըղձայ, մայրն որ աղջկան համար փեսայ մը կը խնդրէ, ո՛վ որ տուն մը կ'ուզէ, ձիապանն որ իր ձիերուն առողջութիւնը կը բաղձայ, երկրագործն որ լաւ հունձք մը կը սպասէ, կինն որ իր սիրած անձին հաւատարմութեանը կը ցանկայ, իրենց անառակ զաւկին զգաստութիւնը հայցող մայրերը, ամէնքն ալ Արմաշ կը դիմեն:

Իրենց ուխտը մէկ երկու կերպով կը կատարեն: Բուն ցաւադարները, խուլիւրը, մունջները, խելադարները, ջղային տագնապներով յուղուած կիները, Աստուածածնի պատկերին առջեւի գաւթին մէջ կը դրուին մինչեւ չորս օր չորս գիշեր, չըջապատուած իրենց մարդերէն որք պաղատագին կը հայցեն Տիրամօր կարեկցութիւնը այդ եղկելիներուն վըրայ:

Միւսները ոչխար մը կը նուիրեն՝ մատաղի համար, մոմ

կը վառեն, կանթեղին մէջ իւղ լեցնել կուտան եւ «դարպաս» անուան տակ գումար մը կը նուիրեն:

Ինծի համար ուխտին ամէնէն հետաքրքրական եւ նկարագրեղ կողմը կը կազմեն այն զանազան արծաթէ առարկայները զորս ուխտաւորները կը նուիրեն Աստուածածնի պատկերին եւ որ իրենց ուխտագնացութեան նպատակը ցոյց կուտայ: Թեւին վրայ հիւանդութիւն մը ունեցողը արծաթ թեւ մը կը նուիրէ, աչքի հիւանդութիւն ունեցողը՝ արծաթ աչք մը, սիրտ մը, ձեռք մը, ամբողջ մարմին մը, տուն մը ուզողը՝ տուն մը կը նուիրէ, կառք մը, ձի մը, եւայլն: Այս սովորութիւնն ալ շատ հին է: Աստուածաշունչին մէջ կը կարդանք թէ Փղշտացիները իրենց երաստանի հիւանդութեանց եւ իրենց դաշտերն աւերող մուկերուն համար իրենց քուրմերէն պատուէր ստացան Իսրայէլացիներուն Տապանակին նուիրելու «զպատկերս երաստանաց ձերոց, եւ զնմանութիւն մկանց ձերոց՝ ապականչաց երկրին»: Այդ պատկերները ոսկիէ շինուեցան:

Ուխտագնացութեան մասը կը կազմէ նաեւ մանկանուէրը: Ժամերգութենէն յետոյ, ծնողքները Աստուածածնի կը ծախեն, դրամական նուէրով մը, իրենց հիւանդ կամ անառակ զաւակները, եւ մէկ քանի տարիներ անոր պաշտպանութեան ներքեւ թողլէ յետոյ զայնս, ետ կը դնեն:

Ահաւասիկ ինչ է Արմաշի ուխտագնացութեան նպատակը:

Դ. — ՍՐԲԱԶԱՆԻՆ ՍԵՆԵԱԿԸ

Արմաշի մէջ, Խաչի ուխտագնացութեան ժամանակ, տիպարներու, տարազներու, լեղուի, զգացումներու արտայայտութեան ամէնէն ճշգրիտ հանդիսարանը ո՛չ եկեղեցիին մէջ է, ո՛չ դուրսի ընդարձակ պարտէզին մէջ ուր բազմութիւնը կը պտըտի յարաժամ, ո՛չ վանական շէնքերուն մէջ ուր ուխտաւորները կը պատսպարուին, ո՛չ վանքին դուրսի

լայնատարած հրապարակին վրայ ուր սրճարաններուն եւ խանութներուն մէջտեղ կը վիտայ ամբոխը, ո՛չ, այլ Վանահօր սենեկին մէջ: Քալէիտոսֆոք մըն է այդ սենեակն ուսկից կու գան կ'անցնին բոլոր բարեպաշտները, խորհրդանոց ուր կը յայտնուին բոլոր թաքուն ցաւերը, խուլ ըղձանքները, հաւատքի սլացումները, հոգեկան գերագոյն խանդաղատանքներն ու բոլոր ողորմ ու պղտիկ եսամոլութիւնները. տեսակ մը փողերանոց-սրբարան, ուր հաւատքն ու դրամը իրար կը խառնուին տարօրէն սերտութեամբ:

Այդ սենեկին մէջ բաղմած է Փոխ-Վանահայր Տ. Օրմանեան Սրբազան: Հոն է որ, առտուան պատարագէն յետոյ, բարեպաշտները կուգան վճարելու իրենց դարպասը, իրենց մանուկները ծախելու Աստուածածնին, հոն կուգան բերելու իրենց գանազան նուէրները:

Տ. Օրմանեան Սրբազանի թոյլտուութեամբը երկար ժամեր անցուցի այդ սենեկին մէջ, որ ուսումնասիրութեան եւ հոգեբանութեան կասարեալ դիտարան մը եղաւ ինծի համար:

Յաղթ ու կորովի գիւղացիներ ներս կը մտնեն ու, յարդանօք համբուրելով Սրբազանին ձեռքը, կը նստին բաղմոցներուն կամ աթոռներուն վրայ: Յետոյ իրենցմէ մին ոտք կ'ելլէ եւ կուգայ կամացուկ մը Սրբազանին սեղանին վրայ դնել իր դարպասը, մէկ մէճիտէն մինչեւ մէկ ոսկի եւ աւելի ալ: Սրբազանը կը գրէ ընկալադիրը եւ կը յանձնէ նուիրատուին: Յետոյ ետին կը դառնայ, վարադոյր մը մէկդի կ'առնէ կիսովին, թուղթ մը կը քաշէ եւ կու տայ նուիրատուին: Այդ թուղթերը՝ հինէն մնացած նուիրատոմսեր են, որոց վերեւ հրաչափործ Աստուածածնին պատկերը փորագրուած է եւ տակը գրուած է «Վճարեց 100 դահեկան վասն վերաշինութեան եկեղեցիին, Եւայլն»: Հին հանդանակութեան մը աւելորդ մնացած այդ թուղթերը՝ հիմա կը դործածուին իբր յիշատակ մը Արմաշի, եւ տեսնելու է թէ բարեպաշտներն ի՞նչ խանդակաթ սրտեռանդութեամբ կը տանին իրենց հետ այդ թուղթերը: Այնքան ճշմարիտ է որ դի-

տաւորութիւնն է ամէն բանի մէջ որ դործի մը էական հիմը կը կազմէ :

Կիներ ներս կը մտնեն, Իդմիտի գիւղերուն յատկանշական տարազովը, մետաքսէ կարճ վերարկու, գունաւոր ու ուղեցիկ շալվար, գլուխնին ոսկեթել եագմայով մը ուսկից մազը կը կախուի՝ մէկ հիւսքով՝ մինչեւ մէջքը : Երկիւղածութեամբ կը մտնեն ներս, Սրբազանին կը մօտենան եւ աջն համբուրելէ յետոյ, իրենցմէ մին մեղմով դետինը կը դնէ պղտիկ կապոց մը : Նուշ բերեր են Սրբազանին, կամ անձեռոցներ զորս իրենք մաներ են, կամ գուլպայներ զորս իրենք հիւսեր են ձմրան գիշերներուն տքնութեանց մէջ :

Երկու խեղճ կիներ ներս կը մտնեն, մէկ մէկ պղտիկ լաճի ձեռքէն բռնած :

Ռոտոսթոյէն են : Աւելի համարձակը խօսք կ'առնէ .

— Ա՛խ, Սրբազան, Աստուածածնին պիտի ծախենք, կ'ըսէ արտասուադին ձայնով մը : Անառակ են, դպրոց չեն երթար, չեն կարդար, կը փախին ծովեզերքը կ'երթան միշտ :

Պղտիկը, կրակոտ չարաճճի աչքերով, այս «Աստուածածնին պիտի ծախենք» խօսքին վրայ կը սարսափի, ինքզինքը կ'աղատէ մօրը ձեռքէն եւ կը վազէ դէպի դուռը, երբ կը բռնեն կը բերեն դինքը : Սրբազանին հայրական յորդորներուն տակ տղան կը հանդարտի ու հիմա իր աչքերը խոհուն ու մտածկոտ արտայայտութիւն մը ունին :

Կին մը ներս կը մտնէ դողդղալով .

— Ա՛խ, Սրբազան, ըի՛նա մը ունիմ : Ճամբան տիւլալիւն մը խալիպ ըրի . բան մը չէր, ոսկիի մը նոր նոր առեր էի քի հեռուէն Արմաշը տեսնամ, ճամբան նաւը եղաւ չիտեմ խալիպ եղաւ : Ճա'նըմ Սրբազան, սանկ եկեղեցիին մէջ ծանուցում մը բնէիք :

Վանքի դուռսի հրապարակին մեծ սրճարանին վարձակալներն եկած են ու կը դանդաւորին թէ ոստիկանութիւնը թող չի տար որ գիշերուան ժամը հինգէն յետոյ բաց մնան գինետունները եւ կ'արդիւյէ ֆիշէնկ նետելը : Ի՛նչ տեսակ է այդ մարդերուն միամտութիւնն որ իրենց օղիի հաշիւներուն հետ

խառնել կ'ուզեն Վանահօր միջամտութիւնը: Ու մանաւանդ ի՞նչ ահռելի ծարաւ է այն որ չի կարենար յապենալ մինչեւ ժամը հինգ խմելով:

Ուրիշ կին մը, Բերայէն, շատ շնորհքով ընտանիքէ մը, սրտի եսամոլ աղաղակ մը կ'ունենայ:

— Ա՛խ, Սրբազան, փէֆ աղէկ է Արմաշը, բայց ի՞նչ աղէկ կ'ըլլար եթէ Աստուածածինը Բերա ըլլար:

Ձեր տանը քովիկը թերեւս, այնպէս չէ՞:

Ու հետզհետէ կու գան, տողանցութիւնը կը շարունակուի անընդհատ. դրան առջեւ կարգի կը սպասեն. սենեակը պարպուելուն պէս՝ նորէն կը լենայ: Մէկը արծաթ բուրվառ մը կը բերէ, ուրիշ մը մետաքսէ թաշկինակներ, ամէնքն ալ իրենց դարպասը: Երկար ու կասկապուած քսակներու խորէն մէծիտիէները դուրս կ'ելլեն: Խորունկ մտածութիւններէ ետքը, նուիրատուն մէկ երկու մէծիտիէ կը դնէ սեղանին վրայ. ու յանկարծ նոր մտածում մը գալ կը թուի իրեն, իր մէկ ո եւ է բաղձանքը դոր մոռցած էր, ու մէծիտիէ մըն ալ կ'աւելցնէ իր նուէրին վրայ՝ տաժանելի շարժումով մը: Խեղճ գիւղացիներ են յաճախ որ առատօրէն կու տան իրենց դարպասը, եւ ուրիշներ, որոնցմէ բաւական գումար մը սպասել ներելի է, կը չափեն կը չափչափեն իրենց նուէրը:

Ու մէկ կողմէ այդ հաշուուած հաւատքը, զոր կը խորեն, կը մանրեն ծայրակտուր, անոր թռիչները սանձելով, ու միւս կողմէ այն բնազդական անխորհրդածեալ մատուցումները որք կ'ըլլուին՝ սրտի անխառն ու վճիտ բղխիւնով մը, դիտողին համար մարդակազմութեան տախտակներ են, որոց վրայ մերկապարանոց գիտեղուած են ներքին գործարաններուն ամէնէն թաքուն խորշերն ու ծալքերը:

Ու Օրմանեան Սրբազան, այդ ամէնուն մէջ, կը պահէ իր վարժ ու փորձ հոգեբանի անդորրութիւնը: Գրիչը ձեռքը միշտ, կը դրէ ու կը դրէ ընկալագրեր որք հաւատացեալներուն խանդին ծանրաչափն են, կը քաշէ իր գզրոցը որուն մէջ յատուկ խորշեր կան օսմանեան եւ անգլիական ոսկիներու, մէծիտիէներու, քառորդներու եւ մանրուքի:

Ու կու գան միշտ, ամէնքն ալ իրենց աչքերուն մէջ մատնելով իրենց ներքին ցանկութիւնները: Ու անոնց քով որք պարզապէս չահի ու յաջողութեան ակնկալութիւններ ունին, քանինե՛ր կան որոց մարմինը կը կրծէ ցաւը, որոց բարոյական տառապանքները՝ ալ շատ ծանր կու գան իրենց մարդկեղէն պատեանին, սեւեր հազած կիներ որ մեռած զաւկի ցաւ քաշած են, հիւանդի տէրեր որոց աչքին մէջ արցունք մը կայ միշտ, մայրեր որք յուսահատօրէն կը դիտեն իրենց աղջիկներուն ծիւրիլը ու հատնիլը ամուրիութեան մէջ: Ու դէպի Սրբազանին սենեակը տանող սանդուղը՝ Գողգոթա մը կը թուի ինծի, ու անկից վեր ելլողները՝ այդ Խաչի շաբթուն մէջ՝ իրենց խաչը շալկած են կոնակնին, ցաւով ու հեծութեամբ:

Ե. — ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԳԱՒԻԹԸ

Արմաշի հրաշագործ Աստուածածինը՝ կը գտնուի եկեղեցիին աջ կողմի գաւիթին ճակատը: Մեծադիր պատկեր մըն է, արեւելեան հին նկարչութեան հաստ ու անճարտար գծերով ու սաստիկ, ուժգին, պոռոտ գոյներով: Աստուածածինը, գլուխը թագով մը, գիրկն առած է Մանուկ Յիսուսը, նմանապէս բոլորովին զուրկ մանկական շնորհէ: Այդ արտայայտութենէ զուրկ պատկերին մէջ, Տիրամօր խոշոր աչքն է որ տարօրինակ կենդանութիւն մը ունի, աչք մը կարծես անդունդի մը վրայ բացուած, պակուցեալ, իր նայուածքին չեչտակի անշարժութեամբն ու ցրտութեամբը հալածելով զքեզ, ամէն կողմէ քեզ նայելով, բարեպաշտներուն գլուխները խոնարհեցնելով իր ահաւոր ու գերբնական էութեան մը արհաւիրքին տակ:

Այդ պատկերին՝ գեղարուեստական հանգամանքէ զուրկ ըլլալու իրողութիւնը դիպուածական բան մը չէ, անճարտար վրձնի մը անկարողութեան հետեւանքը, այլ կամովին, գի-

տակցարար, Աստուածածինը զրկած են իր մայրական շնորհադեղ ու վայելչածաղիկ տիպարէն որ կը տեսնուի նմանօրինակ պատկերներու մէջ: Խորանին վրայ գտնուող միւս Աստուածածինը գեղարուեստական արժէք ունեցող գործ մըն է, Վենետիկի մէջ նկարուած՝ Իտալացի մեծագոյն վարպետներու ստեղծագործութեանց ընդօրինակութեամբ, այլ ժամանակին մեծ խնդիրներ ու կռիւներ եղած են՝ զայն վանքին մէջ ընդունելու համար:

Այդ հրաշագործ աստուածութեան դէմ է որ տախտակամածին վրայ նստած, սլառկած, ծնրադրած, ընկողմանած են հարիւրէն աւելի մարդիկ, այր, կին, տղայ, ծերունի, հիւանդներ եւ հիւանդի տէրեր: Կ'երեւակայեմ թէ Պրոպատիկէի աւագանին եղերքը խոնուող բաղմութիւնը ճիշդ այդ տեսարանը ներկայացնելու էր: Երկու կատաղի խենդեր կան, վարտիքով ու շապիկով միայն, մին ձկնավաճառ մը Բերայէն ու միւսը Իզմիրցի խեղճ երիտասարդ մը, ու հուժկու մարդիկ բոնած են անոնց թեւերէն ու ոտքերէն: Խենդերը կը թոթուրտին, կը պոռան, կ'ոռնան. պահ մը կը հանդարտին ու կը վերսկսին: Բաւական թուով խուլեր ու մունջեր կան: Յետոյ խեղճ կիներ, ջղային տաղնապներու ենթակայ: Ուշադրութիւնս կը դրաւէ Ատարաղարցի ծաղկատի աղջիկ մը, դետինը պառկած. Խաչէռիքի կատարեալ տիպար մը, այնպէս ինչպէս տեսած եմ Բարիդի հիւանդանոցներուն մէջ, որ ակօսանքներուն մէջէն կը չչէ, կը փրփրի, սուր աղաղակներ կ'արձակէ, իր հիւանդութեան յատուկ «մեծ պարոյթը» կը գծէ՝ գլուխը գէպի ետեւ ծոկով մինչեւ մէջքը, մինչ իր կուսական հէղ վշտաշարժար կուրծքը՝ անհատնում հեւքի մը մէջ՝ փքոցի մը տխուր տպաւորութիւնը կը թողու: Իր ոտքերուն ու գլխուն վերեւ չորս հինգ կիներ նստած են, արցունքով, հառաչներով, ողբական պար մը բոնած հիւանդին բոլորտիքը:

Ու անդին, Աստուածածնի պատկերին առջեւ, ժխորը կը քարճրանայ, խուլ ու խորունկ բղղիւնի մը պէս. ուխտաւորներ որք մոմեր կը բերեն՝ ամէն հասակէ, կուզան իրենց

կարճ աղօթքը կատարել պատկերին դիմաց, ծնրադրելով ու խաչակնքելով, եւ Աստուածածնին առջեւ վառող կանթեղին մէջ թաթխուած բամպակի կտորներ գնելով, քառսուն փարանոց թիթեղէ փոքրիկ տուփերու մէջ: Բազմութիւնը կը սեղմուի, անհուն ճիգեր կը թափուին մինչեւ պատկերին առջեւ հասնելու համար, լուսարարները կը պողան, կը հայհոյեն, կիներն ու աղջիկները՝ սեղմուելով՝ ճիչեր կ'արձակեն. հրմշտուք մը եւ իրարանցում մը որ վերջ չունի, ու փոշին կը բարձրանայ, կը ծաւալի, ոսկի պնտիկներու պէս թռչկոտելով արեւի ճառագայթներուն մէջ: Ու ահա խենդերն են որ կը պողան, ցաւաւար կիներն են որք իրենց վայելքը կը նետեն: Եւ այս՝ ամէն վայրկեան, ամէն ժամ, չորս օր չորս գիշեր շարունակ:

Գիշերն է որ այս տեսարանը կը զգենու այն «պակուցանողական սաստկութիւնը» որուն վրայ կը խօսի Նարեկացին: Կանթեղներն իրենց խորհրդաւոր ու խոչորցնող լոյսը կը սփռեն այս ամէնուն վրայ. այն ատեն ընդհանուր պատկերը ուրուատեսիլ բան մը ունի որ կը սարսուացնէ զքեզ: Երկու երեք հարիւր կիներ, մէկ ձայնի վրայ կը մրմնջեն. «Ա՛խ Աստուածածին, ա՛խ Աստուածածին», իրենց կուրծքերը ծեծելով, այն լալկան ձայնով զոր մեռելներու տան մէջ կիները կ'ունենան՝ երբ ա՛լ կոկորդնին չորցած է երկարատեւ հառաչանքներէն ու աչքերնին ցամքած: Ու այս հեծութեան համանուազը, իբր թաքստոցէ մը, կ'ընկերանայ այն միւս ահեղ համանուազին որ կը սաւառնի դաւթին վերեւ: Բոլոր հիւանդները, այդ վայրին յատուկ գերազրգոթենէն բռնւած, իրենց ախտը զայրացած այս երկարատեւ սպասումներէն, տաքէն, ծարաւէն, անօթութենէն, իրենց չորս բոլորքը տիրող տարափոխիկ հիւանդարոյր մթնոլորտէն, այսահար ոգիներու պէս կը տանջուին: Ամէնուն նայուածքն յառած է Աստուածամօր պատկերին վրայ, յայտնութիւն մը ընդունելու գերազոյն համոզումով: Ու բոլոր այդ երազացնոր աչքերուն՝ կը թուի յայնժամ թէ Տիրամայրը կը ժպտի կամ կը քրտնի: Պատկերին մէջ, նայուածքը կը պահէ միշտ

իր խոթոռ ու անգգած անդորրութիւնը, ու այդ յաւերժաբայ կոպիճներուն ու զինքը դիտող հարիւրաւոր աչքերուն մէջ հզօր մագնիսականութիւն մը կը հաստատուի, ելեկտրական հոսանքաւ մը, որ ջիղերը կը գրգռէ ու կը պրկէ:

Հրաշքի մը կը սպասեն ամէնքը: Խաչին կիրակի առտուան պատարագին է որ ամէնքը, հաւատքի ծայրագոյն խանդավառութեամբ մը, կը սպասեն այն աստուածային գօրութեան որ պիտի քակէ լեզուները, պիտի շարժէ անդամալոյծ անդամները, որ ուղեղին խանգարեալ ծալքերուն մէջ պիտի վերահաստատէ բնական կարգաւորութիւնը: Այս տարի յիշուած հրաշքներուն մէջ, այլազգի տղայ մը, տասներկու տարեկան, ի ծնէ համր, սկսեր է բարբառիլ: Պէտք է ըսել թէ գաւթին մէջ սպասողներուն հետ կան տասնի չափ այլազգի այրեր ու կիներ ալ: Յիշուեցաւ նաեւ թէ ուրիշ համր տղու մըն ալ լեզուն քակուեր է:

Զ.— ՄԱՆԿԱՆՈՒԷՐ

Ժամերգութենէն յետոյ է որ, Արմաշի եկեղեցիին մէջ, տեղի կ'ունենայ Մանկանուէրի պատկառազգու արարողութիւնը:

Տասը քսան տղաքներ, շապիկ հագած ու մոմ բռնած ձեռուընին, սեղանին առջեւ կարգով կը շարուին: Անառակ տղաքներ են որոց վրայ «չնորհք եւ իմաստութիւն» կը խընդրուի, հիւանդոտ տղաքներ որոց համար առողջութիւն կը հայցուի, ու իր մեռած եղբայրներէն յետոյ մէկ հատիկ մընացած տղայ մը՝ որուն վրայ Տիրամօր կենսապարգեւ գթութիւնը կ'աղաչուի: Այս արարողութեան համար մասնաւոր աղօթք մը չկայ Մաշտոցին մէջ, այլ Ս. Գրքին բոլոր այն հատուածներն առնելով որոց մէջ մանուկներու վրայ խօսուած է՝ Արմաշի մէջ Ժամանակին շինուած է այդ աղօթքը, Վանահայր Գէորգ եպիսկոպոս Ալիքսանեանի օրով կամ ձեռքով:

Յետոյ մանուկները սեղանին վրայ կ'առնուին, եւ մինչ «Մանկունք Եկեղեցւոյ, փառաբանիչք Ս. Երրորդութեան» շարականը կը կարդացուի իրենց վրայ, երեք անգամ կ'երկըրպագեն սեղանին: Պահպանիչ մը կը փակէ արարողութիւնը:

Շատ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մըն է դիտել մանուկներուն դիմագծութիւնն ու վարմունքը այդ արարողութեան միջոցին: Յորչափ որ վարը, սեղանին առջեւ են, իրենց ետին տեսնելով իրենց մայրերը կամ քոյրերը, դեռ իրենք զիրենք կը զգան ընտանեկան մթնոլորտին մէջ եւ իրենց զգեստաւորումն ու իրենց ձեռքերուն մէջ վառող մոմերը զուարթ ու հաճոյական փոփոխութեան մը տպաւորութիւնը կը թողուն իրենց վրայ: Բայց երբ իրենց մայրերէն բաժնուելով սեղանին վրայ կ'ելլեն, այն ատեն անօրինակ գերբնական աշխարհի մը մէջ մտած ըլլալու արհաւիրքը կը կարդացուի իրենց աչքերուն մէջ, կարծես հողային երկրաւոր բաներէն անդառնալի կերպով կտրուած, անջատուած, քովընտի սարսափահար նայուածքներ նետելով դէպի իրենց մայրերը: Երկրպագութեան միջոցին, ա'լ աւրուած է այն դեղեցիկ կարգը որ վարը տեսնողներուն դոհունակութիւն կ'ազդէր: Ոմանք, շուարած, արդէն այդ «ծախուելու» դադափարին սարսափին տակ, կը խռովին, կը գժգմին, վայրի ձիերու պէս կը խրտչին. ուրիշներ, կարծես ըմբռնած այդ խորհրդաւոր վայրկենին բոլոր վեհութիւնը, հասուն լըրջութեամբ մը կը յառաջանան, կանոնաւորապէս ծալելով իրենց ծունդերն եւ խաչակնքելով: Երբոր սեղանէն վար իջած են, ամէնուն ալ սրտին մէջ բոյն դրած է նոր գիտակցութիւն մը, ահաւոր խորհրդի մը մասնակցած ըլլալու խորին հաւատքը: Աստուածածնի հովանին միշտ իրենց վրայ՝ փըրկելով զիրենք ամէն վտանդներէ ու ճախողուածներէ, եւ այս տարտամ մտածութիւնները, անկերպարան այլ դրացուած, իրենց դէմքին կուտան ծանրակաց խստութիւն մը որ պիտի տեսէ:

Է.— «ԵԿԵՍՑԷ»

Արմաշի եկեղեցիին մէջ ամէնէն ազդական արարողութիւնն է իրիկուան ժամերգութիւնը, «Եկեացէ»ն: Երբ մութը կը կոխէ, Դպրեվանքին երսունէն աւելի աշակերտները, իրենց սեւ մաքուր լայն վերարկուները հագած, կարգով կ'երթան եկեղեցին, ուր բազմութիւնը խոնուած է արդէն: Ամէնքն ալ կը սպասեն այն պահուն երբ աշակերտները, իրենց ներդաշնակ ու միաբերան երգեցողութեամբ պիտի եղանակեն Նարեկացիին մեծ աղօթքը, «Առ Մայրն երանութեան՝ ի խորոց սրտի խօսք ընդ Տիրուհւոյն»: Եւ ահա աղօթքը կը սկսի դաշն, վսեմական, հեռուէն, խորունկէն եկածի պէս, ու սարսուռ մը կ'անցնի բոլոր ներկայներուն մէջէն, անգիտակցաբար ձեռուրնին բանալ տալով եւ աչքերնին վեր դարձնելով: Նարեկացիին ամէնէն հրաշալի հատուածն է այդ, ճշմարտապէս գրական հատուած, արձակ բանաստեղծութիւն մը իր լայն ու թաւալուն հնչականութեամբ. — «Հրեշտակ ի մարդկանէ, մարմնատեսիլ քերովբէ, երկնաւոր արքայուհի, անխառն իբրեւ զօղ, մաքուր որպէս լոյս, անշաղախ ըստ նմանութեան պատկերի արուսեկին բարձրութեան, Եղեմ շնչական...»:

Ամէնուն աչքերը կը վառի՛ն արցունքով: Եկեղեցիին մէջ լաստակերտները կանգուն են դեռ՝ նորոգութեան պատճառով, եւ իրենց ստուերները՝ պլպլուն լոյսերուն քմահաճոյքին հետ կը դողդղան կը վազվոտեն պատերուն վրայ, վիթխարի մանուկներու թևերուն պէս: Անդին, Աստուածածնի գաւթին մէջ, ամէնքը ոտքի ելած են, իրենց հողիին բոլոր զօրութեամբը, իրենց մարմնին ամբողջական ընծայումովը ընկերանալով աղօթքին որ կ'ուղղուի առ Տիրամայրն: Խենդերը, ջլախտաւորները կարծես սահմուկած են ու ապշութեամբ կը դիտեն իրենց չորս բոլորտիքը:

Քոփս կին մը կայ, ներկուած մաղերով ու չալարուած դէմքով, անճաշակ ճոխ արդուգարդ մը ըրած, որ երեսի վըրայ դիտինը ինչեւէ է, կուրծքը ծեծելով, հող չաւանելով որ

իր յորդ արցունքները կ'աւրչտկեն դէմքին բոլոր խնամեալ սնդոյրները, ու իր ամբողջ էութիւնը հառաչ մըն է միայն, իր կուրծքէն անդուլ արձակուելով, հատնող երկարումի մը մէջ սպառելով:

Անդին աղօթքը կը շարունակէ.

«Ահա կաթիլ մի կաթին քումդ կուսութեան յանձն իմ անձրեւեալ՝ կենաց ինձ զօրէ»:

Ա՛խ, ա՛խ, ա՛խ: Ու ձայնարկութիւնները կը յաջորդեն իրարու, հեծկլտութիւնները ու թառանջները օղակ օղակ կը բարձրանան օդին մէջ, եկեղեցիին կամարներուն զարնուելով: Խռնուած բոլոր այդ ժողովուրդը, հաւատքի անդիմադրելի մղման մը տակ, ամբողջ անձնամատոյց հոգի մըն է լուկ, առ Տիրամայրն ուղղուած, անձնամոռաց աղերսանք մը, պաղատանք մը, անոր մէջ հալելու, երկրային կապերէն ազատուելու, դէպի վեր սաւառնելու հզօր ըղձանքով մը: Ու հաւատքի այդ անհուն անսահման պոռթկանքին առջեւ, որուն նեղ կուղայ եկեղեցիին յարկածածուկ շէնքը, անբացատրելի խանդաղատանք մը կը լեցնէ հոգիս: Ռընանի պատմութիւնը կուղայ միտքս: Պրըղանեի մէջ աւանդութիւն է թէ Իս անուն քաղաք մը ծովուն մէջ անյայտ կորսուած է: Զըկնորսները տարօրինակ պատմութիւններ ունին անոր վրայ: Փոթորկի օրերը, կը հաւաստեն, ալիքներուն խորը կը տեսնուի անոր եկեղեցիներուն սլաքներուն կատարը. անդորրութեան օրերը, անդունդէն կը բարձրանայ ու կը լսուի անոր դանդաղներուն ձայնը, օրուան ժամերգութեան եղանակին համաձայն: «Յաճախ ինձի այնպէս կուղայ թէ սրտիս խորն ունիմ Իս քաղաք մը որ տակաւին կը հնչեցնէ դանդաղներ՝ յամառարար հրաւիրելու սրբազան պաշտամունքներուն հատասցեալներ որք ա՛լ մտիկ չեն ըներ»: Ու այդ բոլոր ժողովրդին հանդէպ որ մէ՛կ մտածումով մը միացած է, խորհելով այն գերազոյն դորութեան վրայ որ դոնէ այդ վայրկեանին բարի, անկեղծ, անչափանդիր, խանդավառ ու մարդասէր կ'ընէ այդ բոլոր մարդիկն ու բոլոր կիները, «կանդ կ'առնեմ մտիկ ընելու համար այդ գողգողալին թրթռումն»:

րուն, որք անվախճան խորութիւններէն գալ կը թուին ինծի» :

Ը.— ՈՒՆՏԱՒՈՐՆԵՐԸ

Արմաշի վանքին դրան առջեւ տարածուող ընդարձակ հրապարակը, ուր տեղի կ'ունենայ քանայիւրը, ամէնէն խառնակ ու աղմկալից տեսարանը կը ներկայացնէ զոր տրուած ըլլայ մարդուս դիտել երբեք: Բազմութիւնը, եկեղեցիին մէջ իր աղօթքը կատարելէ ու մօմը վառելէ յետոյ, դուրս կ'ելլէ անմիջապէս՝ մէկ մասը բացօթեայ սրճարաններուն մէջ օղի խմելու եւ միւս մեծաւոյն մասը՝ անոր օղի խմելը դիտելու համար:

Եկեղեցիին դրան քովէն անմիջապէս կը սկսին առժամապէս հաստատուած փայտաշէն խարխուլ խանութներ, աղտոտ ուտելիքներու, անուշիղէններու, շաքարեղէններու՝ որոց դիմաց պղտիկ տղաքներ շարուած մատուրնին կը լղեն: Փերեզակներ, իրենց ապրանքները գետինը փռած, կիներու մեծ բազմութիւն մը հաւաքած են իրենց գլուխը. դեղացի աղջիկներ, դունաւոր տպածոյներու, ուլունքներու, ապարանջաններու, աժան մատնիներու եւ օղերու տեսքէն հրապուրուած, երկար սակարկութիւններով կը տապալտկին իրենց պչրասիրութեան դրդումին եւ դեղացիի հաշուագիտութեան միջեւ:

Այդ խանութներու շարքը կ'երկարաձողուի մինչեւ Արմաշի գիւղը, որուն տուները, վերջին հրդեհէն այրած, հիմամբողջովին շինուած են: Այս «շինուած» բառը սխալ ըսի. «հիւսուած» պէտք է ըսել. տուներուն մեծ մասին արտաքին երեսը ճիշդ կողովի մը պէս հիւսուած է:

Բանայիւրը դուր ու դադրում չունի: Երբ գիշեր կ'ըլլայ մանաւանդ, ամբողջ հրապարակը կը լեցուի բազմութեամբ, լոյսերով, թմբուկի ու փողի, լանթերնայի ու թէֆի ձայնե-

րով, երգերով, աղմուկով: Բայց բուն Բանայիրի՝ «արհեստագիտական» տեսակէտով՝ այս հանրային զուարճութիւնը իր տեսակին մէջ շատ վար կը մնայ մեր Պոլսի ծանօթ տօնախմբութիւններէն, բացի թերեւս իրենց ֆիշէնֆէն որ շատ լաւ է, աչք կտրածին չափ բարձրանալով երկնքին մէջ. ու Պոլսի հովարտաները՝ եթէ կ'ուզեն օդին մէջ սուրացող լուսեղէն ցայտքին ազդած հաճոյքը կրկնապատկել, թող իրենց մթերքը այս կողմերէն բերել տան:

Ինչ որ ներողամիտ իմաստասէրին համար այս տեսակ հանդէսներու արդարացումը կը կազմէ, ժողովրդին նախնական տիպարներուն առոյգ ու անխառն զուարճութիւնը, դժբախտն դէմ ազնուական արհամարհանք մը որ մէկ օրուան մէջ տարտղնել կուտայ այնքան օրերու տաժանքին վաստակը, ու այն խրոխտ գիտակցութիւնը որ զուարճացողներուն կուրծքը կ'ուռեցնէ եւ աչքերը կը վառէ՝ իրենց մարմնական բոլոր բովանդակ գերազանցութեան տեսարանովը, իրենց սկզբնական կրքերուն ազատ ու կտրիճ արտայայտութեամբը, — այդ ամէնը կը պակսի այստեղ:

Այդ բոլոր գեղացիները զուարճանալ չեն գիտեր. ներկայ գտնուեցայ պզտիկ կռիւի մը խումբ մը Ատաբազարցի երիտասարդներու եւ լանքէրնաֆիներու միջեւ. տղաքները քառսուն փարա տուեր էին նուագածուններուն եւ կը պահանջէին որ ժամ մը շարունակ նուագեն: Ասկից զատ, պարել չեն գիտեր, որովհետեւ ինծի համար պար մը չէ երկու հոգիի դիմացէ դիմաց կանդ առնելն ու իրենց մարմինը անճոռնի կերպով կոտրտելը: Ա՛հ, Պոլսէն եկած երիտասարդներու խումբ մը կար, ջրհանկիրներ կամ ձկնորսներ, հինգ վեց հոգի, որք թեւ թեւի տուած պար բռնած էին. իրենց գլուխը երիտասարդ մը կը դտնուէր, ծանօթ տիպարին ամէնէն գեղեցիկ օրինակներէն մին, բարձրահասակ ու կարշնեղ. տեսնելու էր թէ ի՞նչ շնորհով ու վայելչութեամբ իր պարին արագ վազքին մէջ իր հետը կը քաշէր կը տանէր իր պարակիցները, նայուածքը անճառ խնդութեամբ մոլորուն, գլուխը բարձր, արհամարհոտ ու վէս, ժպիտը չրթունքէն անպակաս,

ու ի՞նչ անտարբեր ու անփոյթ առատաձեռնութեամբ քառորդ ոսկի մը կը փակցնէր նուագածուին ճակտին :

Ու յետոյ, պէտք է ըսել, շալվարը զոր հալած են այդ բոլոր գիւղացիները, չես գիտեր ի՞նչ լուրջ ու ծանրադանդաղ բան մը ունի որ բնաւ չի յարմարիր այդ թեթեւաթուիչ ու արագոտն պարերուն, ու անոր լայն ու փոթփոթ խիստ ծալքերը՝ օտար տեղէ բռնի բերուած ու չընտելացած բանի մը տպաւորութիւնը կը թողուն՝ օղիի սեղանին գուարճութեանց եւ երգիոնակին թեթեւ ու ցատքոտուն նուագածութեան մէջտեղ :

Եւ սակայն հոս է բաղմութեան մը առաւելութիւնը որ միշտ, դիտողին համար, ընկերային ուսումնասիրութեան լաւագոյն միջոցն է եւ ան է որ ճշդագոյն ծանօթութիւններ պիտի տայ ժողովրդի մը բարքերուն, բնաւորութեան, սովորութեանց, տարադին, լեզուին վրայ : Ժողովուրդը այդտեղ է որ պիտի երևի իր ինքնութեանը համարձակ ու անծածկոյթ տեսարանին մէջ : Փափկանկատի դիւրադրածութեամբ պէտք չէ հեռու քաշուիլ ամբոխէն, նոյն իսկ իր աղտոտութեան ու դուհկութեան միջավայրին մէջ : Մեծագոյն դասը, անոր մէջ պիտի գտնենք :

Բաղմութեան մէջ ամէնէն աւելի ուշադրութիւն կը դրաւեն կիները, իրենց աւշային նիհար դէմքով ու շատ նուրբ, դրեթէ աթենական դիմադծութեամբ, որ այդ ցեղին հին աղնիւ սերունդի մը շառաւիղն ըլլալու ասպացոյցը կրնայ նրկատուիլ : Էրիկմարդիկ ալ բարձրահասակ են, բարեկազմ ու վայելուչ : Տղաքները... օ՛հ Ատարադարցի եւ Իդմիտցի փողոցի պղտիկ տղաքները. կարելի չէ երեւակայել աւելի անառակ, աւելի չարաճճի, աւելի արթուն ու խելացի սերունդ մը : Պղտիկները՝ հին նաւաստիներու պէս կը ծխեն ու կը հայհոյեն, սրամիտ խօսքերով, աշխոյժ կատակներով : Այս լաճերը քար կը հանեն, բարեկա՛մ, Մալթա կղզիին պղտիկներուն որք ատեն մը իրենց տեսակին մէջ աննման ըլլալու ապահովութիւնը տուած էին մեզ :

Տասը հազար հողի կը հաշուեն այս տարի Արմաշ եկող ուխտաւորներու բազմութիւնը:

Տասը հազար հողի, համեմատապէս չատ սահմանափակ տեղի մը մէջ, հինգ վեց օր շարունակ պիտի ուտեն, պիտի խմեն, պիտի քնանան, իրենց բնական պէտքերը պիտի հոգան, պիտի լուացուին, պիտի քալեն, պիտի նստին: Ու այն ատեն պաղաւտար մը կ'ունենաք այն աղտոտութեան վրայ որ կը տիրէ չորս կողմ, ու այն խժղութիւն վրայ որ անընդհատ կը տեւէ, զիշերէն մինչեւ արշալոյս եւ արշալոյսէն մինչեւ դիշեր:

Ուխտաւորներուն մեծամասնութիւնը Իզմիտի գիւղերէն եկած է, զլխաւորապէս Ատաբաղարէն, որուն բնակիչներն անմիջապէս կարելի է ճանչնալ իրենց նեղ ու երկար Փէսերէն, ու յետոյ Պարտիզակէն, Մեծ-Նոր-Գիւղէն, Չէնկիլէրէն, Պրուսայի գիւղերէն, եւ Պոլսէն, Թէքիրտաղէն, Մալկարայէն, Չորլուէն, եւայլն: Թուրքիոյ ամէն քաղաք իր մէկ ներկայացուցիչն ունի գոնէ:

Վանական վարչութիւնը, այս ամբողջ ժողովուրդը տեղաւորելու համար, բնականաբար անկատար միջոցներ ունի միայն իր ձեռքը: Նորաչէն թաղը, որ եռայարկ մեծ շէնք մըն է, Վանքին ձախակողմի ընդարձակ թեւը, նորաչէն դըպրանոցը դոր հարկ եղած էր ուխտաւորներուն յատկացնել, եւ չերամատունը, չեն բաւեր: Արմաշի գիւղին դրեթէ բոլոր տունները լեցուած են, եւ ասոր հետ մէկտեղ ընտանիքներ կան որք ստիպուած են գիշերը բաց օդին անցընել վրաններու տակ:

Վանքին ձախակողմի թեւին երկար ու ընդարձակ ճեմելիքը, որուն վրայ բացուող սենեակները յատկացուած են գիւրակեցիկ ընտանիքներու, վաչկատուն ցեղերու կայքի մը կը նմանի: Գիշերը այդ ճեմելիքը, ամբողջ լոյսերու կէսստուերին մէջ թաղուած, անհաւատալի կենդանութեամբ կ'ողորունի: Խումբ խումբ նստած, փախաթներու վրայ, իրենց կերակուրը կը պատրաստեն կիները, ժրաջան աշխատելով, այրերը օդի խմելով ու պոռալով կանչելով: Պառաւ մը՝ վեր-

մակի մը տակ կծկտած, կը դողդղայ, մինչդեռ նորածին մը, որ մէկ սլատէն միւսը ձգուած օրրոցի մը մէջ կը տատանի, իր ցաւագին պղտիկ ճիշերը կը խառնէ ընդհանուր աղմուկին: Ու երբ գիշերը յառաջանայ, այդ միեւնոյն խսիրին վրայ, աղտոտ վերմակներու տակ, քովէ քով պիտի պառկին մանուկն ու պառաւը, երիտասարդներն ու մանկամարդ կիները:

Երբ իրիկուն կ'ըլլայ, վանքին ներսի հրապարակը խորոյկներով կը ցանցնուի: Կիներ իրենց իրիկուան ճաշը կը պառաւաստեն պտուկներու մէջ: Անոնցմէ մէկուն կը մօտենամ ու կը հարցնեմ.

— Ի՞նչ կ'եփես, խաթո՛ւն:

— Ոսպ կ'եփեմ, հաճի աղա, կը պատասխանէ:

— Պա՞հք ես:

— Մեղա՛յ Տէր, պահքն աւրել կ'ըլլա՞յ:

Ուրիշ կին մը խարոյկին վրայ դրած է սան մը ուսկից անուշ հոտ մը կու գայ:

— Ի՞նչ է եփածդ:

— Խազ մը:

— Վա՛յ, պահք չէ՞ք:

— Այս իրիկուան համար չէ, աղա (օրն Ուրբաթ էր), Կիրակի օրը պիտի ուտենք: Մենք հայ քրիստոնեայ ենք, մեր պահքը կը պահենք:

Ա՛լ ուրիշներուն չեմ հարցներ:

Եկեղեցին, գիշերը, օթեւան մը դարձած է: Խսիրներուն վրայ պառկած կը քնանան հարիւրաւոր այրեր ու կիներ, ու տաքը, հոտերը, փոշին՝ անտանելի մթնոլորտ մը կը կադմեն այնտեղ:

Բաղմութեան դրօսանքին այս զանազան եղանակներուն մէջ, ուր, ինչպէս ըսի, օղին ու թմբուկը իրենց անկապտելի դերադանցութիւնը կը պահեն, ինծի համար ամէնէն նոր եւ ուշադրաւ բանն է այն նուազահանդէսը զոր Ատաբաղարցի կիներ կուտան, գիշերը, վանքին ներսի հրապարակին մէջ: Խումբ մը կիներ, որոց մէջ մանկամարդները կը խառնուին

պառաւներուն, աղու ներդաշնակ ձայնով մը կ'երգեն... Եկեղեցական շարականներ, այնպիսի կարգաւորութեամբ որ մեր ամէնէն ծանօթ «Դպրաց Դասերուն» նախանձը պիտի շարժէր: Ու մինչ թմբուկը դուրսը կ'որդտայ, մինչ լաւթէրնան մինչեւ հոս կը դրկէ իր դառածած ու եղծուած երաժշտութիւնը, մինչ զինովներուն ձայնարկութիւնները՝ ջախջախ համերգութեան մը պէս՝ օդը կը պատուտեն, հոս, այդ կիներուն բարակ եւ անուշ ձայնը եկեղեցական երգեցողութեան թրթռուն ելեւէջները կ'ոլորտկէ: Ինծի կը յայտնեն թէ Ատաբազարի բոլոր կիները, փոխանակ իրենց տուներուն մէջ ուրիշ երգեր երգելու, ժամերգութիւնը կ'եղանակեն: Հետաքրքիրներու շրջանակ մը կաղմուած է իրենց չորս դին, ու կիները կ'երգեն միշտ, աստեղազարդ երկնքին տակ, ծառերուն սօսաւիւնն իրենց ձայնին ընկերանալով: Քրիստոնէութեան առաջին դարերու վերկենցադումն է կարծես այդ փառաբանութիւնը այդ արձակ օդին, ու այդ աղօթքներուն մէջ սեղմուած աղերսներն ու պաղատադին կոչերն՝ ինծի այնպէս կուգայ որ աւելի շուտ, աւելի շիտակ պիտի հասնին այն տեղն ուր կ'ուղղուին:

Թ.— ԳԵՂԻ ՏԱՐՓԱՆՔՆԵՐ

Իրիկուան խաղաղութիւնը կ'իջնէ, լայն ու դանդաղ, Արմաշի բլուրներուն ու անտառներուն վրայ: Արեւը քաշուած է լեռներուն ետին, ու ստուերները հովիտներէն կը բարձրանան՝ աստիճանաբար փոխելով արտերուն, բացասականներուն, ծառերուն զոյնը. քումայթ ցորենաստանները մութ խարտիչութիւններ կը հաղնին, եւ ծառերը աւելի թաւ կանաչութեամբ մը կը թաւշանան: Բլուրէ մը նախիր մը կ'իջնէ վար, պղտիկ ու բոսիկ հօտաղներու հետ, իր մութ գիծերը ալլանդակօրէն քակելով ու վերստին կաղմելով: Անոնց գանգակներուն ձայնը միայն կը լսուի ընդհանուր լռութեան

մէջ, տատանոտ հնչիւններով որոնք պղնձին երեսներուն վըրայ գնդակիկներուն տարուբերումովը կը կէտկէտուին:

Վանքին այգիին քովիկը, խոշոր ծառի մը տակ նստած ենք: Մեզի կը մօտենայ գիւղացի պատանի մը, ու առաջին խօսքերէն՝ մտերմութեան պէս բան մը, անկապ ու անբռնադրօս, կը հաստատուի իրեն ու մեր միջեւ:

Ինքը Արմաշէն չէ. Օրթաքէօյէն, Չէնկիլէրի ու Մեծ-Նոր-Գիւղի միջեւ գտնուող Օրթաքէօյէն է, ու վանքին այգիին պահպանութեանը համար եկած է: Տասնըեօթը տարուկտրիճ մըն է, թուիս դոյնով, սեւ ու մտացի աչքերով, շատ խելանի ու կորովի դիմադժութեամբ մը: Հազած է դաւառին սովորական տարադը, ուռուցիկ շալվար մը մինչեւ ծունդերը, սեղմ դանդապաններ որոնք ջղուտ ազդերը կը կադապարեն ու կարճ թիկնոցակ՝ թեւերուն ու թիկունքին վըրայ մետաքսով բանուած: Քովէն կախուած է խոշոր դաշոյն մը:

Հարցումներ կ'ուղղենք իրեն, ու ինք կը պատասխանէ, նոյն խիսկ կանխելով մեր հետաքրքրութիւնը որ անհարկի չերեւար իրեն:

— Ինչո՞ւ մինչեւ Օրթաքէօյէն բերել տուեր են քեզի այգիին համար:

— Է՛հ ի՞նչ բնեն. աս Արմաշի գեղացիները մա՞րդ են. այգի մը պահել անդամ չեն դիտեր: Այգիին խերը անիծեր վար ձգեր են. երեք տարի աշխատելու է որ չէնքի շնորհքի գայ: Մեր գեղը դալու էք տեսնելու համար որ այգին ի՛նչ պէս կ'ըլլայ:

Ու, ծայրագոյն արհամարհանքով մը,

— Մարդ չեն առ գեղացիները: Ինչի՞նչ գեղն է որ էրիկմարդուն ալ, կնիկմարդուն ալ շալվարը մէկ է. մա՞րդ է մի, կնի՞կ է մի, չես կրնար հասկնալ: Մեր գեղին կնիկները տեսնալու է, ի՛նչ շնորհքով կը հաղուին, ի՛նչ աղէկ խումաշներէ շալվարներ ունին:

« Այս տեղի կնիկներն ալ կնիկ չեն, կը շարունակէ. չափան առած՝ նայիս արտերը կ'երթան հող կը փորեն, կը

հերկեն, կը դատին: Մեր գեղին մէջ կնիկ մը արտը երթայ աշխատի՛. իրա՛ւ որ կը մեռցնեն ան իր տեղը: Մեր կնիկները տանը մէջ կ'աշխատին. դուրսի դուրծերը իրենց չենք ձգեր: Մարդ չեն աս գեղացիները:

— Մինա՞կ ես աստեղը:

— Չէ՛, կ'ըսէ, ինձմէ մեծ ընկեր մը ունիմ, ան է որ այդիին վրայ կ'աշխատի: Ան հոս չէ հիմակ, գեղը դացած է: Հոն կը բնակի: Ես ղիշերները հոս կը պառկիմ:

Ու ցոյց կուտայ չորս դերանի վրայ շարուած տախտակներով ձեւացած տնակ մը:

— Դուն կարդուա՞ծ ես:

— Չէ, նշանուած ալ չեմ, աղբարներուս կարդին կը սպասեմ: Ընկերս կարդուած է: Արմաշէն աղջիկ փախցնողը ան էր, չէ՞ք գիտեր, կ'ըսէ հպարտութեամբ:

— Չէ՛, չիմացանք:

— Հապա՛, տարի մը եղաւ: Այդիին համար հոս կանչուած ատենը, տուն մը կը բնակէր: Տանը աղջկանը կը հաւնի, աղջիկն ալ իրեն, իրար կը սիրեն: Աղջկանը հայրը մայրը դէմ կեցան. աղջիկնուն համար տա՛հա մենծ տեղ կը փրնտեն եղեր: Անոնք ալ խօսք մէկ կ'ընեն: Իրիկուն մը, ընկերս Օրթաքէօյէն երկու կտրիճ բերել տուած էր, երկուքն ալ ձիու վրայ, սա վերը կեցած: Մութը կոխելուն, աղջիկը եկաւ. հետը երկու սղտիկ աղջիկ ալ կային. անոնց հետ պտըտելու համար դուրս ելած էր: Մէյ մըն ալ անոնք ձգեց, վաղելով ձիաւորներուն քովը դնաց, ընկերս ալ հոն էր, ու թռան գացին: Շիտակ մեր գեղը հասան, բարեկամները, ընկերները տա՛վուլներով, զուրմաներով առջեւին ելան. ա՛լ հարկ հարկինք:

— Ինչո՞ւ:

— Էյ սրտիւ է տտանկ բան բնեյր. աղջիկ փախցնելը կտրիճութիւն չէ՞: Գեղէն ելան Քարցի գացին. ան տեղի տէրտէրը աղէկ մարդ մըն է, պսակեր է դանոնք:

— Ապրի՛ Քարցիի տէրտէրը:

— Մէկ քանի շարաթ ետքը ելան նորէն Արմաշ եկան:

Եղածը եղած էր :

— Աղջիկը աղուո՞ր է :

— Հա՛, շատ խառ աղջիկ է : Վաղն առտու ուր գալու ըլլաք, ձեզի կը ցուցնեմ :

×

Հետեւեալ առտուն չկրցինք երթալ՝ տեսնելու համար նորատի հարսը, բայց Արմաշէն դարձին, կառքին մէջ, նորէն առիթ ունեցանք իր վրայ խօսելու : Անտառին մէջ, հայ երիտասարդ մը, ուր ընկերոջը հետ ձիու վրայ խողակ կ'իջեցընէր Իզմիտ, ճամբէն յոգնած՝ խնդրեց մեր կառքին մէկ անկիւնը նստիլ, ու ընդունեցինք : Խօսքէ խօսք, այդ առեւանդութեան դէպքին հասանք :

— Էրիկ կնիկ հիմա երջանիկ են, ըսաւ երիտասարդը : Աղջկանը հայրը մայրը հաշտուիլ կ'ուզեն, բայց անոնք շատ դոհ են իրենց եղած տեղը :

— Ձեր գեղը ասանկ դէպքեր չե՞ն պատահիր :

— Չէ՛, ըսաւ ան տրտմութեամբ, մեր գեղը աղջիկ փախցնել չի կայ, մեր մեծերէն ատանկ քան տեսած չենք : Մերինները կը մեռնին :

— Ի՞նչպէս թէ կը մեռնին :

— Ի՞նչպէս պիտի մեռնին. սրտերնին կը դնեն կը մեռնին : Աս մէկ քանի տարուան մէջ ասանկ չորս հոգի մեռան : Աղջիկ մը մանչ մը իրար ուղելու ուր ըլլան եւ հայրերնին թող չի տայ, ձայն ձուն չեն հանիր. բայց քիչ մը ատենէն, նայիս երկուքէն մէկը, աղջիկը կամ մանչը, սրտին ցաւէն կը հատնի, կը մեռնի :

×

Այս երկու զիւղացիներուն պատմութեան մէջ՝ իրենց զիւղերուն ամբողջ նկարագիրը խտացած է : Մէկ կողմէն արի, խիղախ, տիրական, — միւս կողմէն թոյլ, նկուն, վատօրէն համակերպող :

Ամէն տեղ, վանքի մօտ ապրող զիւղացիները այսպէս չարափոխուած են, թէ՛ մեր մէջ եւ թէ՛ Եւրոպա : Մինչդեռ

միւս գիւղացիները բնութեան հետ ամենօրեայ ոգորման մէջ
կը փնտռեն իրենց հացը, անոր յաղթահարելով կը վաստը-
կին իրենց ապրուստը, — այդ ոգորման եւ յաղթանակին մէջ
իրենց Ֆիզիքական ու բարոյական ոյժը զօրանալով, — ան-
դին՝ վանքի գիւղացիները՝ ամէն բան վանքէն եւ ուխտաւոր-
ներէն սպասելով, բնութենէն ձեռք քաշած, մեղկացած ու
այլասերած մարդիկ են:

Ժողովրդական հայ խօսք մը կայ որ կ'ըսէ. «Հինգ բան
կայ որ Աստուծոյ անէծքը կը կրեն. Երուսաղէմի թէրջիման,
Էջմիածնի դռնապան, վանքի գեղական, էշերու քէվրան,
կիներու տիվան»:

Ուրիշ գիւղացի մըն էր որ ասիկա ըսաւ ինծի կառախում-
բին մէջ:

Ժ.— ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Խաչին երկուշաբթին արդէն ուխտաւորները կը սկսին
մեկնիլ Արմաշէն: Սայլերը եկած լեցուցած են վանքին դուր-
սի հրապարակը, ու գոմէշները, գետինը պառկած, թրիքի
ահագին կոյտերու նմանութիւնը կուտան:

Երեքշաբթի սակայն ա'լ Արմաշ կը պարպուի:

Առջի իրիկուընէ ամէն մարդ մեկնելու պատրաստու-
թեամբ կը զբաղի: Վերջին անգամ մը վանքը եւ չրջակայ-
ները պտըտելու համար դուրս կ'ելլեմ: Բանայիւրը, վերջին
ճգով մը, կը կրկնապատկէ իր շինծու կենդանութիւնը
եւ արուեստակեալ ոգեւորութիւնը: Թմբուկը կը թնդայ կա-
տաղաբար, գուրմաները ջլախտաւոր խաղեր կ'արձակեն, ու
լամթէրմաները կը յամառին իրենց յոգնած ու մաշած յան-
կերդները տարտղնելու չորս կողմ:

Վանահայր Սրբազանին կ'երթամ, հրաժեշտ առնելու:
Հաշուեյարդարութիւնը սկսած է այնտեղ, եւ ապրանքներուն
ցուցակագրութիւնը կը պատրաստուի: Հինգ վեց հոգի գոր-

ծի գլուխ են: Մէկը ոսկիները կը համրէ, խնամքով իրարմէ գատելով օսմանեաններն ու անգլխականներն. ուրիշ մը մէծիտիէները, ուրիշ մը քառորդները եւ մանրութիւնները, մինչ անդին մէկ երկու հոգի զբաղած են նուիրուած իրեղէններուն, գուլպայ, թաշկինակ, անձեռոց, սրբիչ, խորանի ծածկոցներ, սփռիչներ եւայլն, ցանկը պատրաստելու: Դրամները, ծրարներու մէջ դրուելով, պիտի կնքուին եւ Դպրեվանքին խնամակալութեան պիտի ղրկուին, որ յետոյ Դպրեվանքին ծախքերուն համար մէկիկ մէկիկ նորէն Արմաշ պիտի ղրկէ այդ ծրարները: Ի՞նչ դրական մարդիկ, այդ խնամակալութեան անդամները:

Դրամատան մը ամբողջ գործունէութիւնը կայ հիմա այդ սենեկին մէջ: Ոսկիներուն եւ մէծիտիէներուն հնչիւնը, կանոնաւոր եւ համաչափ անկումներով, չրը՛խ, չրը՛խ, չրը՛խ, Պանքայի մը ստորնայարկին գաղափարը կուտայ քեզ: Մանր դրամները համրելը աւելի դժուար է, ամէնքն ալ իւղոտ, աղաւտ, մոմի կաթկթութիւններով պատած:

Ուրիշներ կը կշռեն Աստուածածնի պատկերին առջեւ կախուած արծաթեայ առարկայները, արծաթ դրամները եւ կը գնահատեն նուիրուած զանազան դոհարեղէններուն արժէքը: Միւս կողմէն, կ'արձանադրուի նուիրուած ճերմակեղէններուն թիւը — վաթսուն եւ չո՛րս գոյգ գուլպայ, 13 հատ ճերմակ թաշկինակ, 8 հատ մետաքսէ թաշկինակ, եւայլն:

Յանկարծ ուրախութեան ձայն մը կը բարձրանայ. վեց հարիւր ոսկի՛: Այս տարուան ամբողջ հասոյթը վեց հարիւր ոսկի եղած է: Փա՛ռք Տեառն: Ամէնուն դէմքը կը փայլի, կը վառի: «Աղէկ տարիներէն» է այս տարին ալ:

Ու, չեմ գիտեր ինչո՛ւ, դուրս ելած ատենս, սիրտս սեղմուած է: Հինդ վեց օրուան աղօթքներուն, պաղատանքներուն, հաւատքի հոգեցունց արտայայտութեանց, խօլ խանդավառութեանց, միտդիքական յափշտակութեանց արդիւնքին այդ մաղուած, թորուած էութիւնը հիմա պղտիկ քսակի մը մէջ պիտի սեղմուի, պիտի ամփոփուի, ու անոր վրայէն պիտի չափեն բոլոր եռանդները, բոլոր արցունքները, բոլոր

հառաչանքները, ա՛լ կորուսած իրենց անհուն մեծվայելչութիւնն ու դերագոյն վեհութիւնը, որ, եկեղեցիին մէջ, յուղմամբ կ'ուռեցնէր սիրտս:

Եկեղեցիին դրանք առջեւ կեցող մուրացկաններու կողմէ պատգամաւորութիւն մը եկած է Վանահօր ներկայանալու եւ գանգատելու թէ այն իրիկունը վանքին խոհանոցէն կերակուր չէ տրուած իրենց: Եկեղեցիին առջեւ, այդ մուրացկանները կոյտ մը կը կազմեն «կաղաց, կուրաց, դօսացելոց»․ շատ նուրբ հոգերաններ որք այսպէս, տօնավաճառէ տօնավաճառ պտըտող փերեղակներու պէս, կը հետեւին բարեպաշտներուն ամէն տեղ, այսօր Արմաշ, վաղը Երուսաղէմ, միւս օր գուցէ Մուշ:

Մէկ քանի հոգիներ՝ ուրիշ գանգատ մը ունին Վանահօր ներկայացնելիք: Մատաղի համար ոչխար բերած են վանքին․ այդ ոչխարները, յիսունի չափ, պղտիկ հօտ մը կազմած են որ վանքին դուրսի պարտէզին մէջ կ'արածի: Նուիրատունները կը պահանջեն որ իրենց ոչխարները իրենց աչքին դիմաց կտրուին եւ աղքատներու բաժնուին: Զարմանալի է ժողովրդին այդ հաւատքը, որ դրական շօշափելի օրինակներու վրայ միայն կրնայ գտնել իր ներքին հոգեկան դրդումին գոհացումը:

Երեքշաբթի առտու երբոր ճամբայ ելլել կը պատրաստուիմ, չորս օրուան վանական կեանքը զոր անցուցած եմ, վրաս այնպիսի տպաւորութիւն մը թողած է որ ինծի այնպէս կուղայ թէ տարիներով բնակած մէկ տեղէս պիտի բաժնուիմ: Այնքան իրաւ է որ ժամանակը՝ դործ չունի զգացումներու հետ: Այս ինչ անձը, այն ինչ տեսարանը, այն ինչ միջավայրը, որոց հետ տրագանցուկ հաղորդակցութեան մը մէջ գտնուած ես, իրենց բաժանումովը — ու թերեւս ճիշդ այդ բաժանման պատճառովն իսկ — սրտիդ մէջ այնպիսի

վշտեր կը թողուն ուրք վերլուծութեան չեն դիմանար թերեւս, այլ կան ու կը մնան, անհանգիստ ընելով ու խռովելով զքեզ ետքէն: Կը մտածես թէ այն անձը երջանկութեան մեծագոյն բաժինը պիտի կրնար տալ քեզ թերեւս, թէ այն վայրը անշուշտ՝ կեանքի անդորրութիւնը պիտի պարգեւէր քեզ, ու դուն կը թողուս կ'երթաս, չկրնալով կանգ առնել, արդէն ընտրած ճամբուդ մէջ շատ յառաջացած՝ երբ ա'լ ետ դառնալն անկարելի է, ըղձական նայուածք մը միայն նետելով ետիդ:

Կը խոստովանիմ թէ Արմաշի վանքին իմ վրաս թողած այդ տպաւորութիւնը կը պարտիմ Տ. Եղիշէ վարդապետ Դուրեանի որ իր բարոյական մեծութեամբը կը լեցնէ այդ վանքը: Ա՛հ, ճշմարիտ եկեղեցականը, նոր օրերու սուրբ մը, որուն վրայ աւելցած է Հայոց մեծագոյն գիտնականներէն մին: Իր խուցը ճշմարիտ վանականի խուց մըն է, ո՛չ անոնցմէ ուր անձնդիւր ծուլութիւնը եւ որովայնապարար հանդըստութիւնը կը տիրեն, այլ ուսումնասիրութեան, անխոնջ աշխատութեան, յարատեւ զարդացման վայր մը ուր պատկառանքով կը մտնես եւ երկիւղածութեամբ դուրս կ'ելլես:

Հրաժեշտ կ'առնեմ իրմէ ալ, քաշուելով յայտնելէ զգացած իրական յուզումս: Մնաք բարով մըն ալ եղբայր Պետրոսին ու եղբայր Ներսէսին, վանքի ճշմարիտ եղբայրներ ուրք Դպրանոցին աշակերտներուն եւ միաբաններուն հոգերովը կը զրադին, պարկէշտ, աշխատող, ժրաջան մարդիկ, ու դուրս կ'ելլեմ:

Հետզհետէ ճամբայ կ'ելլեն սայլերը ու արդէն մեկնողներուն անշարժ շարքը հազիւ կ'որոշուի դիմացի բլուրին վըրայ: Հինդ հարիւր սայլի կարաւան մը կը կազմուի:

Մեկնելէ առաջ, վերջին անգամ մը եկեղեցին կ'երթամ:

Ուխտաւորները, վերջին անգամ մը կուգան ոտքի վրայ մոմ մը վառել ու հապճեպով աղօթք մը կատարել: Անդին, Աստուածածնի պատկերի առջեւ, տախտակամածին վրայ կը դնուին դեռ մէկ քանի հիւանդներ ու բարեպաշտներ, ուրք կը յամառին չնորհ մը, աստուածային յայտնութիւն մը ըն-

դունելու, չուզելով մեկնիլ անկից առանց իրենց ցաւերուն դարմանը գտած ըլլալու, իրենց աղօթքն հիմա աւելի բարձրաձայն ուղղելով դէպի վեր, բողոքի մը, պահանջումի մը պէս: Ու այդ հողեւորապէս անժառանգներն, ընկեցիկները բոլոր, որոց բաժին չէ ինկած ընդհանուր շնորհաբաշխութենէն, կը պայքարին, կ'ոգորին իրենք իրենց հետ, հառաչանքներով ու հեծկլտուքներով:

Ու երբ քիչ մը յետոյ վանքին պարսպէն դուրս կ'ելլեմ, դուրսի հրապարակին տաղաւարները վար առնուած են, գինետունները դոցուած, նուազարանները մեկնած, աղմուկն եւ ոգեւորութիւնը անյայտացած: Արշալոյսին խաղաղութիւնը կը տիրէ ամէն կողմ, եւ ուխտաւորներուն դէմքին վրայ ալ կը տիրէ այդ խաղաղութիւնը: Ամէնքն ալ, տարուան մը համար, իրենց հաշիւը մաքրած են իրենց խղճին հետ: Արմաշը, հեռուէն, ինծի կը թուի հիմա սրբադան հալոց մը ուր բոլոր այդ մարդոց հողեկան աղտոտութիւնները, պղտիկութիւնները, դձձութիւնները գտուած ու մաքրուած են քիչ մը ատենուան համար դոնէ, դուցէ մէկ քանի ժամուան համար միայն: Դեռ սայլերէն վար չիջած, կեղծիքն ու չարութիւնը, երկու ամէնէն զղուելի մոլութիւնները, պիտի դան իրենց առջի տեղը բռնել այդ մարդերուն սրտին մէջ: Ի՞նչ փոյթ: Լաւ է որ մարդս երբեմն, ի՞նչ միջոցով որ ըլլայ, կանգ առնէ սրահ մը, մտիկ ընելու ձայնին որ իր ներսիդիէն կուգայ, եւ որ, անցնելէն իսկ յետոյ, սրահ մը թրթուումը պիտի թողու դոնէ, աղնիւ բիւրեղին պէս:

(«Հայրենիք», 13-25 Սեպտեմբեր 1892).

Լ Տ Ո Ի Տ

ՏԻԿ. Զ. Ե. ԻՆ

Նտքէն է որ սորվեցայ այս բառը: Ու մինչեւ հիմա ալ չեմ գիտեր թէ ո՛րչափ շիտակ է ան, եւ իրօք իմ մանկութեանս զմայլելի ու աննման չէքլէմպի՞ճն է: Իրերու եւ առարկաներու համար գրքերէ առնուած ու բանասէրներէ գործածուած ա՛յնքան բառեր կան մեր մէջ, որոնց վրայ կը խնդայ հայ գիւղացին, երբոր իր առջեւ կը գործածես զանոնք: Իրարու նմանող բաներու յատկացուած են ատոնք՝ իրենց հմտութիւնը գրքերէ քաղող ուսումնականներու կողմէ, բայց բուն նշանակութեան քովն ի վեր կը սլքտան: Մեզի համար, որ դպրոցին մէջ սորվեր ենք մեր լեզուն, թաղար պէտք է ըսել ծաղկամանին: Կը յիշեմ որ Ալեքսանդրոօրի մէջ, հայ պառաւի մը մատնանիչ ընելով իր պարտէզին անկիւնը ծաղկաման մը, ըսի իրեն.

— Օ՛, թաղար ալ ունիս:

— Թաղա՞ր, զարմացաւ պառաւը ժպտելով: Տո՛ւնդ չը քանդուի, թաղարը էն ամանն է որուն մէջ թոնիրէն աւելցած մոխիրը կը դնենք:

Բայց եթէ լտուտը շիտակ բառն ալ ըլլայ, ինծի բան մը չըսեր, իմ մէջս չարթնցներ այն անորակելի սխրանքը որ յիշողութեանս մէջ կապուած է չէքլէմպիճին հետ: Այս ներ-

դաշնակ բառն է միայն որ անմիջապէս կը պատկերացնէ ինծի անուշ վայրի պտուղը, պտղիկը պիտի ըսէի, որ ծառի վրայ կը բուսնի եւ որուն չափ համով բան ես չեմ ճաշակած երբեք:

Իմ քիմքս կը ճանչնայ բոլոր բարիքները զոր առատաձեռն բնութիւն մը շռայլեր է՝ մարդուս զգայական հրճուանքին համար: Շատ տեղ եղեր եմ, ու դիտեմ Երեւանի ասքերին, Կ. Պոլսոյ չավուշը, Չարճուի սելսը, Քէնթի կեռասը, Եգիպտոսի մոսը, Մօնթրէօյլի դեղձը, Բոցտամի ելակը, Կրողնիի ձմերուկը ու Սէն-Մարսէլ-տ'Իւրֆէի անղուղական ուն-գլօտը որ աստուածուհիներու համար ստեղծուած է անշուշտ:

Բայց ի՛նչ են ասոնք չէքլէմպիճին քով:

Ես բոլոր համերը դիտեմ: Լաբոնիոյ սառնամանիքներուն մէջ, Հաբարանտա, ճաշակեր եմ ուն-սթէքը, հիւսիսի եղջերուին ծխած գիտը, որ կարծեմ ամէնէն համեղ ուտելիքն է զոր մարդկային խելքը խլած ըլլայ բնութեան դաղտնիքներէն, եւ ինծի ծանօթ է Կուրի բերանը, Պանքի եղերքին վըրայ, Մարտ ամսուն, նոր ճեղքուած սէվրիուկայի փորէն հանուած թարմ խավեարը, զորչ պղտիկ մարգրիտի նման, որ երկնային պարուեւ մըն է իրօք: Ես վայելած եմ Էլպրուսի ծաղկաւէտ ու խնկարոյր լանջերուն վրայ արածած դառնուկը, ուսկից աւելի ախորժելի միս մը գտնելու համար պէտք է երթալ, կ'ըսեն, մինչեւ Բաթակոնիոյ մշտադալար արօտավայրերը զորոնք կ'աւելն ուկիանոսին աղի հովը, բայց ի՛նչքան հեռու է, աւա՛ղ, Մակէլլանի հրուանդանը: Ինծի համար դաղտնիք չունի Վոլկայի սթէրլէտը, ու Կոլֆ-Սթրիմի խնամոտ տաքութեանը մէջ մեծցած շէթլանտեան սղակոսը: Իրենց տեղին վրայ ըմբոշիւներ եմ Լանկտոքի պարարակ սագի լեարդը, որ Փրանսական հանճարին ամէնէն պանծալի ստեղծագործութիւններէն մին է ապահովապէս, ու Լիմր-Փիորտի հսկայ ոստրէները, որոնցմով երանութիւնը կարծես բերանդ ի վար կը հոսի: Իմ ախորժակս զգուեր փայփայեր են նորվեկիական Ֆինսէին կատարը որսացուած կաքաւը՝ ուռճալիւր հաւամրդիով սնած, Զանդուի պղտիկ կարմրա-

խայտները ոսկի պիսակներով աստեղացան՝ զոր կարկանդակի պէս կ'ուտէ մարդ, Սքակէրրաքի Ֆիորտներուն չըլլալիք քարիտէսները, եւ Քամչաթքայի բիսպլիքը զոր բալխիւրները երեք ամիս շարունակ ձիւներուն վրայէն սուրալով կը բերէին Մոսկուա կամ Բեդրոկրատ: Ու ձեզ չեմ մոռնար, ո՛վ Ռէշտի շիւա-փիւաւ զոր պարսիկ վարպետ մը սիրողարար հրաշակերտեր էր, եւ քե՛զ, Սեւանի իշխան ձո՛ւկ, սա՛ծի վրայ սոխի հետ խորոված եւ քչիկ մը մրկա՛ծ:

Եւ սակայն ասոնցմէ ոչ մէկը ինծի առթած է այն անասնական խորունկ բերկրանքը զոր մանկութեանս ինծի կու տար չէքլէմպիճը:

Ամէն բանէ առաջ, հազուադիւտ էր ան, բոլոր ազնուական բաներուն պէս, ու չէիր կրնար մէկ քանի փարայով կամ զուրուշով դնել դայն անկիւնի մրդավաճառէն: Իր հմայքը անոր մէջն էր որ պէտք էր անձամբ դատիլ ու յողնիլ դայն գտնելու համար, ու ծառն ի վեր մաղլցիլ՝ հասնելու համար իր անմատչելիութեան: Գողտուկ բաներու անդիմադրելի հրապոյրն ունէր ան. բայց ի՛նչքան մեծ էր վարձատրութիւնը, երբ ձեռքդ իր վրայ կը դնէիր ու զրպաններդ անով կը լեցնէիր:

Հասած չէքլէմպիճը մութ մանիշակի առողջ դոյն մը ունի, մուգտ ցոլքերով: Միւր — ա՛հ, միւր — թեթեւ կանանչորակ, մեղմ ու փխրուն, չաքրոտ թեթեւ. համ մը ունի, ո՛րքան աւելի բարձր մեղրին կողիտ քաղցրութենէն, ու վայրի ծաղիկի առողջ բուրմունք մը. միակ թերութիւնը թերեւս այն է որ — ինչո՞ւ, ո՛վ Տէր, անթերի բան չկայ այս աշխարհիս վրայ — կորիզը չատ խոշոր է. բայց իմ մատաղ դայլի ախտաներս ի՛նչպէս կը փշրէին անոր կակուղ անհարթ փայտը եւ մասնաւոր համ մըն ալ անկից կը հանէին:

Ափսոսանքով կը յիշեմ որ չէքլէմպիճի ծառ չկար ամէն տեղ: Ես մէկ քանի հատ կը ճանչնայի Վանքին Այդիին գերեմանատունը, մին մանաւանդ Գուրեանի շիրիմէն ոչ հեռու, ու հատ մըն ալ, բարձրարեւձ ու մեծադայձառ, Իճատիէն Գուդկունճուք տանող ձորին մէջ, բլուրին ստորտոր

սայթալքող սապատող կածանէն քիչ մը անդին, դաժան մորմենիներով շրջապատուած, որ անոր կոյս առանձնութիւնը կը պաշտպանէին թոյլերուն ու վախկոտներուն դէմ: Գուրդուրանքով կը հետեւէի իմ մտերիմ ծառերուս տերեւորման, ու յետոյ պղտիկ կանանչ գնտիկներուն սեւնալուն: Ու երբ կու գային ամրան բարեբաստիկ օրերը ուր ծառերն ի վեր շուլլուելով կրնայի իմ հունձքս կատարել ու դրպաններս լեցնել մինչեւ բերանը, ասիկա պաշտամունքի ծիսակատարութեան մը պէս էր ինծի համար: Անկիւն մը կը քաշուէի, մարդերուն անհարկի նայուածքներէն ու մանաւանդ ծակաչք ընկերներու պահանջկոտութենէն հեռու, ու անձնատուր կ'ըլլայի վայելքին հեշտութեանը...

Ա'յնչափ ման եկայ անկից ի վեր աշխարհիս վրայ, եւ ոչ մէկ տեղ չհանդիպեցայ չէքլէմպիճի: Ի դուր փնտուր եմ դայն օտար երկինքներու տակ, ճամբաներուն երկայնքը ու անտառներուն եղրը: Ու թերեւս լաւ է որ չեմ գտներ դայն վերստին, անգամ մը եւս չկրելու համար այն սրտաճմլիկ ցաւը որ հասուկ տարիքի թոյնն է եւ որ Հիասթափում կը կոչուի, ու թերեւս շնորհասպարտ պէտք է ըլլամ բարեխնամ դիպուածին որ դայն կը պահէ իր հեռաւոր եւ անվերադառնելի քաղցրութեանը մէջ, իմ Մանկութեանս պէս:

(ԹԷՈՂԻԿ. — «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1927).

ԹՈՒՐ-ՔԱՀՊԱՏԱԿԻ ՄԸ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՏԵՆ

Փարիզ, 1939

Կեանքիս մէջ առաջին եւ — դէթ այդպէս կը յուսամ — վերջին անգամ ըլլալով բանտ դացած եմ... Լաբոնիայի մէջ, եւ ան ալ, կերպով մը, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան երեսէն:

Ասիկա սովորականէն դուրս արկած մըն է, զոր կ'ուզեմ պատմել, մանաւանդ որ, անձնական դէպքի մը առաւել կամ նուաղ չահեկան արժէքէն աւելի, մեծ պատերազմին ատեն Դաշնակից երկիրներուն մէջ թուրքահպատակ Հայերու կացութեան մասին ստույգ վաւերացրի մը առաւելութիւնն ունի:

Երբ 1914-ի Հոկտեմբերին Թուրքիա մէկէն ի մէկ պատերազմին մէջ մտաւ՝ Կէօպէնի եւ Պրէսլաուի հողմէ Սեւ ծովու ոռոս նաւահանգիստներուն անակնունելի ուժեղացումով, Փեթրոկրատ կը բնակէի քիչ ատենէ ի վեր: Շատ չանցած, հրաւեր ստացայ ներկայանալու ռուսականութեան, որ ռուսական խիստ — այն ատենուան համար — ու կասկածոտ ռէժիմին բերումով, օրը օրին ունէր ամէն տան կամ օթէլի մէջ ապրող օտարականներուն եւ նորեկներուն ցանկը, եւ որ

ինձ յայտնեց թէ՛ իբր թուրքահայտակ, այսինքն՝ թշնամի երկրի մը պատկանող անձ, սլարտաւոր էի բնակութեան մասնաւոր արտօնութիւն մը ձեռք բերել:

Պատերազմը ծաղելուն պէս, ականբեւ էր արդէն բոլոր հայութեան, ինչպէս եւ թուրքիոյ Հայերուն խոր համակրանքը Դաշնակիցներուն դատին հանդէպ: Պատերազմի առաջին ամիսը Փարիզ էի, երբ Մաթէն հրատարակեց ռուսական զգայացունց հեռագիրը, որ կ'իմացնէր թէ՛ Կովկասի փոխարքան, կոմս Վարանցով-Տաշքով, հրովարտակ մը ուղղած էր Հայերուն՝ կոչ ընելով իրենց բոլոր ուժովը յարելու ռուսական դատին եւ խոստանալով իրենց բոլոր բաղձանքներուն գոհացումը յաւարտ պատերազմին: Վերջէն երեւան եկաւ թէ՛ այդպիսի հրովարտակ մը բնաւ գոյութիւն չունէր եւ թէ հեռագիրը ծայրէ ի ծայր չինծու էր:

Ի՞նչ աղբիւրէ կը բխէր այդ լուրը, Մաթէն ի՞նչ պայմաններու մէջ էր հրատարակած դայն, ասիկա գաղտնիք մընաց: Բայց թէ Հայերը, մանաւանդ թուրքիոյ ասպարէզ իջնելէն յետոյ, սրտանց Դաշնակիցներուն հետ էին, ասիկա ամէն կասկածէ վեր փաստ մըն էր:

Կովկասի մէջ, հայ կամաւորական խումբերուն կազմութեան շարժումը ծայր տուած էր արդէն: Հետեւաբար, ինծի համար դժուար չեղաւ ստանալ Փեթրոկրատ բնակութիւնս շարունակելու արտօնութիւնը: Վերջէն, ռուս կառավարութիւնը, ինչպէս եւ բոլոր Դաշնակից երկիրները, ընդհանուր տնօրինութիւն մը պիտի ընէին՝ թուրքահայտակ Հայերը «թշնամիներուն» ցանկէն դուրս հանելու: Ըսեմ այս առթիւ թէ, տարի մը յետոյ, Փեթրոկրատի գինուորական վարչութեան հետ մօտիկ յարաբերութիւն ունեցող հայ սպայ մը ինձ հաղորդեց թէ՛ երկու թուրքահայտակ Հայեր, որ իբր վաճառական կը ճամբորդէին, ձերբակալուած էին՝ լրտեսութեան ամբաստանութեամբ, Փեթրոկրատի պատերազմական տեսանէն դատուած, մահուան դատապարտուած և «մաքրաւորածուած»: Սակեւ չուղեց ըսել, եւ չկրցայ իմանալ ու մինչեւ հիմա ալ չեմ գիտեր թէ՛ որո՞նք էին այդ երկու Հայերը

եւ իրենց վերադրուած ոճիրը մինչեւ ո՞ր աստիճան ճիշդ էր :

Ամիս մը յետոյ, իմ թուրք հպատակութիւնը նոր դըժ-
ուարութեան մը առջեւ դրաւ զիս : Պետութեան ռազմանիւթ
հայթայթող մեծ ընկերութեան մը կողմէ, որուն գլխաւորնե-
րը բարեկամներ էին, ինձմէ խնդրուեցաւ Անգլիա երթալ՝
կապար, անագ եւ մեքենաներ գնելու Ռուսիոյ համար : Ան-
միջապէս ընդունեցի, առանց մտածելու ճամբորդութեան
բոլոր վտանգներուն :

Սակայն, ի՞նչ վաւերաթուղթով Անգլիա պիտի մտնէի
պատերազմի ատեն : Թուրք անցագիրս անշուշտ չէր բաւեր,
մանաւանդ որ սլայմանաժամը շատոնց լրացած էր եւ հնա-
րաւորութիւն չունէի զայն վերանորոգելու : Թուրք դեսպա-
նատունը եւ բոլոր հիւպատոսարանները փակուած էին եւ
դեսպան ու հիւպատոս երկրէն հեռացած : Առիթ ունեցած էի
անձամբ իրադեկ ըլլալու այս իրողութեան : Ասթորիա օ-
թէլին մէջ, ուր կա'պրէի, սենեկապանս օր մը ինձ լուր
տուած էր թէ իմ յարկիս վրայ մէկ քանի սենեակներ յատ-
կացուած էին թուրք հիւպատոսներու, որոնք հետզհետէ
Փեթրոկրատ կը բերուէին Ռուսիոյ զանազան քաղաքներէն՝
Օտէսայէն, Թիֆլիսէն, Պաթումէն, Պաքուէն, Ռոսթովէն,
եւայլն, եւ Ֆինլանտայի վրայով Շուէտ պիտի ղրկուէին,
անկից Գերմանիոյ ճամբով թուրքիա վերադառնալու համար :

Օր մը նրբանցքին մէջ հանդիպեցայ իրենց ողորմելի հօ-
տին, երբ մեղմաձայն կը խօսակցէին, եւ, չեմ գիտեր ինչո՞ւ,
չարախնդաց հաճոյքը տուի ես ինծի՝ իրենց խօսք ուղղելու
թուրքերէն .

— Հանգիստ ճամբորդեցի՞ք, էֆէնտիններ, — հարցուցի :

Իրենց վատառողջ ճարպի մէջ ծանրաբեռն անրան աչ-
քերը խոշոր բացած, իրարու նայեցան ու պատասխան չը
տուին :

— Ե՞րբ ճամբայ պիտի ելլէք, — շարունակեցի՝ առե-
րելութասլէս անտարրեր կասկածին եւ մանաւանդ դահանդ-
եալ սարսափին, որ ակներեւօրէն կը պատէր զիրենք :

Ու, իրենց խայծ մը նետելու մտքով, աւելցուցի .

— Ես թուրքիոյ հպատակ եմ :

Բառ մը չարտասանեցին, բայց, իրարու ետեւէ, հալածական երէի պէս, իրենց սենեակը մտան խուճապով եւ դուռը փակեցին ամբօրէն :

Ամէն անգամ որ այս միջադէպը միտքս կուգայ, ներքին խնդուք մը կ'ողողէ զիս ցնծութեամբ : Հիւսպատոսները իրենք ալ մոռցած ըլլալու չեն անշուշտ թակա՛րդը, զոր իրենց լարեց ոռւս գաղտնի ոստիկանութիւնը՝ Ասթորիայի մէկ նըրբանցքին մէջ :

Նմանօրինակ ուրիշ խաղ մը պատմելու հաճոյքին չեմ կրնար դիմանալ այստեղ :

1920 Հոկտեմբերին, երկարամեայ բացակայութենէ մը յետոյ, Կովկասէն Կ. Պոլիս անցեր էի՝ Ֆրանսա գալու համար : Առտու մը, Սկիւտարէն Կամուրջ կ'երթայի Շիրքէթի շոգենաւով : Քովս նստած էր թուրք մը, աւելի յատկանշական պիտի ըլլար ըսել «տաճիկ» մը, անտարակոյս պետական պաշտօնեայ, կարճահասակ, թիկնեղ, տժգոյն, կլոր հոծ մօրուքով, մին անոնցմէ, որոնց համար մերինները կ'ըսեն թէ՝ «թոյն կը վաղէ երեսէն» եւ զոր թուրքերը իրենք ալ կ'որակեն բառով մը, որ բնակարաններու ամէնէն անհրաժեշտ անկիւններէն մին կը նշանակէ : Պէշիկթաշի բացերը, անցանք Դաշնակիցներու պատկառելի նաւատորմիդին առջեւէն, որմէ քիչ հեռու խարսխած էր հելլենական Ավերոֆ զրահաւորը, Յոյներուն փառքն ու պարծանքը :

Քովինիս դարձայ եւ ըսի, մեծ լրջութեամբ .

— Վա՛հ, վա՛հ, վա՛հ, ա՞ն ալ մի տեսնելու էինք : Ես երկար տարիներէ ի վեր Կ. Պոլսէն քաղաղայ էի, նոր վերադարձած եմ, ու այս տեսարանը սիրտս կը ճմլէ : Ինկիլիդներուն ըսելիք չկայ, ծովը իրենցն է, Ֆրանսացիներուն եւ Խալապցիներուն ալ հայտէ աչք դոցենք, բայց սա հելլենական տաշտը ի՞նչ դործ ունի այստեղ :

Թուրքերը, որ պէտք է ընդունիլ, հիւմօրի ըմբռնումն եւ ոգին ունին, շատ դուարճալի սրամտութեամբ մը՝ թէքնէ (տաշտ) մակդիրը փակցուցած էին հելլենական զրահաւորին :

Մարդը ձայն չհանեց, բայց ես շարունակեցի.

— Սիրտ պէտք է որ դիմանայ ասոր: Հէյ վա՛խ, ո՞ւր մնաց Օսմանեան փառքը, սալթանաթը: Այս օրերո՞ւն ալ պիտի հասնէինք:

Բառ մը չելաւ իր կղպուած շրթունքէն: Բայց եթէ նայուածքով կարելի ըլլար մարդ մը սպաննել, տեղն ու տեղը շանթահար կ'իյնայի դիտապաստ:

Ժամանակ է, սակայն, Փեթրոկրատ վերադառնալու:

Անգլիա մտնելու արտօնութեան հարցը կրցայ յաջողութեամբ լուծել:

Ռուս բարեկամի մը միջոցաւ, որ կարեւոր պաշտօն մը ունէր Փեթրոկրատի անգլիեւոսական առեւտրական սենեակին մէջ եւ սերտ յարաբերութեամբ կապուած անգլիական դեսպան Սըր Ճորճ Պըքանանի, այս վերջինը բարի եղաւ ջերմ վկայական մը տալու ինձ, որուն մէջ կը յայտարարէր թէ՛ ես իրեն յանձնարարուած էի իբր ամէն կերպով պատուաւոր եւ վստահելի անձնաւորութիւն մը, որ Անգլիա կ'երթար զուտ առեւտրական դործերով, եւ անգլիական իշխանութիւններէն կը խնդրէր ինձ շնորհել աջակցութիւն եւ պաշտպանութիւն:

Այս յանձնարարականով դօտեպնդուած, անմիջապէս ճամբայ ելայ: Պատերազմին ատեն, Ռուսաստանէն Անգլիա երթալը դիւրին դործ չէր: Պոթնիոյ ծոցը, ուր գերմանական սուզանաւեր երեւան եկած եւ իրենց սարսափը սփռած էին, փակուած էր, այնպէս որ ինձի արդէն ծանօթ սովորական անցքը, Ապօյէ շողենաւով Սթոքհոլմ, դադրած էր: Հարկ էր երկաթուղիով երթալ նախ, երկու օրէն, Ֆինլանտայի հիւսիսային ծայրագոյն բնակավայրը, Թորնէօ, համանուն գետին բերանը, ուր կը սկսի Լաբոնիայի տափաստաններուն սառնային ամայութիւնը:

Ուշ էր արդէն, երբ Թորնէօ հասանք: Աւանին միակ օթէլին մէջ ասեղ ձգելու տեղ չկար, այնպէս որ շատ շատեր

յանձն առին անդաստակին կամ նրբանցքներուն մէջ գիշերել ւթոռներու վրայ, յաջորդ առտուն անցնելու համար հանդիպակաց եզերքը, շուէտական Հափարանտա աւանը, որ կամուրջով մը կը բաժնուի Ֆինլանտայէն, եւ անկից երթալու համար Քարունկիի կայարանը:

Թորնէօ, որ սովորական ատեն աննշան վայր մըն էր, պատերազմին պատճառով բանուկ պողոտայ մը դարձած էր, միակ անցքը հարիւրաւոր ճամբորդներու, որոնք պաշտօնով, առեւտուրով կամ առաւել կամ նուազ խոստովանելի նպատակներով Ռուսաստանէն Շուէտ, Նորվեգիա, Անգլիա կամ Ֆրանսա կ'երթային կուգային ամէն օր:

Ամբողջ գիշեր մը չոր ւթոռի մը վրայ անցընելու հեռանկարը գործիս չէր դար, ու պէտք էր ճար մը գտնել: Դուրս ելայ եւ սկսայ չորս կողմս դիտել: Քիչ մը անդին բալխիր մը տեսայ՝ առոյգ ձիու մը լծուած, եւ անոր առջեւ կանգուն մարդ մը, որուն թաւամագ գլխանոցին մէջէն աչքերն ու քիթը միայն կ'երեւնային եւ որ մինչեւ ոտքը ծածկուած էր բրդոտ մորթերով: Անոր մօտեցայ եւ, իրարու ետեւէ, գիտցած բոլոր լեզուներովս հարցուցի թէ՛ տեղ մը կը ճանչնա՞ր ուր կարենայի գիշերը անցընել:

Մարդը Ֆինլանտերէնէն զատ ուրիշ լեզու չէր գիտեր, եւ անճար շարժումներ եղան իր պատասխանները: Այն ատեն դիմեցի լեզուի մը, որ ամէնուն մատչելի է: Գլուխս ափիս դրի կիսահակ, աչքերս զոցեցի բոպէ մը, եւ ամբողջ գիմազծութիւնս հարցական նշան մը դարձաւ: Իր գլխանոցին ստուերներուն արանքէն փայլող աչքերուն քթիթը ինձ յայտնեց, որ միտքս հասկցած էր: Բալխիրին ծածկոցը բացաւ, նստեցուց դիս, մուշտակիս օձիքը դարձուց եւ գլուխս անոր մէջ թաղեց, արջի մորթ մը դրաւ ուսերուս, ուրիշ երկու մորթի մէջ ալ մարմինս փաթթեց, իր գահակին վրայ տեղաւորուեցաւ. մտրակի շաչիւն մը, ու բալխիրը ճամբայ ելաւ սրարշաւ:

Լոյսերն ու բնակութիւնները ընդհուպ անհետացան եւ մխրճուեցանք համայնապարփակ խաւարին մէջ: Զին գլու-

խը առած կ'երթար, ո՞ւր: Ճամբայ չկար: Ձիւնը — ի՛նչ ձիւն — ծածկած էր ամէն բան, ու անոր յորդ առատութիւնը ահօսելով կը յառաջանայինք շարունակ: Ժամանակը կարծես կանդ առած էր: Տա՞սը վայրկեան, քառո՞րդ մը, կէս ժա՞մ էր որ ճամբայ ելած էինք: Ո՞ւր էր վախճանը այս անհատնում անապատին, ուր, մեծ արձակադրի մը աննման պատկերացումը կրկնելով, «լռութիւններ լռութիւններու կը յաջորդէին»: Վախը չէր որ կը պաշարէր դիս, հասկա նորանչան սոսկումը կորստւած ըլլալու այս բեւեռային անսահմանութեան մէջ, շրջապատուած ու պարուրուած ամէհի բնութեան մը դաժան ու դժխեմ ուժերէն, ընկճուած, ճղմուած, ջախջախուած այս պակուցանողական անծանօթէն, ուր հիւլէի ոչնչութիւններ էինք:

Բալխիրը մէկէն ի մէկ կանդ առաւ տան մը առջեւ, ո՞ւր կից ո՛ւր, որուն դրան վերելի տատուհանէն աղօտ լոյս մը կը նշուէր: Մարդը վար իջաւ եւ դուռը դարկաւ: Մանկամարդ կին մը բացաւ դայն, մեղ ներս ընդունեց՝ քարիւղի լամբար մը ձեռքը, եւ հաւանութեան նշաններ ըրաւ մարդուն արտասանած խօսքերուն:

Փնտռած օթեւանս դտած էի, բայց պէտք էր վերադարձի մասին մտածել, եւ մնջկատակը վերսկսաւ: Կառախումբը յաջորդ առտուն ժամը 8-ին կը մեկնէր Քարունկիէն, եւ բալխիրը դալու դիս առնելու էր 7-ին: Փը՛շ-Փը՛շ-Փը՛շը, անխներուն արտոյ հոյովումը պատկերացնել յաւակնող շարժումի մը հետ, չողեկառքը եղաւ, եւ ժամացոյցիս վրայ մատնանը՝ չած 8 թուանչանս մեկնումի, իսկ 7-ը բալխիրին վերադարձին ժամերը սրոչեցին: Մարդուն աչքերը ինձ ապացուցին թէ՛ խօսքը կարծուածին չափ ալ բացարձակ անհրաժեշտութիւն մը չէ: Գալով իր վարձքին, Արեւելցիի կասկածամտութեան մնացորդ մը ինձ թելադրեց դրամ ցոյց տալ իրեն եւ հասկցնել թէ՛ երթուղարձը միասին պիտի վճարէի Թորնէօ: Ասոր ալ հաւանեցաւ եւ մեկնեցաւ:

Քիչ յետոյ, մաքուր սենեակի մը մէջ էի, մաքուր անկողնի մը առջեւ, որուն դիմաց լայն շրմինէի մը խորը խո-

չոր կոճղ մը կը վառէր՝ լուսապայծառ ճարճատիւնով:

Յաջորդ առտուն Թորնէօ էի ճիշդ ժամանակին, նախա-
զծած վլանս կէտ առ կէտ դործադրուած, եւ բալխիրներով
անցանք սահմանային կամուրջը դէպի Հափարանտա եւ ան-
կից Քարունկի:

Սեղմ ձիւն մը կը տեղար, աւելորդ առատութեամբ մը.
ծածկելու ա'լ ի՞նչ բան մնացած էր: Կը յիշեմ որ, ճամբուն
երկայնքը, բրդեղէններու մէջ պարփակուած աղջնակներ, ո-
րոնք դպրոց կ'երթային, մեզ կը բարեւէին արքունիքի վա-
յել խոնարհութեամբ մը, ծնրադրութեան սիրուն շարժումի
մը մէջ դնելով իրենց բոլոր ծաղկատի շնորհը: Ի՞նչ ժողո-
վուրդ: Քանի քանի անգամ ճամբորդած եմ Սկանտինաւեան
երկիրները, եւ կը կարծեմ թէ արդի քաղաքակրթութեան
դադաթնակէտին վրայ կը գտնուին անոնք, մանաւանդ
Շուէտ: Մարդկային բարձրագոյն առաքինութիւնն ունին
նախ, ան որուն մէջ կը բովանդակուին բոլոր միւս բարե-
մասնութիւնները, — մաքրութիւնը: Ամէն բան մաքուր է
հոն, եւ ամէն մարդ մաքուր է:

Գիտեմ թէ հիւսիսային երկիրներու մարդոց համար ա-
ւելի դիւրին է մաքրութեան տալաւորութիւն մը տալ, քան
հարաւային երկիրներու մարդոց: Տարիներով Մանչէսթըր
տպրած հայ բարեկամ մը ինձ պատմած է թէ՝ «սափրիչին
աթոռէն ելլելուն, վարսավիրան անգամ մը լսած էր իրեն.
«Դուք որ հիմա ամիլուեցաք եւ պիտի ելլէք երթաք, աւելի
չատ մազ ունիք ձեր երեսին վրայ քան սա անդլիացին, ոչ
ներս կը մտնէ ամիլուելու համար»:

Բայց միայն արտաքին մաքրութիւնը չէ Շուէտին յատ-
կանիչը: Ընդհանուր բարեկարգութիւնը, ընկերային դասա-
կարգերուն միջեւ տիրող համերաշխութիւնը, անհատներուն
ծայրադոյն պարկեշտութիւնը եւ բարեկրթութիւնը, ամէնուն
սլ խորին գիտակցութիւնը այնքան իրենց պարտքին որքան
իրենց իրաւունքին, գիտութեան ընձեռած բարիքներուն թա-
փանցումը ընկերային բոլոր խաւերուն մէջ, այն արդիւնքը
առաջ բերած են որ ընկերարաններուն երազած մտատիպա-

րին իրականացումը կը կարծես տեսնել ամէն քայլիդ :

Քարունկիէն Պէրկէն երեք օրուան ճամբայ էր, ամբողջ Շուէտի երկայնքէն եւ յետոյ ամբողջ Նորվեկիոյ մէջէն: Լիճ ու անտառ, անտառ ու լիճ անընդհատ պահուըտուք կը խաղան երկաթուղիին հետ: Մէկ քանի ժամը անգամ մը դադար կայարաններու մէջ, կերակրուելու եւ կազդուրուելու համար:

Լայն ու երկայն սեղանի մը վրայ շարուած են քսան-երեսուն տեսակ աղանդերներ, որոնց կարգին, Հիւսիսային Շուէտի մէջ, Լաբոնիայի եղջերուններուն ծխած միսը (ռէնսթէֆ), աշխարհիս ամէնէն համեղ ուտելիքներէն մին, եւ ծխած սօմօնի ծաղկաթոյր շերտեր՝ ակնապարար առատութեամբ: Սովորական հացին տեղ, գորշ մոխրագոյն տեսակ մը տափակ, փխրուն եւ ծակոտկէն պաքսիմատ՝ հաճարի ալիւրէ, Սկանտինաւեան երկիրներուն եւ Ֆինլանտայի յատուկ, որ կ'ուզեմ հաւատալ թէ շատ առողջապահական է, բայց համի եւ քիմքի հետ գործ չունի ըստ իս: Սպասաւոր չկայ. ամէն մարդ պնակ մը, դանակ մը եւ պատառաքաղ մը կ'առնէ եւ ամսէներուն մէջէն կը վերցնէ ուղած ուտելիքը, ուղածին չափ, որչափ անգամ որ կրնայ, եւ, երբ ճաշը աւարտէ, որոշուած միօրինակ դինը կը վճարէ ճաշարանատիրոջ: Կը յիշեմ թէ այս վերջինը ինչ արհամարհանքով կը նայէր ինձ ընկերացող Ռուսներուն եւ Հրէաներուն, որոնք, շատ բնական բան մը ընելու պէս, չէին քաշուեր իրենց բերնի պատառաքաղը խոթելու ամսէներուն մէջ՝ իրենց ընտրած կտորը առնելու համար:

Մէկ օր Պէրկէն, եւ երկու օրուան նաւագնացութենէ մը յետոյ, Հիւսիսային ծովուն մէջէն անվտանգ Անգլիա:

Երբ Դեկտեմբեր 19-ին, շաբաթ կէսօրէն յետոյ մեր նորվեկիական շոգենաւը Նիւ Քեասլի քարափին մօտեցաւ, անգլիացի պաշտօնակալ մը, երկու ոստիկանի ընկերակցութեամբ, ներս մտաւ եւ ճամբորդները հրաւիրեց շարք կադմել եւ մի առ մի ներկայացնել իրենց անցագիրները: Երբ կարգը ինծի եկաւ, իրեն երկնցուցի անցագիրս, հետն ալ

Սըր Ճորճ Պըքանանի վկայագիրը: Ակնարկ մը նետեց անոնց վրայ եւ ինծի ըսաւ.

— Խնդրեմ մէկ կողմ քաշուեցէք եւ սպասեցէք:

Սիրտս կըրճ ըրաւ: Թուրք հպատակութեանս փորձանքն էր որ կը վերսկսէր:

Վաւերագրերու քննութիւնը մէկ քանի ժամ տեւեց, եւ ճամբորդները իրարու ետեւէ մեկնեցան: Երբ ա՛լ մարդ չը մնաց, անգլիացի պաշտօնատարը իր մօտ հրաւիրեց զիս եւ ըսաւ.

— Դուք թշնամի օտարական մըն էք, պարոն, եւ ձեզ թոյլ չեմ կրնար տալ Անգլիա մտնելու: Պէտք է ետ դառնաք այս շոգեհաստով:

— Ձէ՞ք ուղեր նկատողութեան առնել, ըսի, թէ ձեր դեսպանը, իմ թուրք հպատակութիւնս յիշելով հանդերձ, չէ վարանած զիս յանձնարարելու անգլիական իշխանութեանց բարեացակամութեան:

— Ասիկա ներքին քաղաքականութեան գործ մըն է, եւ դեսպանին գրութիւնը չի բաւեր:

Անտարակոյս: Դիմացինս Ընդհանուր Ապահովութեան մարդ մըն էր, հարկաւ, եւ Փեթրոկրատի դեսպանին հանդէպ չէր որ պատասխանատու էր:

Սկսայ լեզու թափել: Բացատրեցի թէ անարդարութիւն պիտի ըլլար թուրքիոյ քրիստոնեայ Հայերը չջուրել բուն թուրքերէն, թէ Հայերը ամենուրեք ապացոյցը կու տային իրենց բուն համակրանքին՝ Դաշնակիցներուն դատին համար, եւ թէ Սըր Ճորճ իր պաշտօնին բերմամբ ատոր իրազեկ ըլլալով եւ ատոր վրայ հիմնուելով է որ գրած էր իր յանձնարարականը: Միւս կողմէ, պէտք էր գիտնալ թէ՛ ես հաճոյքիս համար չէր որ Անգլիա կու գայի՝ ամէն դժուարութեանց դիմագրաւելով, հապա Անգլիոյ դաշնակից երկրի մը ռազմական պէտքերուն համար: Անգլիոյ շահերը նոյնն էին Ռուսիոյ շահերուն հետ:

Անգլիացին հանդարտութեամբ մտիկ կ'ընէր ինձ, դէմքին վրայ ո եւ է նշան ցոյց չտալով իմ պաշտպանողականիս

յառաջ բերած ազդեցութեանը:

Մէկէն, նոր փաստ մը մէջտեղ դրի:

Կեանքին մէջ տարօրինակ զուգադիպութիւններ կան: Շողենաւին վրայ, իմ կարգիս սպասելու ժամանակ, նոյն առտուան Տէյլի Նիւզը գնած էի աչքաբաց լակոտէ մը, որ լրագիրներու ծրար մը թեւին տակ՝ շողենաւ եկած էր, եւ անոր մէջ հաճութեամբ կարդացեր էի Փրոֆ. Կ. Թումայեանի կնոջ (զուիցերուհի) մէկ նամակը խմբագրութեան ուղղուած, որով անգլիական կառավարութենէն կը պահանջէր, ուժգին շեշտերով, անմիջապէս տնօրինութիւն մը ընել «թըշնամի օտարական» չնկատելու Թուրքիոյ հպատակ Հայերը: Յօդուածը մատնանիշ ըրի անգլիացիին, որ ուշադրութեամբ կարդաց դայն, եւ աւելցուցի.

— Տեսէք, Թուրքիոյ Հայերուս խնդիրը արդէն ուշադրութեան առարկայ է, անով կը դբաղին հիմա, հանրային կարծիքը իրաւամբ վրդովուած է եւ օրէ օր որոշման մը կը սպասէ՝ մեզ ազատելու համար մեր մասին տիրող անիրաւ եւ անարդարանալի կասկածէն:

Մարդը գլուխը վերցուց եւ ինծի նայեցաւ: Դէմքին գլծերը կարծես թէ սկսեր էին քիչ մը կակղիլ: Կոխելու ատեն էր:

— Պէտք է հասկնաք, — վրայ բերի՝ ձայնիս մէջ դնելով այնքան համոզողական ուժ, որ կարելի էր ինծի, — թէ ես ետ չեմ կրնար դառնալ եւ պարտաւոր եմ կատարել ինծի յանձնուած կարեւոր պաշտօնը: Քանի որ հարցը մէջտեղ դրուած է, թոյլ տուէք ինձ ցամաք ելլելու, եւ իմ պարապաս հաղորդեցէք Ներքին գործերու նախարարութեան:

Խնդիրը անդամ մը Անգլիա ոտք դնելուն վրայ էր: Վերջէն ողջ ըլլային Լոնտոնի բարեկամներս:

Իմ պերճախօսութիւնս ու կերպարանքս էր որ ակնկալած արդիւնքս յառաջ բերին, դեռպանին յանձնարարականը, տիկին Թումայեանի բարեգէպ նամակը:

— Օլ լայր, — ըսաւ՝ առաջին անգամ ժպտելով:

Ու աւելցուց.

— Ձեզի հիմա կը տանին կայարանին օթէլը, ուր կը մնաք, մինչեւ որ ինձմէ լուր առնէք: Պէտք չկայ դուրս ելլելու: Օթէլը ճաշարան ունի:

Հասկցայ: Տեսակ մը բանտարկութիւն էր ասիկա, շատ փափկանկատութեամբ ինծի պարտադրուած, բայց ո՞րքան ժամանակ պիտի տեւէր:

— Այսօր շաբաթ կէսօրէն յետոյ պաշտօնատունները փակ կ'ըլլան, — ըսի, — վաղն ալ կիրակի է, այնպէս որ...

— Օ՛, հոգ մի՛ ընէք, — պատասխանեց՝ այս անգամ խնդալով, — հոն ուր պիտի դիմեմ՝ շաբաթ-կիրակի չկայ:

Խե՞ղքս ո՛ւր էր: Ընդհանուր Ապահովութեան պաշտօնատունը, աշխարհածանօթ Ինթելիգենս Սըրվիսը, մանաւանդ պատերազմի ատեն, միշտ բաց ըլլալու էր, հարկաւ:

Ու հրահանգ տուաւ իր մարդոցմէ մէկուն զիս առաջնորդելու մօտակայ կայարանին օթէլը, ուր ընդունելութեան պաշտօնեան, որուն ականջին բաներ մը փսփսացած էր ուղեկիցս, զիս տարաւ դեղեցիկ սենեակ մը եւ ընթրիքի համար պատուէրս ընդունեց: Ոչ մէկ խօսք, ոչ մէկ ժէսթ, ոչ մէկ վարմունք կրնային ենթադրել տալ թէ՛ հսկողութեան ներքեւ էի:

Հետեւեալ առաւօտ, կազմ ու պատրաստ, սենեակիս մէջ լրագիրներու ընթերցումով զրադած էի, երբ դուռը դարնուեցաւ, ներս մտաւ ինծի ընկերացած ոստիկանը, ինձմէ խնդրեց իրեն հետեւիլ, եւ մէկ քանի փողոց անդին տարաւ զիս պաշտօնատուն մը, ուր դրասենեակի մը մէջ դտայ նորէն անդլիացի պաշտօնատարը:

— Գիտէ՞ք ինչ, — եղաւ իր առաջին խօսքը, — Լոնտոն ձեր պարազան իմ հայեցողութեանս կը թողու կոր:

— Օ՛, — ըսի զուարթամտութեամբ, — այն ատեն դործս եղած է: Որքան կարելի է մէկը դատել իր արտաքին երեւոյթէն, կարծեմ վտանգաւոր մարդու մը կերպարանք չունիմ: Ամէն պարապայի մէջ, քոլոր ուժովս կրնամ ձեզ հաւաստել թէ՛ արժանի եմ ձեր վստահութեան եւ անկարող եմ ու եւ է պատասխանատուութիւն հրաւիրելու ձեր վրայ:

— Այն ատեն, ազատ էք շարունակելու ձեր ճամբորդութիւնը:

— Պայման մը կա՞յ:

— Ոչ մէկ: Լոնտոն ո՞ւր պիտի իջնէք:

— Սալոյ օթելը, ուր կը բնակէի արդէն անցեալ Սեպտեմբերին:

— Կը բաւէ ներկայանալ ձեր թաղին ոստիկանութեան եւ արձանագրուիլ այնտեղ:

Շնորհակալութեան ջերմ խօսքերով ոտքի ելայ մեկնելու համար, երբ կեցուց զիս.

— Պզտիկ ձեւակերպութիւն մը կայ ընելիք: Խնդրեմ ձեր բթամատը սա քամփռնին դրէք եւ սա թուղթին վրայ դրոշմեցէք:

Զղուանքի ահամայ չարժու՞մ մը ունեցայ:

— Կեանքիս մէջ առաջին անգամ է որ այսպիսի բան մը կը պահանջուի ինձմէ, — ըսի, — կարելի չէ՞ր արդեօք ինծի խնայել այս չարադործի ժեսթը:

— Օ՛հ, չէ՛, ըսաւ, — ասիկա միմիայն չարադործներուն յատուկ բան մը չէ. ինքնութիւնը հաստատելու պարզ միջոց մըն է լոկ:

Պէտք էր ընդունիլ: Ինքէլիմընս Սըրվիսի ո՞ր արշիվին ալքերուն մէջ են հիմա անունս եւ բթամատիս դրոշմը:

Կէս ժամ յետոյ, կայարանն էի արդէն, եւ իրիկունը Լոնտոն:

Երբ, հազուելէ յետոյ, իջայ Սալոյի լուսաշող եւ պերճապայծառ ճաշասրահը, որ կը շարունակէր ժամադրավայրն ջլլալ Լոնտոնի բարձր բնկերութեան, բոլոր ներկաները ուրախ-զուարթ թիբէրարի կ'երգէին, միաբերան, նուազաթումբին հետ: Business as usual! Այս էր օրուան նշանաբանը: Անգլիացիները, ընդհանրապէս, դեռ գաղափար չունէին թէ ի՞նչ էր պատերազմը:

Հետեւեալ սոսաւօտ ներկայացայ Պօու Սթրիթի ոստիկանատունը, ուր յիտ միջօրէին բնակութեան արտօնագիր մը տուին ինծի, խնդրելով միայն իրենց իմաց տալ, եթէ Լոն-

տոնէն հեռանայի՝ 50 մղոնի շրջանակէ մը անդին :

×

Տասը ամիս մնացի Լոնտոն :

1915-ի Հոկտեմբերի վերջը, Ռուսիոյ բարեկամներէս հրաւէր ստացայ փութով վերադառնալու Փեթրոկրատ, ուսկից Պաթում սլիտի երթայի՝ ուսական բանակին երեք միլիոն պայթուցիկ խնձոր (grenade) հայթայթելիք մեծ ձեռնարկի մը գլուխը անցնելու համար : Վերադարձի պատրաստութեանցս մէջ, առաջին հոգս եղաւ անցագրի հարցը, եւ այս անգամ, շնորհիւ հայ բարեկամի մը, նախկին օսմանեան պաշտօնատար, Լոնտոնի ուսական դեսպան Կոմս Պէնքէնտորֆէն էր որ ստացայ ջերմ յանձնարարական մը՝ ուսական իշխանութեանց ուղղուած, եւ, դործը աւելի ամուր կապելու համար, ուս հիւպատոսարանէն ալ արտօնագիր մը Ռուսիա մտնելու՝ դեսպանին դրութեան վրայ հիմնուած :

Նորէն Նիւ Քեասլ, նորէն Հիւսիսային ծովուն դորշ տրտմութեան մէջ, դերման սուղանաւերուն ահաքրտնութիւնը, բարեբախտաբար առանց հետեւանքի, ու նորէն հարաւային Նորվեկիայի Փիորտներուն անվերջ ժանեակներուն զմայլանքը : Սթաւանկէրի առջեւ չէ՞ր որ, վերջալոյսին ցոլքերուն տակ, ծովը կը վիտար մեղուսաներով, որոնք, Կ. Պոլսի ճերմակ կակղամորթերէն տարբերելով, չիկորակ գոյն մը ունին, այնպէս որ ջուրին մէջ անդադար բացուող ու գոցուող հսկայ վարդերու ալեծածան պար մը կը կազմէին :

Պէրկէն, Քրիստիանիա, որ այն ատեն դեռ Օսլո չէր, ամբողջ Շուէտը, Հափարանտա, եւ ճամբորդներու բազմութեան մը հետ նորէն Թորնէօ : Անցադիրներու քննութեան տաղտկալի դործողութիւնները վերսկսած էին, ժամտարմարիի հարիւրապետի մը ձեռքով : (Ցարական ոէժիմին տակ, ժամտարմարին Ընդհանուր Ապահովութեան — Օխրանա — գործադիր իշխանութիւնն էր լոկ) :

Երբ կարողը ինծի եկաւ, հարիւրապետը աչք մը նետեց ներկայացուցած թուղթերուս վրայ, եւ դանոնք նոյն հետայն

ինծի վերադարձնելով, կրկնեց ծանօթ յանկերգը.

— Դուք մեզի հետ պատերազմող երկրի մը հպատակն էք, եւ թոյլ չեմ կրնար տալ որ Ռուսիա մտնէք: Անմիջապէս Հափարանտա վերադարձէք:

Ռուս դեսպանին նամակն ալ ճշլխ ելած էր: Այբբենգիմէն վերսկսելու էր:

Անշուշտ Թուրքիոյ հպատակ էի, բայց ցեղով ու կրօնքով Հայ էի, ասիկա որոշակի յիշատակուած էր ներկայացուցած վաւերադրերու մէջ, եւ Թուրքիոյ Հայերուն համար բոլոր Դաշնակից երկիրներուն ինչպէս եւ Ռուսիոյ մէջ ընդհանուր կարգադրութիւն մը եղած էր զանոնք «թշնամի» չնկատելու:

— Կարծեմ այդպիսի բան մը ես ալ իմացայ, — խոստովանեցաւ հարիւրապետը ուղղամտօրէն, — բայց ես այդ մասին ո եւ է հրահանգ ստացած չեմ:

— Խնդրեմ, ուշադրութեան առէք միանգամայն կոմս Պէնքէնտորֆի նամակը եւ ձեր հիւպատոսին արտօնագիրը: Ձեր Լոնտոնի դեսպանը չէր կրնար զիս յանձնարարել, եթէ...

— Ես Լոնտոնի դեսպանին հետ ո եւ է գործ չունիմ, — ընդմիջեց զիս անհամբերութեամբ: — Ես իմ գնդապետիս միայն պատասխանատու եմ: Չէ՞ք ուզեր Հափարանտա վերադառնալ:

— Ոչ, — ըսի վճռաբար: — Ես պէտք է Փեթրոկրատ երթամ, պետութիւնը շահագրգռող կարեւոր գործերու համար:

— Այն ատեն սպասեցէք սա քովի սենեակը:

Ճամբորդները, մէկիկ մէկիկ, իրենց գործը աւարտած, կը շտապէին դէպի կայարանը, ուր կառախումբը պատուհանէս կ'երեւնար, պատրաստ: Սպասման տաղտուկը ինծի համար հրճուանքի մը փոխուած էր ի տես ամէնէն զարմանահրաշ վերջալոյսին, զոր կեանքիս մէջ երբեք վայելած ըլլամ եւ որ հորիզոնը կը հրդեհէր՝ գոյներու եւ ձեւերու մեծափարթամ եւ յարանորոգ ճոխութեամբ մը: Հիացումէս

յանկարծ արթնցայ շողեկառքին կրկնակի սոյլերէն, որոնք սիրտս ճանկոտեցին, եւ կառախումբին մեկնումին դղրդիւնէն: Գիտէի որ օրը մէկ կառախումբ միայն կը մեկնէր Թորնէոյէն:

Մտածումներուս թելը չվերագտած, ուստի հարիւրապետը քովս էր:

— Պարտք կը համարիմ իմացնել ձեզի, — ըսաւ, — թէ, իբր թշնամի, ձերբակալուած էք եւ պէտք է բանտ երթաք:

— Ձերբակալուած, բա՞նտ: Ինչո՞ւ համար: Եթէ թոյլ չէք կրնար տալ ճամբորդութիւնս շարունակելու, թողէք որ Շուէտ վերադառնամ:

— Այլեւս ուշ է: Ձերբակալուած էք:

— Բայց եթէ դուք ինձ ազդարարէիք որ, Հափարանտա չվերադառնալու պարադայիս զիս բանտ պիտի դնէիք, վայրկեան մը իսկ չէի կենար այստեղ:

— Ես ձեզի առաջուց ըսի: Ա'լ ուրիշ խօսք չունիմ աւելցնելիք:

Ընդվզումի անդիմադրելի պոռթկում մը ունեցայ:

— Ի՞նչպէս կրնաք զիս ձերբակալել, — պոռացի, — երբ մեր կամաւորներուն արիւնը ուղիւսօրէն կը հոսի ձեր զինուորներուն հետ քով քովի, նոյն դատին համար:

Հա՞րկ է ըսել թէ ոուսերէն կը խօսակցէինք, եւ այս «ուղիւսօրէն հոսող արիւն»ի պարբերութիւնը, որ ուստի յրազրէ մը միտքս մնացած էր, շատ ընտիր եւ «գրական» ձեւ մը ունէր, որ, սակայն, բնաւ չտուաւ սպասած արդիւնքս:

— Այո՞, — հարցուց հարիւրապետը՝ չոր ծամածուծ թեամբ մը: — Հապա ձեր Դաշնակցականները մեր ո՞րքան ժանտարմները սպաննեցին Կովկասի մէջ:

Ա՛ռ քեզի փաստ:

— Ձեմ զիտեր թէ քանի՜ ժանտարմ սպաննած են, — պատասխանեցի պաղարիւնութեամբ, — բայց ատիկա իմ գործիս հետ ի՞նչ կապ ունի:

Ան արդէն դուրս ելած էր, սակայն, երկու զինուոր կան-

չելու, որոնց հրամայեց սնտուկներս եւ զիս խուզարկել եւ
յետոյ զիս բանտ առաջնորդել:

Ուրիշ բան չկար ընելիք, բայց եթէ համակերպիլ:

— Թոյլ կուտա՞ք գոնէ, — ըսի հարիւրապետին, — որ
հեռագիր մը ղրկեմ Փեթրոկրատ:

— Անշուշտ, — ըսաւ, — ատիկա ձեր իրաւունքն է:

Ցարական ռէժիմը գիտէր յարգել միշտ օրէնքը: Անգլիա-
ցի գրող մը, Պրայլի Հոճէց, որ պատերազմէն առաջ գիրք
մը հրատարակած է «Երեւ Դրօշակի Տակ» անունով, Հայե-
րուն շատ նպաստաւոր, կ'ըսէ. «Ռուսական բռնաւորութիւնը
ողնայարաւոր է, թուրքականը՝ կոտրած ողնայար ունի, իսկ
պարսկականը՝ բնաւ ողնայար չունի»:

Հեռագիրս խմբագրեցի եւ քովի հեռագրատան յանձնե-
ցի: Այդ միջոցին զինուորները տակնուվրայ կ'ընէին սըն-
տուկներս, գրաւելով ինչ որ գիրք էր եւ գրուած թուղթ:
Գիրք ըլլալով, միայն եւ միայն ունէի Վէրհարէնի Քեր-
թուածները Փրանսերէն: 1903-ին ալ, երբ առաջին անգամ
Ռուսիա գացի, ուսն գրաքննութեան հետ դործ չունենալու
համար հետս առած էի միայն մեր Առձեռն Բառարանը,
որ ընթերցումներուն ամէնէն հաճելիներէն եղած է միշտ ին-
ծի եւ որուն լուսանցքները կը լեցնէի նօթերով եւ գիտողու-
թիւններով: Իսկ գրութիւնները լոկ առեւտրական վաւերա-
դրեր եւ հաշուեցոյցեր էին:

— Այդ գիրքը կրնաք ինծի հտ տալ, — ըսի անտարբեր
ձայնով մը — պարզապէս բանաստեղծութիւններ են:

Զինուորներէն մին Վէրհարէնը առաւ՝ «բանաստեղծու-
թիւն» բառէն զգայապէս ազդուած, գլխիվար բացաւ, դար-
մանքով նայեցաւ կարճ ու երկայն սողերուն, տարաւիտասան-
քի ակնարկ մը փոխանակեց բնկերոջը հետ, եւ հատորը հտ
տուաւ ինծի: Բալխիւր մը քիչ յետոյ մեզ երեքս եւ սնտուկ-
ներս տարաւ քարաչէն միայարկ շէնք մը, որուն արտաքինը
բանտի ո եւ է դժպիսի երեւոյթ չունէր:

Ֆինլանտա ինքնավար երկիր մը ըլլալով, Ռուսիա ան-
շուշտ բանտ չունէր հոն: Բայց սահմանազլուխներուն վրայ,

ուր Ռուսիա իրեն կը վերապահէր սլետական ապահովութեան գործը, ուստի ժամտարմըրին իրաւունք ունէր «փոխ առնելու» Ֆինլանտական բանտը:

Զինուորները զիս յանձնեցին Ֆինլանտացի բանտապահին, որ բարեբախտաբար քիչ շատ ոռւսերէն կը խօսէր, ստորագրութիւն մը առին անկից, եւ ելան դացին: Բանտապահը քառորդ ժամու մը չափ զիս մինակ թողուց իր սենեակին մէջ, եւ յետոյ եկաւ զիս հրաւիրեց իմ «բանտս», ուր կը գտնուէր արդէն իր կինը, բարի դէմքով եւ անուշ աչքերով տարէց Ֆինլանտուհի մը, որ ոռւսերէն բառ մը չէր գիտեր:

Այս «բանտ»ը հաճելի տպաւորութիւն թողուց վրաս: Բաւական լայն ու բարձր սենեակ մըն էր, որ լոյսը կ'առնէր երկաթեայ ձողերով զրահաւորուած անմատչելի պատուհանէ մը: Մէկ անկիւնը շատ շնորհքով մահճակալ մը կար, ճեփ ճերմակ սաւանով, հաստ ծածկոցներով եւ բարձով մը, որուն երեսը շրջանակուած էր ասեղնադործութիւններով: Շըմինէին մէջ փայտի առատ կրակ մը հեշտ տաքութիւն մը կը սփռէր խուցին մէջ, որուն կեդրոնը սեղան մը կար մէկ աթոռով, եւ անկիւն մըն ալ լական մը, սկահ մը եւ կուժ մը՝ աթոռակի մը վրայ: Զեղունէն կախուած էր ելեկտրական մերկ լամպ մը, որուն տուած լոյսը բաւարար էր: Ամէն կողմ, անստղիւտ մաքրութիւն:

Յայտնի էր որ զիս սովորական չարագործի մը տեղ չէին դրած, եւ «պատուոյ հիւր»ի մը վայել ընդունելութիւնը կ'ընէին ինծի: Բանտապահին կինը, նշաններով, կրցաւ ինծի հասկցնել թէ՛ իր հարսնութեան բարձի Երեսն էր որ տուած էր ինծի: Ի՞նչ աղնիւ հողածութիւն:

Մնունդի հարցն ալ կարդադրուեցաւ նոյն բարեյարմար պայմաններուն մէջ: Ժամերը անցեր էին եւ ընթրիքի ատեն էր: Քիչ յետոյ ինձ ներկայացաւ քաղաքին ճաշարանին կառստնը, երկար ճաշադանկով մը, պատուէրս ստանալու համար, եւ կէս ժամ հտքը սեղանիս առջեւ էի, ախորժեյի ընթրիքի մը դիմաց, որուն ըսելիք չկար: Ռէնսթէֆը պակաս էր միայն. կառստնը ինձ բացատրեց թէ՛ ռէնսթէֆի պահանջը այնքան

աւելցած էր, որ եղջերուներուն ճետը փրկելու համար, ատենէ մը ի վեր անոնց սպանդը արգիւտւած էր:

Ժամը 10-ին ատենները բանտապահը ներս մտաւ եւ ինձ ըսաւ թէ՝ ճիշդ 10-ին լոյսը պիտի մարէր դուրսէն. այն ատեն միայն նշմարեցի թէ, իրօք, ելեկտրականութեան կոճակը դուրսն էր: Յետոյ, դուռը քացաւ եւ իր ծանր տրցակէն խոշոր բանալի մը ջոկելով, դուրսի փականքին մէջ դրաւ:

— Ի՞նչ է ան, պիտի կղպէ՞ք, — ըսի տհաճութեամբ:

— Անշուշտ: Օրէնք է:

Ի՞նչ հարկ կար կղպելու: Եթէ նոյնիսկ զիս դուրս վռնտէին, քայլ մը չէի հեռանար ու հոն կառչած կը մնայի. ո՞ւր պիտի երթայի այդ անծայրածիր սառնարանին մէջ, ուր ցուրտը գէրոյէն վար երեսունի հետ ելեւէջ կը խաղար: Բայց երբ երկաթեայ ծանր դուռը փակուեցաւ եւ բանալին չարաձայն ճռնչեց կղպանքին մէջ, այն ատեն միայն խելքի եկայ թէ այդ ապաւէնը, ինչ որ ալ ըլլար, բանտ մըն էր:

Վեց օր կեցայ այդ բանտին մէջ:

Բանտապահին կինը, միշտ խնդումներէս, ամէն առտու նախաճաշս կը բերէր, հետն ալ մէկ քանի օր առաջուան Նաւոյէ Վրէմիան, ոռոսական մեծ օրաթերթը. յետոյ անկողինը կը շտկէր, խուցին ժողվտուքը կ'ընէր, ու ժպտելով կ'ելլէր կ'երթար:

Ճաշը եւ ընթրիքը կ'երկարաձգէի որչափ որ կրնայի: Նովոյէ Վրէմիան կը կարդայի ծայրէ ի ծայր, եւ մէկդի կը նետէի յուսահատ, ես որուն օրական տասը թերթ չէր քաւեր առաջ՝ պատերազմին ընթացքին հետեւելու համար: Շուտով լմնցուցած էի ոռոսական պատկերադարդ շարաթաթերթին, Նիվայի, 1902-ի հաւաքածոն, ո՞վ զիտէ ո՞ր բանտարկեալին կողմէ թողուած, զոր ինծի բերած էր բանտապահին կինը եւ որուն մարտ 16-ի թիւին մէջ ուշադրութիւնս գրաւած էր Ռուպոյի մէկ փորագրութիւնը՝ «Հայ դիւ-

դի մը թալանը Քիւրտերու կողմէ» : 1902ի՛ն : Մէկիկ մէկիկ կարդացեր էի ինձմէ առաջ այս խուցին մէջ ապրողներուն խաղիսզած արձանագրութիւնները չորս պատերուն վրայ, ամէնքն ալ տրտունջներ իրենց հանդէպ կատարուած անիրաւութեան դէմ եւ սրտաճմլիկ հառաչանքներ դէպի լոյսը, դէպի ազատութիւնը : Ի՞նչ ընել : Գրել կարելի չէր մտածումներուս յորձանքին մէջ, ուր զայրոյթը եւ զգուանքը իրարու կը յաջորդէին փոխն ի փոխ :

Փրկութիւնս Վէրհարէնը եղաւ, որուն քերթուածները հայերէնի կը թարգմանէի ժամերով, առանց ընկրկելու անասելի դժուարութիւններէն, որոնց տեղեակ են իրազեկները. ընդհակառակը, խոչընդոտները որքան մեծ ըլլային, այնքան աւելի յամառութեամբ կը մխրճուէի անոնց մէջ, մինչեւ ամէն բան մոռնալու աստիճան, բոլոր էութեամբս անձնատուր ամբողջական ճիղին որ կը պրկէր ուղեղս : Աւելորդ է ըսել որ չափով կը թարգմանէի, բայց երբեմն ալ ես ինձ կը պարտադրէի յանդաւոր թարգմանութեան սպառիչ խոնջէնքը : Այդպէս է որ թարգմանեցի կաղնիներուն նուիրուած երկար քերթուածը : Ամէն դժուարութեանց հետզհետէ յաղթելու, ուղած հարուստ եւ անբռնադրօս յանգերս գտնելու եւ կատարելութեան մօտենալու բերկրանքը երբեմն ճաշէն մինչեւ ընթրիք կը տանէին զիս անողալարար : Չաշխատած ժամերուս ու անկողնիս մէջ ալ, չափեր ու յանդեր էին որ կը լըլկէին միտքս : Հատած մը օրերով տանջեց զիս .

Ձմրան գիշերն իր մաքուր սրկիհն երկիհն կ'ամբառնայ .
Ես ալ սիրտըս կ'ամբառնամ, գիշերական սիրտըս, Տէ՛ր :

Իմ ընտրած չափիս մէջ, 4-3-4-3, որ ըստ իս ամէնէն աւելի կը յարմարի Փրանսական ալեքսանտրէնին, այս «Ես ալ սիրտըս կ'ամբառնամ»ը կոպիտ սխալ մըն էր. տըսը շեշտ չէր կրնար առնել. իսկ եթէ շեշտը սիրին վրայ դրուէր ըստ կանոնի, յինչպէս յաջորդ հատածին մէջ, այն ատեն չափը կը փոխուէր 3-4ի, ինչ որ անճարակութիւն մըն էր : Կրնայի՞

ըսել «Սիրտըս ես ալ կ'ամբառնամ» . բայց ալն ալ չեշտ չ'առնէր : Լաւագոյն պիտի չըլլա՞ր ըսել «ես ալ իմ սիրտս կ'ամբառնամ» . այստեղ ալ մէկ շունչով սիրտս ըսելու ճիգը եւ մանաւանդ յաջորդ բաղաձայնին հետ կարծր բախումը ինծի բոլորովին տհաճելի էին : Ո՞ւր կը մնար մեծ բանաստեղծին պատուէրը՝ «Ամէն բանէ առաջ երաժշտութիւն» : Չեմ գիտեր թէ ինչի՛ կայանք տուի վերջապէս , ու երբեք ալ պիտի չգիտնամ : Բագուի մէջ ո՞ր պոլշեւիկն է որ ցուրտ օր մը իր կրակարանը վառեց իմ Առձեռն Բառարանովս , Թորնէոյի բանտին թարգմանութիւններովս եւ Փրանսական ու անգլիական ալ քերթուածներու ուրիշ շատ մը հայացումներովս , որոնց երբեմն երբեմն անձնատուր կ'ըլլայի՝ անդորրացուցիչ զարտուղութիւն մը գտնելու համար գործերու մը տահողութիւններէն եւ յողնութենէն :

Բանտարկութիւնս , սակայն , երկու միջադէպ ունեցաւ :

Երրորդ օրը , ընթրիքէն քիչ առաջ , բանտապահին կինը մէկէն ի մէկ դուռը բացաւ իր քստմնելի բալլիքովը , կին մը դէպի ներս հրեց , եւ անմիջապէս ելաւ գնաց՝ նորէն դուռը կղպելով :

Ներս մտնողը խեղճուկրակ աննշան աղջիկ մըն էր , ճերմըկոտիկ , խարտեաչ մաղերով : Գերմաներէնէն զատ ուրիշ լեզու չէր գիտեր , որուն կը խառնէր , սակայն , աղճատ ուսերէն մը : Սաչափը կրցայ հասկնալ թէ Ռուսիոյ Պալթիկեան նահանգներէն գերմանուհի մըն էր , Ռիկա ծնած , եւ իր ծննդավայրը կ'ուզէր վերադառնալ , բայց անցագիրը կանոնաւոր չըլլալով , Թորնէոյի մէջ գինքը վար դրած եւ բանտարկած էին , մինչեւ որ հարկ եղած քննութիւնները կատարուէին Ռիկա : Շարաթէ մը աւելի էր որ պղտիկ խուցի մը մէջ կը սպասէր ու կը սպասէր : Ինծի բախտակից էր :

Բանտապահին կինը ինչէ՞ մղուած գայն իմ մօտս բերած էր : Իմ ձանձրո՞յթս փարատել , մեր երկու դժբախտութիւնները միացնելով մեզի համար մխիթարա՞նք մը ստեղծել , այդ խեղճ կիսաքաղց աղջիկը իմ առատ սեղանիս մասնակի՞ց ընել տալ էր միտքը : Ինծի համար ամենէն տանելին

այս վերջին պարագան էր, եւ երբ ընթրիքը բերին, ինծի սեղանակից ըրի իմ անկողն հիւրս, որուն գերմանական ախորժակը մարախի պէս մաքրեց սրբեց ամէն բան:

Մէկ ալ յանկարծ դուռը բացուեցաւ, եւ բանտապահը ներս մտաւ խենթի պէս, մինչդեռ իր կինը դուրսը կեցած էր յանցաւորի դիրքով: Մարդը, Ֆինլանտական բառերու բարկաճայթ պոռթկումով մը, գերմանուհիին թեւէն բռնեց դուրս նետեց բրտօրէն, ու, ինծի դառնալով, ոռւսերէն.

— Տեսա՞ք սա կնոջս ըրածը: Խելքին եկած ըլլալու է: Այսչափ տարի է հետս է, դեռ դադարաւ չունի թէ բանտը ի՞նչ ըսել է: Ա՛խ այս կիները, այս կիները...

Ու դուռը վրայէս կղպեց, իր կնոջ հասցէին լուտանքներու եւ հայհոյանքներու դուռում-դռչումով մը:

Հետեւեալ առտուն, յանդուգն մտածում մը ունեցայ: Այս բանտարկութեան ձանձրոյթը պէտք էր խղել: Բանտապահը կանչել տուի եւ իրեն ըսի.

— Ձեր Ֆինլանտացի ոստիկանապետը ոռւսերէն գիտէ՞:

— Գիտէ:

— Խնդրեմ, դացէք իրեն իմացուցէք թէ՝ իրեն ըսելիք մը ունիմ եւ զինքը տեսնել կ'ուզեմ: Թող ձանձրութիւն չառնէ մինչեւ հոս դալու, եւ ոստիկան մը զրկէ զիս առաջնորդելու իրեն մօտ:

Կէս ժամ ետքը, Ֆինլանտացի ոստիկան մը եկաւ առաւ զիս եւ տարաւ ոստիկանապետին մօտ, մաքուր եւ լուսաւոր դրասենեակի մը մէջ:

— Պարոն ոստիկանապետ, — ըսի իրեն, — դուք զիտէք որ ես չարապործ մը չեմ, հապա քաղաքական բանտարկեալ մը:

— Գիտեմ:

— Ինծի վերադրուած ամբողջ յանցանքը անցադրի անկանոնութիւն մըն է: Փեթրոկրատ հեռադիր տուած եմ եւ ժամէ ժամ լուրի կը սպասեմ, որպէսզի ճամբորդութիւնս չարունակեմ: Բայց այս բանտարկութիւնը ծանր էր ճնշէ իմ վրաս եւ պէտք ունիմ քիչ մը օդ առնելու, ման դալու եւ

սափրիչին երթալու: Խնդրեմ, ոստիկան մը նշանակեցէք, որ ինծի պտոյտ մը ընել տայ քաղաքին մէջ եւ դիս սափրիչի մը խանութը տանի:

Պաշտօնատարը ակնյայտ դարմանքով մը մտիկ ըրաւ ինձ, քիչ մը մտածեց, յետոյ՝

— Կարելի է, — ըսաւ:

Քաջալերուած այս յաջողութենէն, որուն, չիտակը, չէի սպասեր — բայց ի՞նչ կը կորսնցնէի փորձ մը ընելով, — շարունակեցի.

— Քանի որ այնքան ազնիւ գտնուեցաք այս արտօնութիւնը շնորհելու ինձ, կարելի չէ՞ որ ինծի պատիւը ընէիք հետս ճաշելու քաղաքին ճաշարանը, որուն խոհարարին տաղանդը գնահատելու առիթն ունիմ ամէն օր:

Ու տեսնելով որ կը վարանէր՝

— Մի՛ մոռնաք որ, — աւելցուցի, — ես Ֆինլանտական օրէնքին առջեւ ո եւ է կերպով յանցաւոր չեմ: Ես ձեզի համար ազատ ու պատուաւոր մարդ մըն եմ եւ առանց անպատեհութեան կրնաք ընդունիլ հրաւերս:

Պատուական Ֆինլանտացին — պէտք էր գիտնալ Ռուսերուն եւ անոնց ոէժիմին հանդէպ, Ֆինլանտայի ազատ քաղաքացիներուն տաժած զգացումը, որ հիացումէ եւ յարգանքէ բոլորովին հեռու էր, — իր հաւանութիւնը յայտնեց, եւ, ժամէ մը, ոստիկանին հետ ձիւներուն մէջ պտըտելէ եւ սափրիչին մօտ դործս տեսնելէ յետոյ, գլինքը գտայ ճաշարանին մէջ, ուր պարագային յարմար ճաշ մը, ըրինք, շամբանեայով: Այս անգամ ինքն էր որ ինծի ընկերացաւ մինչեւ բանտ, ուր նորէն ծակս մտայ, բայց կազդուրուած եւ թեթեւցած:

Վեցերորդ օրն էր, իրիկուան դէմ, որ լոյսը ծագեցաւ: Բանտապահը ներս մտաւ ճառագայթող դէմքով մը, եւ, — Ֆրէ՛յ, գոչեց ուրախութեամբ:

Ֆինլանտերէն գիտնալու պէտք չկար՝ հասկնալու համար որ ազատ էի: Մէկ քանի վայրկեանէն պատրաստ էի, բաւ խիւղ դրան առջեւն էր, մնաք բարովս ըսի բանտապահին ու կնոջը, որոնք գէշ յիշատակ մը պահած ըլլալու չեն ինձմէ,

եւ քիչ յետոյ կայարանն էի, ուր վերստին դտայ իմ ժանտարմքի հարիւրապետս: Այս անգամ, բարեկամաբար ձեռքս սեղմեց եւ ըսաւ.

— Կը շնորհաւորեմ: Փեթրոկրատէն հեռագիր ստացայ, որ ձեզի վիզա տամ, եւ ազատ էք ձեր ճամբան շարունակելու: Ահաւասիկ ձեր անցագիրը՝ Ռուսիա մտնելու վիզայով, եւ ահա ձեր թուղթերուն ծրարը: Կառախումբը արդէն պատրաստ է, մեկնելու ժամը մօտ է, եւ կրնաք երթալ տեղ բռնել: Փեթրոկրատ ո՞ւր պիտի իջնէք:

— Նորէն Ասթորիա:

— Օհօ՛: Եթէ Փեթրոկրատ գալու ըլլամ, իրիկուն մը լաւ ընթրիք մը կ'ընենք:

Ռուսական «լայնսիրտ բնաւորութեան» մէկ անգիտակից արտայայտութիւնն էր ասիկա: Բայց հարիւրապետը, եթէ յոյսը իմ վրաս դրած էր հաճոյալի երեկոյթ մը անցընելու, կրնար երկար սպասել:

Նորէն ամբողջ Ֆինլանտան, ձիւնին տակ ծածկուած, ու ճամբուն երկայնքը միշտ սպիտակափառ վայրի սիներ, որոնք իրենց կարմիր հատիկներու ողկոյզներուն խնդութիւնը կը դնեն ճերմակ բնակարին վրայ: Պիէլիօսդրովի կայարանին մէջ, որ Ֆինլանտայի եւ Ռուսիոյ սահմանագլուխն է, նորէն անցագրի քննութիւն եւ նորէն խուզարկութիւն, բայց այս անգամ ճակատս բաց է եւ սիրտս հանդարտ: Միայն թէ թուղթերս նորէն գրաւեցին: Ասոր չգարմացայ. Թորնէոյի մէջ անգլիերէն, Փրանսերէն ու հայերէն գիտցող ժանտարմ գտնուելու չէր, եւ իմ գրութիւններու քննութիւնը ոռւսական ոստիկանութեան թողուած էր անշուշտ: Ամէն պարագայի մէջ, ինծի ստացական մը տուին, վրան դնելով թիւը, Յօմէրը, առանց որու ոռւսական պաշտօնագիր մը մեռած թուղթ մըն է, եւ խոստացան մէկ քանի շաբաթէն հասցէիս ղրկել գրաւուած գրութիւնները:

Փեթրոկրատ հասնելուս իմացայ, որ իմ պարագայիս համար Պետական Տումայի անդամ Պ. Մ. Պապաջանեանն էր որ դիմում կատարած էր Ներքին գործերու նախարարու-

թեան, եւ դիւրութեամբ ձեռք բերած՝ խնդրած արտօնութիւնս: Պաշտօնատունէ պաշտօնատուն, վեց օր պէտք եղած էր սակայն, Փեթրոկրատէն հեռագիր մը ղրկելու համար թորնէօ:

Ամիսն անցաւ, եւ ձայն ձուն չկար թուղթերէս, որոնց պէտք ունէի: Ռուսական սրահի մը մէջ, այդ մասին կը խօսէի, երբ զօրավար մը, որ պրիճի ընկերս էր, ռուսերուն յատուկ դիւրահաղորդ եւ հաճոյակատար փութկոտութեամբ, ըսաւ ինծի.

— Այդ կարգի թուղթերը Փեթրոկրատի զինուորական քաղաքապետութեան կ'երթան: Ձեզի բառ մը տամ քաղաքապետին, որ մօտիկ բարեկամս է, եւ անմիջապէս կը ստանաք զանոնք:

Զինուորական քաղաքապետութեան մէջ զիս շատ լաւ ընդունեցին, բայց ըսին թէ՝ ճամբորդներէ դրաւուած թուղթերը հոն չէին գար, հասլա Պատերազմական գործերու նախարարութեան դրաքննութեան դրասենեակին կը ղրկուէին:

Այս վերջին պաշտօնատան մէջ, իմ հարցումիս պատասխանեցին թէ՝ սխալ տեղ եկեր էի, եւ պէտք էի դիմել զինուորական սպայակոյտին:

Սպայակոյտին շէֆը հոյակապ մարդ մըն էր, առնական գեղեցկութեան այն հրաշալի տիպարներէն մին, որ Ռուսիոյ յատուկ էին: Շատ սիրալիր կերպով մօտիկ ըրաւ զիս, ոտքի ելաւ, եւ, ուսիս դարնելով՝

— Յարգելի պարոն, — ըսաւ ինծի ժպտելով, — եթէ ձեր թուղթերը այնքան կարեւոր ըլլային որ հաս իյնային, դուք ի վիճակի չէիք ըլլար գտնու անձամբ փնտռելու զանոնք:

Շատ շիտակ: Սպայակոյտը պատերազմական գաղտնիքներու հետ կապ ունեցող գործերով կը զբաղէր անշուշտ, եւ եթէ իմ թուղթերս հետուէն թէ մօտէն այս մարդին հետ առնչութիւն ունեցած ըլլային, իմ քնակութիւնս շատոնց սահմանափակուած կ'ըլլար չորս ամուր ու սեղմ պատի մէջ, թորնէոյի բանտէն քիչ մը տարբեր:

Պաշտօնատուներն դուրս ելլելուս ասեն, տարօրինակ մը տածումը ունեցայ դռնապանին խորհուրդ հարցնելու:

— Այդ կարգի թուղթերը Փեթրոկրատի ֆինլանդական կայարանին գրաքննիչին քովը կ'ըլլան, — ըսաւ ինծի անվարան: — Հոն դիմեցէք:

Իրա՛ւ ալ, ժամ մը յետոյ թուղթերս ետ ստացայ նշանակուած պաշտօնատուներն, ուր ինձմէ ներողութիւն խնդրեցին զանոնք ուշացուցած ըլլալնուն համար:

Ա՛լ իմ թուրք հպատակութիւնս զիս հանգիստ թողուց մինչեւ 1916-ի վերջը, երբ նորէն Փեթրոկրատ վերադարձայ, ութ ամիս Պաթում բնակելէ յետոյ:

Օր մը դարձեալ հրաւէր ստացայ ռաւիականութեան ներկայանալու, ուր ինձ իմացուցին թէ՝ Փեթրոկրատ պատերազմական շրջան յայտարարուած ըլլալով — Գերմանացիները սկսած էին յառաջանալ ռուսական հողին վրայ, — հոն չէի կրնար ապրիլ եւ պէտք էր հեռանայի յիսուն քիլոմետր շրջանակէ մը անդին: Այս անգամ ալ Պետական Տումայի ուրիշ մէկ անդամին, Պ. Մ. Աճէմեանի միջնորդութեամբն էր որ ազատեցայ այս անպատեհութենէն:

Այս ամբողջ պատմութիւնը կարդալէ յետոյ, կրնաք երեւակայել թէ՝ ի՛նչ յուզումով էր որ 1920-ի աշնան մտայ Հայաստանի Հանրապետութեան Թիֆլիսի հիւպատոսարանը եւ հայկակա՛ն անցադիր ստացայ Կ. Պոլիս երթալու համար: Ի՛նչ խրոխտութեամբ էր որ վրայէս նետեցի թուրք հպատակութեան անարդ լուծը:

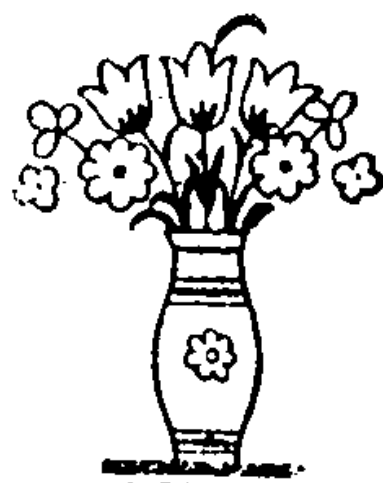
Հոն էր որ միտքս ինկաւ հպարտ Հայու մը խօսքը, պատերազմէն առաջ, Փարիզի մէջ. «Երեւակո՛յ՛ մեր խեղճութիւնը, — կ'ըսէր ինծի, — ոչ միայն թուրք չենք, այլ թուրքին ալ հպատակն ենք»:

Ի՛նչ խնդութեամբ ստացայ նիհար տետրակը, որ ազատ երկրի մը ազատ քաղաքացին կը հռչակէր զիս, ներողամտութեամբ աչք դոցելով այդ հիւպատոսարանին մէջ տիրող ան-

բաղձալի բարձրուն, որ մաս կը կազմէին անշուշտ նոր սկըսող, դեռ իր ճամբան չգտած եւ իր պաշտօնէութիւնը փորձելու ժամանակ չունեցած վարչութեան մը խարխափանքին:

Այդ անցագիրը դեռ մինչեւ հիմա կը մնայ թուղթերուս մէջ, իր սրբութիւնը կորսնցուցած մասունքի մը պէս, որ իր վրայ խտացուցած է այնքա՛ն պաշտամունք, ներշնչում ու խանդավառութիւն, եւ որ, իր «գօրքը» վերագտնելու համար, կը սպասէ, կը սպասէ անվկանդ հաւատքով մը, որ դարերու խորքէն կուգայ...

(«Հայրենիք Ամսագիր», Մարտ 1939).

Գին 140 ֆր.

**Imprimerie « ARAXES »,
46, Rue Richer - Paris (9^e)**